

ISSN 2616-6887

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

BULLETIN
of the
L.N. GUMILYOV
EURASIAN NATIONAL
UNIVERSITY

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ.
ТЮРКОЛОГИЯ

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series

№ 1 (122)/2018

1995 жылдан бастап шығады
Издается с 1995 года
Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Астана, 2018
Astana, 2018

Бас редакторы

Ногаева А. М.

PhD д-ры, проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары

Нечаева Е.Л., с.ғ.к., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары

Әбішева М.М., т.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Редакция алқасы

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д. (Қазақстан)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Анар Сомунгуоглу	доцент (Түркия)
Әлібекұлы А.	ф.ғ.к. (Қазақстан)
Әлиева С.К.	т.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Бирюков С.В.	с.ғ.д., проф. (Ресей)
Габдулина Б.А.	т.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Грегори Глиссон	PhD д-ры, проф. (Германия)
Дәркенов К.Г.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Дронзина Т.	с.ғ.д., проф. (Болгария)
Дүйсембекова М.К.	с.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Жолдыбалина А.С.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Жолдасбекова А.Н.	с.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Ибраев Ш.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ирфан Шахзад	PhD д-ры (Пакистан)
Каиржанов А.К.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Кайыркен Т.З.	т.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Кожирова С.Б.	с.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Конкобаев К.	ф.ғ.к., проф. (Қырғыз Республикасы)
Копежанова Д.Е.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Ласлу Марац	PhD д-ры, проф. (Нидерланды)
Мандана Тишехьяр	PhD д-ры (Иран)
Невская И.А.	PhD д-ры (Германия)
Нұрбаев Ж.Е.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Октай Танрисев	PhD д-ры, проф. (Түркия)
Оспанова А.Н.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Пунит Гаур	PhD д-ры, проф. (Индия)
Пауло Ботта	PhD д-ры, проф. (Аргентина)
Рыстина И.С.	PhD д-ры (Қазақстан)
Сеит Али Авджу	PhD д-ры (Түркия)
Сомжүрек Б.Ж.	т.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Тәштемханова Р.М.	т.ғ.д. (Қазақстан)
Хасрет Чомак	PhD д-ры, проф. (Түркия)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 408 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31432)

E-mail: vest_polit@enu.kz

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Е.А. Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: ҚР БжҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген. 27.03.18 ж. № 16993-

Ж -тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 35 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 12/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31432)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Главный редактор

Ногаева А.М.

д-р PhD, проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора
Зам. главного редактора

Нечаева Е.Л., к.полит.н., проф. (Казахстан)

Абишева М.М., к.ист.н., доцент (Казахстан)

Редакционная коллегия

Абжаппарова Б.Ж.	д.ист.н. (Казахстан)
Азмуханова А.М.	к.ист.н. (Казахстан)
Алибекулы А.	к.ф.н. (Казахстан)
Алиева С.К.	к.ист.н., проф. (Казахстан)
Анар Сомунгуоглу	доцент (Турция)
Бирюков С.В.	д.полит.н., проф. (Россия)
Габдулина Б.А.	к.ист.н., доцент (Казахстан)
Грегори Глиссон	д-р PhD, проф. (Германия)
Даркенов К.Г.	к.и.н. (Казахстан)
Дронзина Т.	д.полит.н., проф. (Болгария)
Дюсембекова М.К.	к.полит.н., доцент (Казахстан)
Жолдыбалина А.С.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Жолдасбекова А.Н.	к.полит.н., проф. (Казахстан)
Ибраев Ш.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ирфан Шахзад	д-р PhD (Пакистан)
Каиржанов А.К.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Кайыркен Т.З.	д.ист.н., проф. (Казахстан)
Кожирова С.Б.	д.полит.н., проф. (Казахстан)
Конкобаев К.	к.ф.н., проф. (Кыргызстан)
Копежанова Д.Е.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Ласлу Марац	д-р PhD, проф. (Нидерланды)
Мандана Тишехьяр	д-р PhD (Иран)
Невская И.А.	д-р PhD (Германия)
Нурбаев Ж.Е.	к.и.н. (Казахстан)
Нургазина Р.А.	д.полит.н., проф. (Казахстан)
Октай Танрисев	д-р PhD, проф. (Турция)
Оспанова А.Н.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Пунит Гаур	д-р PhD, проф. (Индия)
Пауло Ботта	д-р PhD, проф. (Аргентина)
Рыстина И.С.	д-р PhD (Казахстан)
Сеит Али Авджу	д-р PhD (Турция)
Сомжурек Б.Ж.	к.ист.н., доцент (Казахстан)
Таштемханова Р.М.	д.ист.н. (Казахстан)
Хасрет Чомак	д-р PhD, проф. (Турция)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н., проф. (Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 408

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31432)

E-mail: vest_polit@enu.kz

Ответственный секретарь, компьютерная верстка: Е.А. Изтелеуова

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 16993-Ж от 27.03.18 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 35 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 12/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31432)

Editor-in-Chief
Ainur Nogayeva
PhD, Prof. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief
Deputy Editor-in-Chief

Yelena Nechayeva, Can. of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Madina Abisheva, Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)

Editorial board

Bibikhadisha Abzhapparova	Doctor of Historical Sciences (Kazakhstan)
Aiman Azmukhanova	Can. of Historical Sciences (Kazakhstan)
Akzhigit Alibekuly	Can. of Philology (Kazakhstan)
Saule Aliyeva	Can. of Historical Sciences, Prof (Kazakhstan)
Anar Somuncuoglu	Assoc.Prof. (Turkey)
Sergey Biryukov	Doctor of Political Sciences, Prof.(Russia)
Kurmangali Darkenov	Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Tatyana Dronzina	Doctor of Political Sciences, Prof.(Bulgaria)
Maira Dyussebekova	Can. of Political Sciences, Assoc.Prof.(Kazakhstan)
Bagysh Gabdulina	Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Gregory Glisson	PhD, Prof. (Germany)
Hasret Çomak	PhD, Prof. (Turkey)
Shakir Ibrayev	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Irfan Shahzad	PhD (Pakistan)
Abai Kairzhanov	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Tursynkhan Kaiyrken	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Kadyraly Konkobayev	Can. of Philology, Prof. (Kyrgyzstan)
Svetlana Kozhirova	Doctor of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Danagul Kopezhanova	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
László Marác	PhD, Prof. (Netherlands)
Mandana Tishehyar	PhD in International Studies (Iran)
Irina Nevskaya	PhD (Germany)
Zhaslan Nurbayev	Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan),
Roza Nurtazina	Doctor of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Aigerim Ospanova	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Oktay Tanrıseven	PhD, Prof. (Turkey)
Punit Gaur	PhD, Prof. (India)
Paulo Botta	PhD, Prof. (Argentina)
Indira Rystina	PhD (Kazakhstan)
Seyit Ali Avcu	PhD (Turkey)
Baubek Somzhurek	Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof.(Kazakhstan)
Raihan Tashtemkhanova	Doctor of Historical Sciences (Kazakhstan)
Nurila Shaymerdinova	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Akbota Zholdasbekova	Can. of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Alua Zholdybalina	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)

Editorial address: 2, Satpayev str., of.408, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31432)
E-mail: vest_polit@enu.kz

Responsible secretary, computer layout: Yelena Izteleuova

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 16993-Ж from 27.03.2018

Periodicity: 4 times a year

Circulation: 35 copies

Address of printing house: 12/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31432)

МАЗМҰНЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР

<i>Әмірбек А., Маханов Қ.</i> Қазақстан экспортының әртараптандырылуы: 1995-2005 жылдары аралығындағы құрылымдық өзгерістер	8
<i>Досымхан Е. Д., Дюсембекова М.К.</i> «Интеграция» ұғымының тұжырымдамалық және теориялық негіздері.....	17
<i>Тоқубаев К.З., Унабеков А.Е.</i> Қазақстан Республикасында адам капиталының даму аясында Елбасы жолдауларын талдау.....	23
<i>Ыдырыс Қ.С.</i> Ресей федерациясының Қытай халық республикасына бағытталған энергетикалық саясатының келешек сценарийлері және болжамдары.....	31
<i>Ыдырыс С.С., Ыдырыс Қ.С.</i> Қытай халық республикасының энергетикалық стратегиясындағы Ресей федерациясының маңыздылығы.....	39
<i>Ықласова А.Ы.</i> Бір белдем бір жол концепциясы аясындағы Қытай мен Қазақстан қатынасының дамыту.....	48
<i>Чукалова Р.Р.</i> Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша аянтты мақтастығы.....	54

АЙМАҚТАНУ

<i>Қайырғалиев М.М.</i> Батыс Еуропа елдерінің тәжірибесін зерттеу арқылы Қазақстанда исламдық лизингті дамыту мәселелері.....	64
<i>Мақамбетова Г.М.</i> Ислам елдерінің ғылыми-техникалық прогреске арналған заманауи стратегиясы.....	73

ШЫҒЫСТАНУ

<i>Ан Сан Хун, Ө. С. Құрмашев</i> Кореямен Қазақстан арасындағы ресурстық дипломатия жайлы жазбалар.....	80
<i>Бейсенжан Ж.</i> Орта Азияның тарихи жағрапиясы туралы деректанулық, тарихнамалық зерттеулер.....	88
<i>Ильсоева З. С., Кенбаев Ш.О.</i> Араб түбегіндегі тайпалық рулардың ролі.....	93
<i>Қабыкен С.</i> Таң империясының Орта Азияға жүргізген саясаты.....	100
<i>Кенжебай Б.</i> Жапондардың дәстүрлі мәдениетіндегі рухани сабақтастық	106
<i>Құрманғали Г.Қ.</i> Мұхаммед әл-Ариан және тарихи роман жанры	114

ТҮРКІТАНУ

<i>Аманова М.И.</i> А. Байтұрсынұлы еңбектерінің түркітану ғылымының дамуындағы құндылығы туралы	120
<i>Токмурзаева А.Ж.</i> Қазақ хандығы мемлекетінің халықаралық қатынасы контекстіндегі этноморальдық факторлар: теориялық талдау.....	125

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Амирбек А., Маханов К.</i> Диверсификация экспорта Казахстана: структурные изменения в период с 1995 по 2015 год	8
<i>Досымхан Е. Д., Дюсембекова М.К.</i> Концептуально-теоретические основы формирования понятия «Интеграция».....	17
<i>Токубаев К.З., Унабеков А.Е.</i> Анализ Посланий Президента в контексте развития человеческого капитала в Республике Казахстан.....	23
<i>Ыдырыс К.С.</i> Сценарий и прогнозы энергетической политики Российской Федерации по отношению к Китайской Народной Республике	31
<i>Ыдырыс С.С., Ыдырыс К.С.</i> Роль Российской Федерации в энергетической стратегии Китайской Народной Республики.....	39
<i>Ыкласова А.Ы.</i> Развитие отношений Китая и Казахстана в рамках концепции «Один пояс – один путь»	48
<i>Чукалова Р.Р.</i> Сотрудничество государств Содружества независимых государств по проблемам обеспечения военной безопасности	54

РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Каирғалиев М.М.</i> К вопросу развития исламского лизинга в Казахстане сквозь призму опыта стран Западной Европы	64
<i>Макамбетова Г.М.</i> Современная стратегия стран исламского мира на пути к научнотехническому прогрессу	73

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

<i>Ан Сан Хун, Құрмашев Ө. С.</i> Заметки по дипломатии ресурсов между Кореей и Казахстаном	80
<i>Бейсенжан Ж.</i> Источниковедческие, историографические исследования об исторической географии Средней Азии.....	88
<i>Ильясова З.С., Кенбаев Ш.О.</i> Роль племенных кланов на аравийском полуострове	93
<i>Кабыкен С.</i> Политика Танской империи в Средней Азии	100
<i>Кенжебай Б.</i> Духовная преемственность в японской традиционной культуре.....	106
<i>Курмангали Г.К.</i> Мухаммад аль-Ариан и исторический роман	114

ТЮРКОЛОГИЯ

<i>Аманова М.И.</i> К вопросу о вкладе в развитие тюркологии трудов А.Байтурсынова.....	120
<i>Токмурзаева А.Ж.</i> Этнонравственные факторы в контексте международных отношений государств казахского ханства: теоретический анализ	125

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

<i>Amirbek A., Makhanov K.</i> Export Diversification in Kazakhstan: Structural Change of Exports from 1995 to 2015	8
<i>Dossymkhan Ye. D., Dyussebekova M.K.</i> Conceptual and theoretical basis for the concept of «Integration».....	17
<i>Tokubayev K.Z., Upabekov A.E.</i> Development of Human Capital in the Messages from the President of the Republic of Kazakhstan	23
<i>Ydyrys K. S.</i> Scenario and forecasts of the Russian Federation's energy policy towards the People's Republic of China	31
<i>Ydyrys S.S. Ydyrys K.S.</i> The Role of the Russian Federation in the energy strategy of the People's Republic of China	39
<i>Yklassova A.Y.</i> Development of relations between China and Kazakhstan within the framework of the concept «One belt is one way»	48
<i>Chukalova R.R.</i> The cooperation of States of the Commonwealth of Independent States on issues of military security	54

REGIONAL STUDIES

<i>Kairgaliyev M.</i> To the issue of the development of Islamic leasing in Kazakhstan through the prism of the experience of Western European countries	64
<i>Makambetova G.M.</i> Modern strategy of the islamic world countries on the way to scientific and technical progress.....	73

ORIENTAL STUDIES

<i>An Sang Hoon, Kurmashev O.S.</i> Notes on the resource diplomacy between Korea and Kazkhstan.....	80
<i>Beisenzhan Zh.</i> Historiographic Researches of Literature and Historical Geography in Central Asia.....	88
<i>Ilyassova Z.S., Kenbayev S.O.</i> The role of the breeding clans in the arabian peninsula	93
<i>Habuken Sayiran</i> The policy of the Tang Empire in Central Asia	100
<i>Kenzhebay B.</i> Spiritual continuity in Japanese traditional culture	106
<i>Kurmangali G.K.</i> Muhammad al-Aryan and historical novel.....	114

TURKOLOGY

<i>Amanova M.I.</i> To the question of the contribution of the works of A. Baitursynov to the development of turkology	120
<i>Tokmurzayeva A.Zh.</i> Ethnicity factors in the context of international relations of the Kazakh khanate: theoretical analysis	125

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ
POLITICAL SCIENCE



ГРНТИ 11.09

A. Amirbek¹, K. Makhanov²

¹*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan*

²*Eurasian Research Institute, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz¹, username1006@gmail.com²)

Export Diversification in Kazakhstan: Structural Change of Exports from 1995 to 2015

Abstract. The principle objective of this study is to reveal the dynamics of the change in export diversification over the period from 1995 to 2015. The analysis is based on export data at SITC two-digit, three-digit and four-digit industrial disaggregation. In order to measure the export diversification Herfindahl-Hirschman, Ogive, Shannon and absolute Gini indices were used. The results suggest that the levels of export concentration were rising together with the share of oil exports in total exports during 1995-2015. However, the results show that during the period from 1995 to 2005 the exports of Kazakhstan were concentrating much faster than during the rest of the sample period.

Keywords. Diversification, concentration, oil exports, indices, industrialization, structural change

Introduction. In recent years, the issue of export diversification has received significant interest in the context of economic policy making. The term “export diversification” basically means increasing the variety of exported goods in order to decrease the degree of dependence from a small number of sources of export income. One of the most precise definitions of export diversification would be expressed as not specializing exports in a limited number of export commodities, as pointed out by [1]. For countries that specialize in a small range of export goods uncertainties of commodity prices create additional risks for economic growth.

The issue of export diversification became a subject of intense academic discussion and research since 1950s. For instance, it has been found that concentration in the exports of primary commodities leads to deteriorating terms of trade and slowdown in economic growth [2 and 3]. According to many studies, export diversification is linked to per capita income [4, 5]. Some analysis showed that not only export growth led to economic growth, but export composition also mattered [6]. Particularly, more diversified exports lead to higher per capita income. Over a long period of time, the price of non-processed goods with low value added would decrease relative to the price of manufactured goods with high value added, thus impoverishing the country exporting them [7]. Shifts in exports towards higher value-added activities lead to higher economic growth in the future [8].

The issue of export diversification in Kazakhstan has become of major importance during the last two decades as the share of oil grew from around 20% in 1995 to over 70% in 2007 becoming the far most dominant export commodity. During the last 10-15 years the policy of the government of Kazakhstan concerning the domestic economy has been shaped in accordance with the objectives of top priority that consisted in supporting non-oil sector of the economy. Kazakhstan’s economy mostly depends very much on revenues that come from oil and gas exports, which currently account for about 75-80% of its total exports. Therefore, in the recent years the diversification of industry and exports has been one of the principle priorities of the economic policy of Kazakhstan through many ways. The level of success of the government measures has been changing from year to year depending on various reasons. The resource-based model of the economic growth itself was in fact effective in early 2000s generating huge flows of

export revenues. However, by mid 2000s it became clear that this model was making the economy more prone to external economic volatilities. However, real active industrial policy measures were taken by the government after the crisis of 2008 [9].

The purpose of this study is to reveal the dynamics of the export diversification during the period from 1995 to 2015. The main difference of this study from others made on related issues is that it provides a precise assessment of the degree of export concentration or diversification. In order to measure the export diversification apply Herfindalh-Hirschman, Ogive, Shannon and absolute Gini indices.

Literature Review. The literature on issues of diversification of the economy and exports in Kazakhstan is abundant. The share of mineral products in the exports of Kazakhstan is overwhelming never accounting less than 65.8% [10].

However, there are very few studies, which shows the changes in export concentration or diversification in Kazakhstan within a certain period of time. Increasing export specialization of Kazakhstan during the last two decades seems to be clear. There is a sharp increase in the share of primary commodities in total exports since early 2000s. Particularly, Kazakhstan became an oil exporting country. Although this change certainly has its pros and cons. On the one hand, increasing export revenues generated very high rates of economic growth [9]. On the other hand, it made the whole economy more prone to sector-specific shocks. However, the dynamics and change of export diversification or concentration is still a largely unexplored question.

Similar studies are available for different countries. For instance, exports of Algeria and Saudi Arabia became more concentrated since 1990s whereas its opposite side Kuwait and Oman became more diversified [11]. They also found that extreme export concentration hindered economic growth and that is why effect of trade liberalization on export diversification was not only different but also complex in selected MENA countries.

The model of economic growth of the Kazakhstan was based on natural resource exports. Although the measures of the government taken after 2010 only laid to solid foundation for upcoming stages of industrialization but the real transformation were still to be achieved [9]. In autocracies, trade openness leads to exports specialization, whilst in democracies it leads to export diversification through export sophistication [12]. Improved trade liberalization enhances export diversification in developing countries.

The issue of export diversification is highly relevant for resource rich developing countries [5]. There is a number of studies that reveal the link between export diversification and economic growth. One of the most compelling studies made on data from 34 countries for the period from 1984 to 1997 confirms the statement that a 10 per cent boost in export diversity in all industries resulted in 1.3 per cent growth in a country's productivity [14]. An analysis, which included 30 semi-industrialized developing economies during 1965–1984, revealed that higher proportions of manufactured goods in exports might lead to positive and considerable impact on economic growth [15]. The positive relationship between economic growth and export diversification was presented in studies which were based on the examples of the Latin American [16]. Particularly, significantly high economic growth was reached through export diversification in Chile, Colombia, Bolivia, Uruguay and Paraguay. The link between export diversification and economic growth was confirmed for Spain between 1961 and 2000 [17]. Similar evidence has been for Cameroon [18]. A study on selected countries find that export diversification has significant positive effect on economic growth [19].

Methodology and Data. In order to measure diversification of exports this study uses four widely used indices. The Herfindahl-Hirschman Index [20, 21] used in numerous studies [22 and 23] can be expressed as $HH = \left[\sum_{i=1}^n (e_i/e)^2 \right]$, where e_i is exports of industry i while e is total exports and n is the total number of industries. It is one of the widely used indexes in the study of specialization. It is very simplistic and without sophisticated mathematical operations, it adequately captures an absolute export specialization. Basically, HH index takes the sum of each industry's share in total exports raised to second power. Thus, countries that have industries equally represented in its total exports will have the minimum HH index value. It is not a strict law that it should be raised to second power. In fact, it depends on the equality tolerance of a researcher. If it is necessary to emphasize even a negligibly small deviation from the condition of the absolute equal distribution it is also accepted to raise it to the third power. Its minimum value depends on the number of industries: the more industries the smaller the minimum value is. Consequently, it reaches its maximum value, which is always equal to one if a particular industry

represents 100% of total exports. HH Index is one of the most straightforward ways of measuring the absolute diversity.

The Ogive Index is another widely used index that measures diversity and has the following mathematical expression: $O = \sum_{i=1}^n [e_i/e - 1/n]^2 / (1/n)$. For the first time it was used to measure economic diversity [24]. There are several previous studies in which the Ogive Index was used in the context of a country specialization [25, 26 and 27]. The index analyzes export diversification using equal distribution of industries in total exports as a benchmark. The Ogive Index treats each industry equally not taking into account its relative size. Therefore in case of a large variance of the relative sizes of industries the Ogive Index tends to overestimate the diversity. Another disadvantage of the Ogive Index is that it is not decomposable.

The Shannon Index [34], which is sometimes called Theil entropy index, has the following mathematical expression: $S = -\sum_{i=1}^n (e_i/e) \ln(e_i/e)$. It is one of the entropy indices used to measure inequalities in income distribution [28, 98 срп]. The SEI is expressed as the negative sum of shares of industries in total exports multiplied by the natural logarithm of shares of each single industry *i*. Due to the logarithm, unlike HHI the Shannon Index reduces the relative weights of large industries. This also makes it an inverse measure of specialization so that decreasing specialization leads to higher index. The Shannon Entropy Index is independent of the ordering of industries and it is decomposable.

Gini Index can be expressed in a following way: $G = 1 - \sum_{i=1}^n e_i/e \cdot (e_i/e)^{n-1}$. Gini Index is one of the most commonly used techniques of measuring specialization [29]. It has a vast area of application even outside economics. It is traditionally used to measure various types of inequalities of distribution. This index was then adapted to concentration and specialization [30, 32-33 срп.]. In our case we use Absolute Gini Index. In order to measure the Gini Index the relative shares of industries are ranked in ascending order for obtaining the Lorenz curve. In case of an the absolute Gini Index the perfect diversification benchmark is $1/n$. Hence, the ordering would be $e_i/n > e_{(i-1)}/n$. The Lorenz curve is obtained through ordering the progressive totals of $1/n$ on x-axis and ordering the progressive totals of e_i and connecting the points. The Gini Index shows the difference between existing distribution of exports and equal distribution of exports across industries. The minimum value of the Gini Index is reached when the shares of industries in total exports are equal. In this case the Lorenz curve would be a 45 degree line. The maximum value of the Gini Index would be $(n-1)/n$ converging towards 1. The absolute Gini Index is not decomposable. The four above mentioned indices are widely known and often used techniques of measuring diversification, concentration, specialization, distribution inequalities etc. There are a number of alternative indices and measurement techniques used for the same purpose, such as the Export Diversification [4 and 8]. The choice of an index often depends on the context of research, data availability or is a matter of preference.

Table 1 (Source: Comtrade)

Table 3: Top ten largest industries in exports in 1995, 2005 and 2015 at four-digit level of SITC disaggregation.

1995			2005			2015		
SITC code	Industry	% share	SITC code	Industry	% share	SITC code	Industry	% share
7192	Pumps and centrifuges	2.4	6748	Oth. Coated iron or steel plates etc under 3 mm	1.0	6811	Silver, unworked or partly worked	1.1
6861	Zinc and zinc alloys, unwrought	3.1	6861	Zinc and zinc alloys, unwrought	1.1	0460	Meal and flour of wheat or of meslin	1.1
6831	Nickel and nickel alloys, unwrought	3.3	5136	Other inorganic bases and metallic oxides	1.5	6861	Zinc and zinc alloys, unwrought	1.3
5136	Other inorganic bases and metallic oxides	4.4	3214	Coal /anthracite, bituminous/	1.6	0410	Wheat and meslin, unmilled	1.5
6713	Iron and steel powders, - shot and sponge	4.5	2813	Iron ore & concentrates ex roasted iron pyrites	2.3	6715	Other ferro alloys	3.0
0410	Wheat and meslin, unmilled	5.0	3411	Gas, natural	2.5	9310	Special transactions	3.5
6714	Ferro manganese	6.9	9310	Special transactions	3.3	6821	Copper and alloys, unwrought	4.3
3214	Coal /anthracite, bituminous/	7.7	6715	Other ferro alloys	3.5	5151	Radioactive chem.elements & isotopes/comp.&mix.	5.1

6821	Copper and alloys, unwrought	12.5	6821	Copper and alloys, unwrought	5.4	3411	Gas, natural	5.2
3310	Petroleum, crude & partly refined	17.2	3310	Petroleum, crude & partly refined	62.9	3310	Petroleum, crude & partly refined	58.5

This analysis uses export data of Kazakhstan from the UN Comtrade Database for the 21-years period from 1995 to 2015 in SITC (Standard International Trade Classification) for analysis of export diversification. These data on industries are taken at three disaggregation levels: at the two, three and four digit levels. The numbers of industries involved in exports of Kazakhstan at each level of SITC disaggregation are shown in Table 1. Thus, at the two-digit level the number of industries range from 54 to 93, at the three digit level it is between 162 and 171 and at the four-digit level there are 409-500 industries. Data are taken from different SITC revisions due to availability limitations. However, the third revision was chosen whenever it was possible. Thus, over 90% of export data are taken from the four-digit disaggregation level.

Table 2 (Source: Comtrade)

	Two-digit	Three-digit	Four-digit
1995	93	165	450
1996	93	169	465
1997	56	168	451
1998	55	166	409
1999	57	167	428
2000	57	168	477
2001	57	166	468
2002	56	164	460
2003	55	165	460
2004	55	166	477
2005	54	162	473
2006	55	162	470
2007	54	165	474
2008	57	167	475
2009	56	166	472
2010	56	170	478
2011	58	170	497
2012	57	171	487
2013	58	171	494
2014	58	170	500
2015	58	170	500

Analysis and Findings. The results of the calculations are presented in Figure 1. As it can be seen the HH Index shows a clear ascending trend suggesting a rapid shift of the exports towards more concentration and less diversification throughout the period from 1995 to 2015 at all two, three and four-digit levels. Moreover, the trends of the curves on all three levels coincide with each other. However, the pattern of the HH Index is not stable throughout the sample period. The curve has a steep ascending trend between 1995 and 2005. During the period that follows after 2005 the HH Index still has an ascending trend but with considerable variations. The maximum values of the HH Index at the three levels of industrial disaggregation correspond to 2013. Interestingly, in 2015 the HH Index decreased significantly. The fluctuations of the HH Index in all three levels of industrial disaggregation coincide with the share oil in the exports of Kazakhstan. Particularly,

in SITC classification these industries are 33: Petroleum and petroleum products, 331: Petroleum, crude and partly refined and 3310: Petroleum, crude & partly refined.

Table 3 (Source: Prepared by Authors based on data from Comtrade)

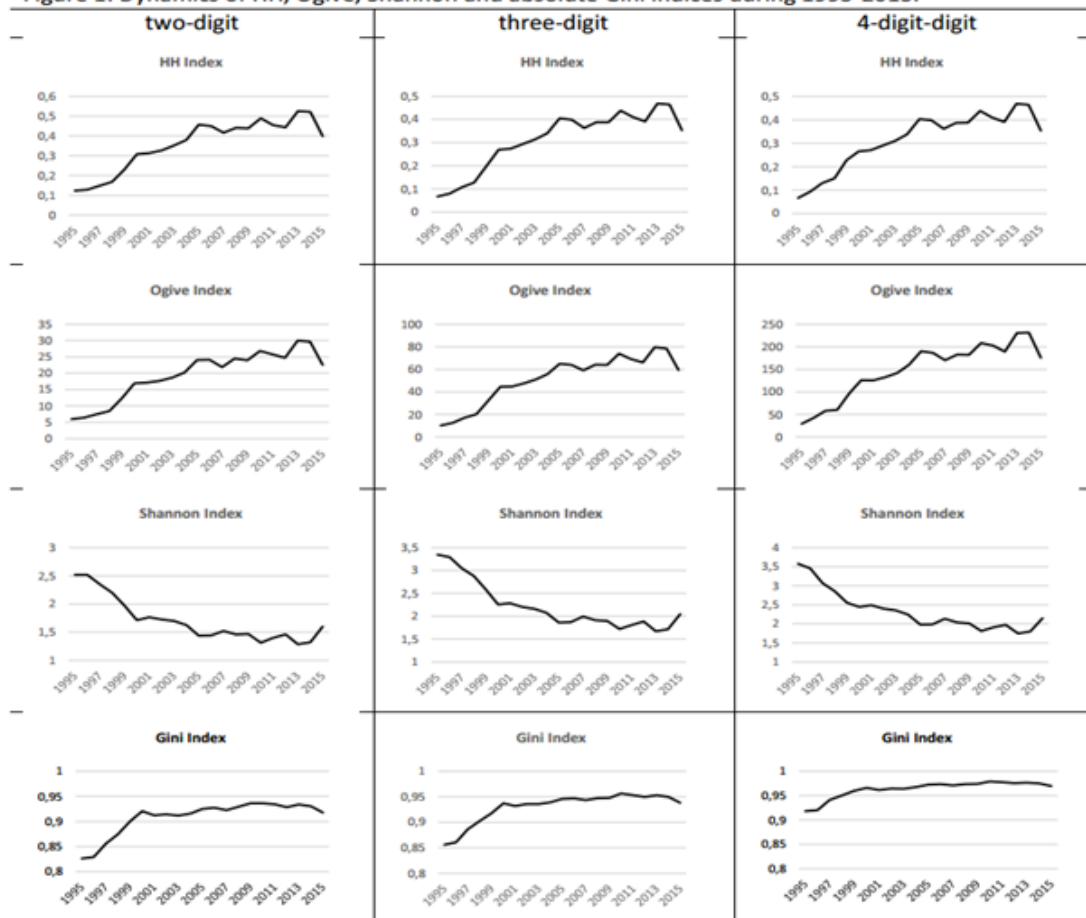
Table 2: Values of HH, Ogive, Shannon and absolute Gini indices during 1995-2015.

Year	Two-digit				Three-digit				Four-digit			
	HH	Ogive	Shann	Gini	HH	Ogive	Shannon	Gini	HH	Ogive	Shann	Gini
1995	0,124	5,923	2,519	0,779	0,067	10,117	3,348	0,620	0,067	29,047	3,578	0,735
1996	0,129	6,358	2,518	0,577	0,080	12,644	3,291	0,641	0,093	42,449	3,454	0,750
1997	0,149	7,475	2,354	0,644	0,107	17,116	3,051	0,705	0,130	57,846	3,070	0,814
1998	0,169	8,446	2,200	0,694	0,128	20,297	2,879	0,742	0,150	60,401	2,854	0,946
1999	0,230	12,357	1,976	0,910	0,199	32,365	2,583	0,780	0,228	96,648	2,553	0,870
2000	0,308	16,885	1,715	0,791	0,270	44,547	2,255	0,826	0,266	125,979	2,444	0,892
2001	0,313	17,126	1,767	0,769	0,274	44,773	2,281	0,817	0,270	125,709	2,489	0,882
2002	0,327	17,654	1,725	0,787	0,294	47,555	2,202	0,824	0,290	132,674	2,400	0,886
2003	0,351	18,667	1,699	0,775	0,314	51,127	2,158	0,822	0,310	142,015	2,352	0,880
2004	0,379	20,250	1,628	0,795	0,341	55,892	2,075	0,836	0,338	160,669	2,241	0,894
2005	0,456	24,094	1,437	0,813	0,405	64,956	1,861	0,850	0,404	190,333	1,976	0,972
2006	0,449	24,167	1,442	0,824	0,399	64,038	1,869	0,852	0,398	186,349	1,983	0,973
2007	0,415	21,843	1,521	0,806	0,363	59,193	1,994	0,843	0,361	170,396	2,136	0,971
2008	0,440	24,526	1,463	0,953	0,388	64,177	1,913	0,847	0,387	182,998	2,041	0,973
2009	0,438	23,959	1,469	0,835	0,389	63,881	1,896	0,850	0,387	182,254	2,010	0,973
2010	0,488	26,843	1,314	0,835	0,438	73,903	1,719	0,878	0,437	208,440	1,811	0,978
2011	0,455	25,819	1,401	0,831	0,410	69,099	1,807	0,871	0,409	202,759	1,906	0,973
2012	0,443	24,720	1,458	0,819	0,391	66,223	1,887	0,865	0,390	189,472	1,974	0,963
2013	0,525	29,980	1,288	0,830	0,469	79,584	1,673	0,868	0,468	230,743	1,750	0,974
2014	0,521	29,721	1,319	0,821	0,465	78,457	1,712	0,861	0,464	231,586	1,800	0,971
2015	0,399	22,531	1,599	0,789	0,353	59,434	2,050	0,832	0,353	175,886	2,145	0,903

The dynamics of the Ogive index is also presented in Figure 1. Its fluctuations match with those of the HH index. Between 1995 and 2005, the Ogive index shows a clear upsloping change at all three levels of industrial disaggregation. Between 2005 and 2012, the growth of the Ogive index is moderate. The rise of the index in 2013 is followed by its decrease in 2015. Similar to the HH index, the change of the Ogive index during the sample period is the same at all three levels of industrial disaggregation. Moreover, the change of the Ogive index throughout the given period of time coincides with the change of the share of the oil industry in the total exports of Kazakhstan.

The change of the Shannon index throughout the sample period is also shown in Figure 1. Recall that the Shannon index is an index of diversification. The higher values of the index indicate higher degrees of diversification in exports and lower values of the index mean higher concentration in exports. Amazingly, the pattern of change of the Shannon index reveals the same logic suggested by the HH and Ogive indices. The period from 1995 to 2005 is marked by rapidly decreasing diversification. By 2014, the downward sloping movement slows down and turns upward in 2015.

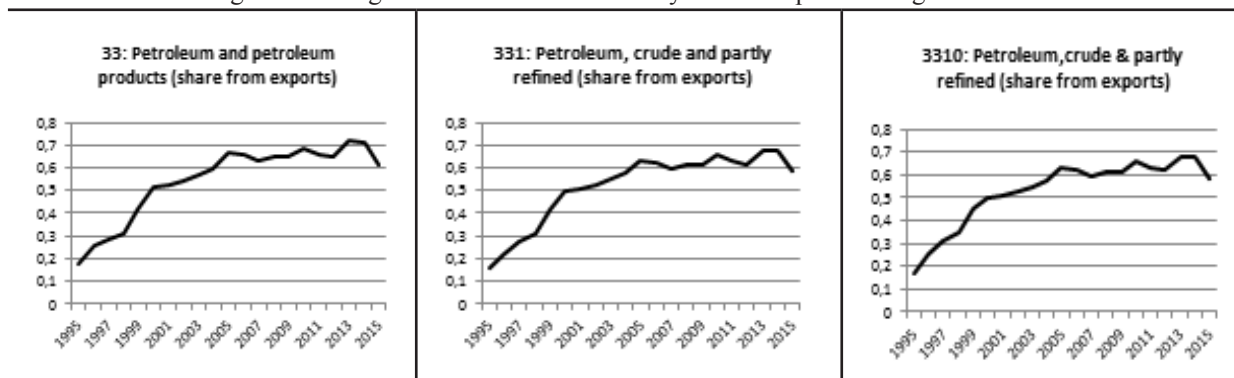
Figure 1: Dynamics of HH, Ogive, Shannon and absolute Gini indices during 1995-2015.



Source: Prepared by Authors based on data from Comtrade

A rather different pattern of change in diversification is presented by the absolute Gini index. It can be seen that the level of export concentration increases with the level of disaggregation. Moreover, unlike in HH, Ogive and Shannon indices the period of a relatively rapid export concentration, according to the Gini index, corresponds to 1995-2000 as it can be seen from Figure 1. During the whole subsequent period until 2015 the Gini index registers a rather insignificant increment in export concentration. The complete set of values of all four indices for each year is shown in Table 2.

Figure 2: Change of the share of oil industry in total exports during 1995-2015



Source: Prepared by Authors based on data from Comtrade

All the facts mentioned above indicate that the exports of Kazakhstan became more concentrated and less diversified during the period from 1995 to 2015. The export concentration process happened largely due to the increase of the share of the oil industry in the exports. Moreover as it can be found in Table 3, many other big industries represented in exports are also extractive industries, metallurgy or agriculture. More than 80% of all exports are still represented only by these industries with low value added capacity. In general terms, the dynamics of the structure of exports during 1995-2015 show that the economic policy of export diversification still falls short of desired results.

It is interesting to note that all four indices registered a decline in export concentration in 2015, which is most probably due to falling oil prices. In technical terms, this obviously can improve the dynamics of the structure of exports. However, would this be helpful in real terms and enhance the real growth of other non-oil industries with higher value added capacity? The question is of fundamental importance for the economic future of Kazakhstan as it might determine its macroeconomic performance as it does in many developing countries [31] and future economic growth [32]. Meanwhile, the policies aimed at export diversification seem to have little success making the economy weak before instability of export earnings and sector-specific adverse shocks and fluctuations in the oil price change terms of trade.

Concluding Remarks. The main purpose of this study is to reveal the dynamics and degree of export diversification during the period from 1995 to 2015. As measurement tools in this article used four indices, which are the HH, Ogive, Shannon and absolute Gini indices. The calculation are based on SITC two, three and four-digit level industrial disaggregation. The results of the calculations show that during the sample period the exports of Kazakhstan became less diversified and more concentrated rapidly. However, the indices also show that the pace of concentration of the exports was not uniform throughout the sample period. According to the results of the HH, Ogive and Shannon indices, the process of export concentration was considerably faster during 1995-2005. This process slowed down after 2005 and in 2015 there was a considerable decrease in the degree of export concentration. The Gini index shows an intense export concentration during 1995-2000 and moderate export concentration afterwards. On the other hand in 2015 all four indices used in this study registered a notable increase in diversification of exports. The most straightforward explanation for that would be the consequences of low oil prices. If that was true then negative dynamics of the prices in oil market could have certain beneficial effect on export diversification in Kazakhstan [9].

The main factor of export concentration is the growth of oil exports. There has been a tremendous growth of exports of SITC 33: Petroleum and petroleum products, 331: Petroleum, crude and partly refined and 3310: Petroleum, crude & partly refined industries during the sample period. The share of the oil sector in the total exports of Kazakhstan went from below 20% in

1995 to around 70% by 2014. The exports of Kazakhstan are overwhelmingly dominated by the industries with low value added. Thus, practically all top ten largest industries in the total exports of Kazakhstan are other extractive industries, agriculture or metallurgy. The structural changes in the exports of Kazakhstan show patterns contrary to what is pursued politically. During the period of time from 1995 to 2015 the exports of Kazakhstan became overwhelmingly dominated by the oil industry at the expense of manufacturing industries with more value added capacity. Moreover, the top ten largest exports are also mostly represented by extractive industries, metallurgy and agriculture. The revealed pattern raises concerns relative to the measures taken by the government in order to diversify the exports of the national economy. With this reference, it seems even rather plausible that there are certain mechanisms of pressure especially in mineral resource rich countries particularly experience in conducting export diversification policies [33]. However, these questions are beyond the scope of this study and would be a subject of future research in this field.

Reference

1. Love, J. Concentration, diversification and earnings instability: Some evidence on developing countries' exports of manufactures and primary products // *World Development* – 1983. №11. - P. 787.
2. Prebisch, R. The economic development of Latin America and its principal problems // *Economic Bulletin for Latin America* – 1950. №7. - P. 1-22.
3. Singer H. W. The distribution of gains between investing and borrowing countries // *American Economic Review* - 1950. №40. - P. 473-485.
4. Cadot O., Carrère C. and Strauss-Kahn V. Export Diversification: What's Behind The Hump? // *Review of Economics and Statistics* - 2011. №93. - P. 590-605.
5. Besedes T., Prusa T. J. The Role of Extensive and Intensive Margins and Export Growth // *Journal of Development Economics* – 2011. №96. - P. 371-379.
6. Greenaway D., Morgan W., Wright P. Exports, export composition and growth // *Journal of International Trade and Development* - 1999. №8. P. - 41-51.
7. Prebisch R. Commercial Policy in Underdeveloped Countries // *American Economic Review* - 1959. №49. - P. 251-273.
8. Hausmann R., Hwang J., Rodrik D. What You Export Matters // *Journal of Economic Growth* - 2007. №12. - P. 1-25.
9. Konkakov A., Kubayeva G. Progress in diversification of the economy in Kazakhstan // *Maastricht School of management, Working Paper №2016/8* - 2016.
10. Petrenko E., Shevyakova A., Zhartay Zh., Olefirenko O., Towards economic security through diversification: case of Kazakhstan // *Journal of Security and Sustainability Issues* - 2016. - Vol.5, №4.
11. Dogruel S. A., Tekce M. Trade Liberalization and Export Diversification in Selected MENA Countries // *Topics in Middle Eastern and African Economic* - 2011. №13. - P. 1-24.
12. Makhlof Y., Kellard N. M., Vinogradov D. Trade Openness, Export Diversification, and Political Regimes // *Economics Letters* - 2015. №136. - P. 25–27.
13. Dennis A., Shepherd B. Trade facilitation and export diversification // *The World Economy* - 2011. №34. - P. 101-122.
14. Feenstra R. C., Kee H. L. Export variety and country productivity // *Cambridge. National Bureau for Economic Research. NBER Working Paper* - 2004. №10830.
15. Levin A., Lakshmi K. R. Complementarities between exports and human capital in economic growth: Evidence from the semi-industrialized countries // *Economic Development and Cultural Change* – 1997. - Vol. 46. №1. - P. - 155-174.
16. Gutiérrez de Piñeres S. A., Ferrantino M. J. Export Dynamics and Economic Growth in Latin America: a Comparative Perspective // *Ashgate* - 2000. №118-120.

17. Balaguer, J. and Cantavella-Jordá, M. Structural Change in Exports and Economic Growth: Cointegration and Causality Analysis for Spain // Applied Economics - 2004. Vol – 36. №5. P. - 473-477.
18. Forgha, N. G. and Sama, M C. and Atangana, E. M. The Effects of Export Diversification on Economic Growth in Cameroon // International Invention Journal of Arts and Social Sciences - 2014. №1. P. - 54-69.
19. Hamed, K. and Khodayi Hossein, D. H. Export Diversification and economic growth in some selected developing countries // African Journal of Business and Management - 2014. №8. P. - 700-704.
20. Herfindahl, O. C. “Concentration in the Steel Industry”, Columbia University - 1950. P - 47-48.
21. Hirschman, O. A. The Paternity of an Index // The American Economic Review - 1964. №54. P. - 761-762.
22. Cuadrado-Roura, J. R. and Maroto-Sánchez, A. Análisis del proceso de especialización regional en servicios // EURE artículos – 2012. №38. P. - 5-34.
23. Binti F. F. Export Diversification in East Asian Economies: Some Factors Affecting the Scenario // International Journal of Social Science and Humanity - 2011. №1. P. - 13-18.
24. Tress, R. C. Unemployment and the diversification of industry // The Manchester School - 1938. №9. P. - 140-152.
25. Bahl, R. W., Firestine, R. and Phares, D. Industrial Diversity in Urban Areas: Alternative Measures and Intermetropolitan Comparisons // Economic Geography - 1971. №47. P. - 414-425.
26. Hackbart, M. M. and Anderson, D. A. On Measuring Economic Diversification // Land Economics - 1975. №51. P. - 374-378.
27. Wasylenko, M. J. and Erickson, R. A. On Measuring Economic Diversification // Land Economics - 1978. №54. P. - 106-109.
28. Cowell, F. A. Measuring inequality / Cowell, F. A. - London: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, 1995. – 98 p.
29. Gini, C. Variabilita e Mutabilita (Variability and Changeability), // Journal of the Royal Statistical Society - 1912. №76. P - 326-327.
30. Krugman, P. Geography and Trade. / Krugman, P. - Geography and Trade. Cambridge: MIT Press, 1991. – 32-33 p.
31. Giovanni, J. and Levchenko, A. A. Trade openness and volatility // The Review of Economics and Statistics - 2009. №91. P. - 558-585.
32. Michaely, M. Exports and growth // Journal of Development Economics – 1977. №4. C - 49-53.
33. Yusuf, S. Knowledge-based Economic Growth in Kazakhstan // Global Journal of Emerging Market Economies - 2015. №7. P. - 257–286.
34. Shannon, C. E. A mathematical theory of communication // The Bell System Technical Journal - 1948. №27. P. - 379-423, 623-656.

А. Әмірбек, Қ. Маханов

*¹Қожа ахмет яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан*

²Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

Қазақстан экспортының әртараптандырылуы: 1995-2005 жылдары аралығындағы құрылымдық өзгерістер

Аннотация. Бұл мақаланың негізгі мақсаты 1995 жылдан 2015 жылға дейінгі кезең аралығындағы экспортты әртараптандырудың өзгеру динамикасын анықтау болып табылады. Сараптама SITC екі таңбалы, үш

танбалы және төрт танбалы деңгейдегі өнеркәсіптік дезагрегация бойынша экспорт деректеріне негізделген. Экспорттарды әртараптандыруды өлшеу үшін Херфиндаль-Хиршман, Огив, Шеннон және абсолютті Джини индекстері пайдаланылды. Нәтижелер экспорттық шоғырлану деңгейінің 1995 жылдан 2015 жылға дейінгі экспорттың жалпы көлеміндегі мұнай экспортының үлесімен бірге өсетінін көрсетеді. Дегенмен, 1995-2005 жылдары экспорттық шоғырлану үдерісі басқа кезеңдерге қарағанда жылдам дамығандығы анықталды.

Түйін сөздер. Әртараптандыру, шоғырлану, мұнай экспорты, индекстер, индустрияландыру, структуралық өзгерістер.

А. Амирбек, К. Маханов

*Международный казахско-турецкий университет имени Ахмета Яссави,
Туркестан, Казахстан*

Евразийский научно-исследовательский институт, Алматы, Казахстан

Диверсификация экспорта Казахстана: структурные изменения в период с 1995 по 2015 год

Аннотация. Основная цель этого исследования выявить динамику изменения диверсификации экспорта в период с 1995 по 2015 год. Анализ основан на данных экспорта двухзначной, трехзначной и четырехзначной промышленной дезагрегации МСТК. Для измерения диверсификации экспорта использовались индексы Херфиндаля-Хиршмана, Огива, Шеннона и абсолютного индекса Джини. Результаты показывают, что уровни концентрации экспорта растут вместе с долей экспорта нефти в общем объеме экспорта в 1995-2015 годах. Однако результаты показывают, что в течение 1995-2005 годов экспорт концентрировался намного быстрее, чем в оставшуюся часть периода выборки.

Ключевые слова. Диверсификация, концентрация, экспорт нефти, индексы, индустриализация, структурные изменения.

Сведения об авторах:

Amirbek A. - Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, Turkistan, Kazakhstan

Makhanov K. - Eurasian Research Institute, Almaty, Kazakhstan, 48, Mametov street, Almaty, Kazakhstan.

Әмірбек А. - Қожа Ахмет Яссауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар факультеті, Түркістан қаласы, Қазақстан.

Маханов Қ. - Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Маметова к-сі 48, Алматы, Қазақстан.

ГРНТИ 11.25.43

Е.Д. Досымхан¹, М.К. Дюсембекова²

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: ¹yenglik89@mail.ru, ²maira.enu@mail.ru)*

Концептуально-теоретические основы формирования понятия «Интеграция»

Аннотация. В условиях современного мира тенденция к интеграции является одним из основных направлений внешней политики государств. Интеграция позитивным образом сказывается на экономических и политических преобразованиях, а также укрепляет культурно-исторические связи между странами. За последние десятилетия понятие «интеграция» стало неотъемлемой частью политической и экономической жизни многих государств. Данная статья посвящается вопросам возникновения самого понятия «интеграция», теоретическим основам формирования феномена интеграции. Автором даны разные точки зрения и трактовки исследователей по определению понятия «интеграция» и анализируются существующие дефиниции данного понятия. Вместе с тем в работе рассмотрены разные теоретические направления исследователей, подходы и их виды. Интеграция рассматривается с точки зрения экономики и политики, а также проанализированы сферы и формы интеграции.

Ключевые слова. Интеграция, международная интеграция, экономическая и политическая интеграция, интеграционные процессы

В современном мире перед странами стоит актуальная задача включиться в структуру новой мировой системы. Противостоят глобальным вызовам отдельным государствам намного сложнее, нежели государствам скооперированных в интеграционные объединения с целью решения экономических, социальных, политических, военных и других задач. Такие объединения намного упрощают обеспечение эффективного и стабильного развития страны.

Посредством участия в интеграционных объединениях государства получают преимущества, каких они не имели бы, действуя самостоятельно. Ожидание выгоды от участия в интеграционных процессах подталкивают государства вступать в интеграционные проекты, независимо от их уровня развития, места в мировом сообществе и потенциала. За последние десятилетия понятие «интеграция» стало неотъемлемой частью политической и экономической жизни многих государств. В настоящее время интеграция стала сложным, многоэтапным, саморазвивающимся феноменом, который требует более глубокого изучения. Тенденция интеграции проникла во все сферы жизнедеятельности государств и охватила практически все регионы мира. Несмотря на распространённое мнение, что интеграция появилась с середины XX века, необходимо отметить, что взаимодействие государств в экономической, политической, культурной, военной сферах началось задолго.

Вопрос определения понятия «интеграция» вызывает неоднозначные ответы у ученых, ввиду того, что само понятие «интеграция» чаще всего носит экономический либо политологический характер.

Согласно энциклопедическому словарю интеграция происходит от латинского слово *integratio*, что в переводе означает целый. Другими словами, интеграция — это состояние связанности отдельных дифференцированных частей и функций системы, организма в целом, а также процесс, ведущий к такому состоянию.

По данным словаря Мэрриам - Вебстера под интеграцией подразумевается действие или процесс, разных групп, которые объединяются в единую организацию или общество на равных условиях. Следовательно, «интегрировать означает формировать, придавать или сочетать в единое целое». В качестве синонима в словаре указывается слово «объединять», т. е. собираться вместе, чтобы сформировать единое целое».

В российской и зарубежной научной литературе существуют самые различные трактовки понятия «интеграция».

Американский исследователь Б. Баласса определяет интеграцию как процесс, включающий в себя «меры, призванные устранить дискриминацию между хозяйственными единицами, относящимися к разным государствам, рассматриваемая в качестве состояния она может быть представлена как отсутствие различных форм дискриминации между национальными экономиками» [1].

С точки зрения американского экономиста Ф. Махлупа понятие «интеграция» появилось в 1942 году. Он проследил ретроспективу данного понятия и выяснил, что оно появилось не раньше 1942 г., однако вскоре оно стало использоваться лишь в международных экономических отношениях. А более узкий термин «политическая интеграция» вошел в научную терминологию в начале 50-х годов прошлого века [2, 15 стр.].

Такие исследователи XX века, как Т. Парсонс, Д. Истон, М. Каплан, Э. Хаас, А. Этциони, Х. Булл внесли огромный вклад в определение понятия интеграция. Так например, американский исследователь Б. Розамонд в своей книге «Теории европейской интеграции» собрал целый ряд определений интеграции:

- У. Уоллас считает, что интеграция – это создание и поддержание интенсивных и разносторонних систем взаимодействия между ранее автономными частями;

- Согласно М. Ходжесу интеграция – это формирование новой политической системы из существовавших до этого разделенных систем;

- По мнению К. Дойча интеграция – это создание сообщества безопасности между государствами региона;

- Приверженец неофункционализма Л. Линдберг определяет интеграцию как процесс, посредством которого нации отказываются от желания и возможности проводить внешнюю политику и ключевые сферы внутренней политики независимо друг от друга, а стремятся принимать совместные решения или делегировать процесс принятия решений новым центральным органам. Вместе с тем, интеграция – это процесс, посредством которого политические акторы в различных областях склоняются переориентировать свои ожидания и политическую активность на новый центр [3].

По мнению основоположника теории коммуникаций К. Дойча интеграция определяется созданием на определенной территории «чувства сообщества», сильных институтов и практических инструментов, способных существовать длительное время и вызвать среди населения территории устоявшиеся ожидания на мирные изменения [4].

В поисках ответа определения интеграции не остались в стороне и российские исследователи. В. Г. Барановский выдвинул теорию, что «политическая интеграция между государствами есть формирование некоторого целостного комплекса на уровне их политических систем – точно так же, как экономическая интеграция есть процесс, осуществляющийся на уровне экономических систем нескольких государств» [5, 12 стр.].

Изначально понятие «интеграция» рассматривалось с точки зрения экономики. Однако, со временем данное понятие стало приобретать более широкое значение, выходящее за рамки международных экономических отношений. Параллельно с утвердившимся понятием «экономическая интеграция» со временем начали применяться такие понятия как «культурная интеграция», «политическая интеграция», «военная интеграция различных стран» и т.д.

В современной научной литературе различают несколько сфер интеграции: веб-интеграция, интеграция данных, политическая, системная, социальная, экономическая, военная, экологическая, культурная интеграция и пр. Следует отметить некоторые из них:

- политическая (многостороннее международное сотрудничество, транснациональная партийная среда: Социнтерн, Консервативный альянс, межпарламентские организации и пр.);

- социальная (формирование глобального гражданского общества, движение антиглобалистов, корпоративное гражданство и пр.);

- экономическая (зоны торговли, таможенные союзы, глобальный рынок труда и пр.);

- сфера безопасности (военно-техническое сотрудничество, борьба с терроризмом, охрана границ, борьба с организованной преступностью);

- культурная (культурный обмен, лингвистические организации – Франкофония, Лузофония и др.);

- научная (научные сообщества, международные виртуальные проектные сообщества);

- образовательная (Болонский процесс, виртуальные университеты и т.д.);

- информационная (электронные правительства, социальные сети и т.д.) [6].

С политической точки зрения интеграция - это объединение усилий нескольких регионов с целью сотрудничества в какой-либо из сфер жизни, в результате которого возникает самостоятельная сфера, обладающая признаками целого. Интеграция может определяться и как появление новых интегративных качеств у элементов, взаимодействующих друг с другом и создающих целое, которые были не свойственны им до начала процесса сотрудничества и взаимодействия. Политическая интеграция предполагает создание нового целого в определенных территориальных границах либо без привязки к территории [7].

По данным «Словаря политического анализа» авторами, которого являются Джек Пиено, Робера Риггс и Хелена Робин политическая интеграция – это процесс, посредством которого две или более политические единицы усиливают между собой контакты по взаимному

сотрудничеству. В качестве желательного или логического конечного результата интегративного процесса часто рассматривается политическое объединение [9].

Наряду с многочисленными сферами интеграции особое внимание заслуживает формы интеграции. Согласно позиции российского исследователя Н.Е. Овчаренко существует три основных модели современных интеграционных объединений:

1. Региональные и межрегиональные интеграционные сообщества, которые, в свою очередь, делятся на группы по целям: экономические, политико-экономические (с элементами социального интегрирования), политические, военно-политические, институционально-координационные и др.

2. Международные правительственные наднациональные организации координирующего типа (например, Организация объединенных наций).

3. Международные неправительственные организации, к числу которых относятся профсоюзы, транснациональные корпорации и т.д. [6].

По мнению М.Л. Лагутиной, представленные Н.Е. Овчаренко модели интеграционных объединений являются неполными. М.Л. Лагутина дополняет список рядом неформальных объединений государств (Большая двадцатка, БРИКС, МИКТА и др.) и бизнес-сообществ (Давосский форум, Санкт-Петербургский экономический форум и т.д.), которые можно рассматривать как новые формы интеграционных объединений XXI века, в основе которых лежит не территориальный, а пространственный принцип взаимодействия [6].

Немаловажным аспектом в изучении феномена интеграции является его движущая сила. До сих пор среди исследователей этот вопрос остается спорным. По мнению некоторых авторов движущей силой интеграции является – экономическая выгода, по мнению других – политическая идея. В поисках ответа на данный вопрос в XX веке сформировались несколько теоретических направлений в исследованиях феномена международной интеграции. К ним относятся: федералистский и неофедералистский подходы, функционалистский и неофункционалистский подходы, либеральный межправительственный подход.

А.Спинелли, А. Гамильтон, К. Уэйр, Р. Уотс и А. Этциони будучи представителями федералистского подхода делают акцент в своих исследованиях на политической составляющей интеграции и под интеграцией понимают процесс формирования межгосударственного объединения в форме федерации для решения конкретных задач, стоящих перед государствами и реализации общих интересов [8].

Сторонниками экономического аспекта интеграции являются представители функционалистского подхода (например, Д. Митрани, Я. Тинберген, П. Райнш, А. Клоуда и др.). По их мнению «интеграция – это процесс распространения властного влияния одного обладающего юрисдикцией центра на конкретную территорию, происходящий в результате делегирования этому центру субъектами политической жизни национальных государств части своих функций» [9].

Основатели неофункционалистского подхода акцентирует внимание на добровольном союзе государств которые, смешиваются, сливаются и объединяются с соседями так, что остаются без фактических атрибутов суверенитета, однако, взамен получают новые механизмы урегулирования международных конфликтов.

При изучении неофункционалистского подхода было исследовано соотношение политической и экономической интеграции, и в результате выдвинута гипотеза, что экономическая интеграция по своей природе ведет к политической интеграции, которая является финальной стадией всего процесса: «наднациональный стиль подчеркивает не прямое проникновение политики в экономику, поскольку экономические решения всегда приобретают политическое значение в умах участников интеграционного процесса» [10].

Еще одним важным направлением в определении международной интеграции является либеральный межправительственный подход. Данный подход имеет несколько направлений: межправительственный, институциональный, коммуникативный.

По мнению сторонников межправительственного подхода главным актором международной интеграции является государство, но вместе с тем подчеркивается роль отдельных бизнес-структур, негосударственных организаций и индивидов.

Институциональный подход определяет международную интеграцию как трансформацию национальных практик взаимодействия с различными международными институтами, что ведет к созданию многоуровневой системы управления с множеством центров принятия решений [6].

Один из представителей коммуникативного подхода К. Дойч, считает что «интеграция – это процесс эффективного взаимодействия между социальными общностями в различных областях международной жизни, а также создания новых сообществ в ответ на новые вызовы и потребности» [11].

Согласно теории К. Дойча задачи интеграционного процесса включают:

- сохранение и поддержание мира путем создания различных политических союзов, применения дипломатических усилий и т. д.;

- достижение общих многосторонних целей;
- выполнение специальных заданий (например, увеличение ВВП);
- приобретение нового имиджа и ролевой идентичности [4].

Вышеназванные подходы, безусловно, определяют международную интеграцию как высокий уровень развития международных отношений посредством создания объединений, целью которых является решение общих задач. Все представители вышеупомянутых направлений сходятся в том, что интеграция является закономерным и объективным процессом развития международных отношений. Однако, их мнения расходятся в приоритете экономических и политических аспектов, и в понимании форм и типов объединений.

Американский исследователь Б. Баласса предложил схему развития интеграции, которая приобрела широкое распространение и активно используется при описании любого регионального интеграционного объединения к которым относятся:

- создание зоны свободной торговли;
- образование таможенного союза;
- формирование общего рынка;
- проведение единой экономической и валютной политики;
- переход на высшую ступень развития интеграционных процессов – этап интеграции в политической сфере [12].

Примечательно, что не один интеграционный проект в мире не достиг всех вышеназванных уровней.

Основываясь на вышеизложенном, следует отметить, что сложность в определении феномена «интеграция» обуславливается несколькими факторами. Во-первых, интеграция рассматривается с экономической либо с политической стороны, что усложняет формирование единой дефиниции. Во-вторых, проблема в создании единого определения феномена интеграции объясняется разнообразными формами, типами и видами создаваемых союзов. В-третьих, интеграцию в науке часто рассматривают как самостоятельный процесс либо, как результат или процесс, приводящий к определенному конечному результату.

Список литературы

- 1 Balassa B. A. Towards a Theory of Economic Integration // *Kyklos* – 1961. - Vol.14. - Issue 1.
- 2 Искандаров А. Классические теории европейской политической интеграции и возможность их использования в интеграционных процессах в регионе ЦА. [Электрон. ресурс].- 2007. - URL: <http://www.civil-taj.info/right.php?node=news&news=516>
- 3 Laursen F. Theory and Practice of regional integration // *Paper Series*. – 2008. - Vol. 8. № 4.

- 4 Deutsch K. W. Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience /Princeton: Princeton University Press, 1957. – P. - 455
- 5 Барановский В. Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. М.: Наука, 1983. - 386 с.
- 6 Лагутина М. Л. Глобальный регион как элемент мировой политической системы XXI века (на примере Евразийского союза). Диссертационная работа, Санкт-Петербург, 2016.
- 7 Побединский И. М. Концептуальные основы интеграционных процессов// Известия государственного педагогического университета им. А.И. Герцена -2008.-№3.
- 8 Jack C. Piano, Robert E.Riggs, Helenah S.Robin. The Dictionary of Political Analysis/ ABC – Clio, Santa Barbara (Calif., USA). Oxford (Great Britain), 2000.
- 9 Sbargia A. M. Euro-Politics: Institutions and Policy Making in the European Community / L.:1992. - P. 110 – 112.
- 10 Haas E. B. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces/ Stanford: Stanford University Press, 1958. – P. 43.
- 11 Коньшева В. Н., Сергунина А. А. Современные теории международных отношений - М.: РГ-Пресс, 2013. – 166 с.
- 12 Balassa B.A. The theory of economic integration. London Allen and Unwin, 1961. - P. 156.

Е. Д. Досымхан, М.К. Дюсембекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

«Интеграция» ұғымының тұжырымдамалық және теориялық негіздері

Аннотация. Қазіргі әлемде интеграция үрдісі мемлекеттердің сыртқы саясатының негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Интеграция экономикалық және саяси өзгерістерге оң әсер етеді, сондай-ақ елдер арасындағы мәдени-тарихи байланыстарды нығайтады. Соңғы онжылдықта «интеграция» ұғымы көптеген мемлекеттердің саяси және экономикалық өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл мақала «интеграция» тұжырымдамасының пайда болуына, интеграция феноменінің қалыптастырудың теориялық негіздеріне арналған. Автор «интеграция» тұжырымдамасын анықтау бойынша зерттеушілердің әр түрлі көзқарастары мен түсіндірмелерін береді және осы тұжырымдаманың қолданыстағы анықтамаларын талдайды. Сонымен бірге бұл мақалада зерттеушілердің алуан түрлі теориялық бағыттары, тәсілдері және олардың түрлері қарастырылады. Интеграция экономика мен саясат тұрғысынан қарастырылады, сондай-ақ интеграцияның салалары мен нысандары талданады.

Түйін сөздер. Интеграция, халықаралық интеграция, экономикалық және саяси интеграция, интеграциялық үрдістер

Ye. D. Dossymkhan, M.K. Dyussebekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Conceptual and theoretical basis for the concept of «Integration»

Abstract. In the modern world, the trend towards integration is one of the main directions of the foreign policy of states. Integration has a positive impact on economic and political changes, and also strengthens cultural and historical ties between countries. Over the past decades, the concept of «integration» has become an integral part of the political and economic life of many states. This article is devoted to the emergence of the very concept of «integration», the theoretical foundations of the formation of integration. The author gives different points of view and interpretations of researchers on the definition of «integration» and analyzes the existing definitions. At the same time, the article considers different theoretical directions of researchers, approaches and their types. Integration is considered from the point of view of economics and politics, as well as author analyzes the spheres and forms of integration.

Key words. Integration, international integration, economic and political integration, integration processes

References

1. Balassa B. A. Towards a Theory of Economic Integration. // *Kyklos*. Vol.14. - Issue 1. (1961).
2. Iskandarov A. Klassicheskie teorii evropeyskoy politicheskoy integratsii i vozmozhnost ih ispolzovaniya v integratsionnyih protsessah v regione TsA. [Classical Theory of European Integration and Its Implications in Integration Processes in the Central Asian Region]. Available at: <http://www.civil-taj.info/right.php?node=news&news=516>
3. Laursen F. Theory and Practice of regional integration, Paper Series, - 8 (3), (2008)
4. Deutsch K. W. Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience. Princeton: University Press, Princeton (1957).
5. Baranovskiy V. G. Politicheskaya integratsiya v Zapadnoy Evrope. Nekotorye voprosy teorii i praktiki [Political Integration in Western Europe. Some questions about the theory and practice] (Nauka, Moscow, 1995).
6. Lagutina M. L. Globalniy region kak element mirovoy politicheskoy sistemy XXI veka (na primere Evraziyskogo soyuza) PhD diss.[The global region as an element of universal political system in XXI century (according to the Euroasian slaughter)] (Sankt-Peterburg, 2016)
7. Pobedinskiy I. M. Kontseptualnyie osnovy integratsionnyih protsessov [Conceptual bases of integration processes], *Izvestiya gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena* [Proceedings of the state pedagogical university named A.I Herzena] (2008).
8. Jack C. Piano, Robert E.Riggs, Helenah S.Robin. The Dictionary of Political Analysis. ABC – Clio, Santa Barbara (Calif., USA). Oxford (Great Britain) (2000).
9. Sbargia A.M. Euro-Politics: Institutions and Policy Making in the European Community / P. 110 – 112, (1992).
10. Haas E. B. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces - Stanford University Press, Stanford (1958).
11. Konyisheva V.N., Sergunina A. A. Sovremennyye teorii mezhdunarodnyih otnosheniy [Modern theories of international relations] (RG-Press, Moscow, 2013).
12. Balassa B.A. The theory of economic integration. (London Allen and Unwin, 1961).

Сведения об авторах:

Досымхан Е.Д. – PhD докторант факультета «Журналистики и политологии», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевич 6, Астана, Казахстан. Дюсембекова М.К. – кандидат политических наук, доцент кафедры Политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевич 6, Астана, Казахстан.

Dossymkhan Ye.D. – PhD doctorate of the faculty of Journalism and Politics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Astana, Kazakhstan.

Dyussebekova M.K. – candidate of political sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 11.01.67

К.З. Токубаев², А.Е. Упабеков¹,

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Карагандинская академия МВД РК им.Б.Бейсенова, Караганда, Казахстан

(E-mail: adil0711@mail.ru¹; tkz055@mail.ru²)

Анализ Посланий Президента в контексте развития человеческого капитала в Республике Казахстан

Аннотация. В статье проведен анализ Посланий Президента Республики Казахстан в период с 2012 по 2018 год, в контексте изменения государственной политики в области человеческого капитала. Выявлены тен-

денции изменения государственной политики в данной сфере с момента принятия «Стратегии «Казахстан-2050» - главного программного документа страны, закрепившего цель вхождения Казахстана в число 30-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Развитие человеческого капитала является одной из приоритетных задач на пути к достижению указанной цели. Сформулированы основные направления государственной политики и проанализирована динамика упоминания конкретных действий, способствующих росту человеческого капитала. Полученные результаты позволяют проследить неуклонный рост приоритетности действий, направленных на повышение качества человеческого капитала и расширение государственной политики в данной сфере.

Ключевые слова. Человеческий капитал, человек, Казахстан, послание, президент, стратегия, конкурентоспособность.

Введение. Эффективное развитие любого государства невозможно без стратегического планирования и последовательности в достижении поставленных целей. Ежегодно глава государства обращается к народу Казахстана с Посланием, которое определяет актуальные направления развития государства согласно вызовам времени. 14 декабря 2012 года в Послании Президента была представлена новая стратегическая программа развития государства – «Стратегия «Казахстан-2050». В данном документе закреплена глобальная цель – вхождение Республики Казахстан в число 30-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Для обеспечения достижения данной цели необходимо проведение комплексной работы по всем ключевым направлениям государственной политики, включая политику в области повышения качества человеческого капитала.

Цель исследования – проследить тенденции в государственной политике Казахстана в области человеческого капитала, выявить его роль в достижении глобальной задачи по вхождению в число 30-ти наиболее конкурентоспособных стран мира, в период с момента принятия «Стратегии «Казахстан-2050» по сегодняшний день. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи:

- обозначить роль Посланий Президента в установлении курса государственной политики РК;
- провести сравнительный анализ Посланий Президента 2012-2018гг. в контексте разделов, посвященных человеческому капиталу;
- установить соотношение количественное соотношение текста Посланий к частям, направленным на развитие человеческого капитала;
- проанализировать, в каких направлениях предполагается проведение конкретных действий по наращиванию человеческого капитала.

Достижение поставленной цели обеспечивается с помощью системного подхода и комплекса взаимодополняющих теоретических методов исследования, среди которых необходимо выделить метод контент-анализа, метод сводных данных, логический метод анализа данных.

Основная часть. В Конституции РК закреплено, что Президент Республики Казахстан является главой государства, его высшим должностным лицом, определяющим основные направления внутренней и внешней политики государства. Согласно Основного закона страны, Президент «обращается с ежегодным посланием к народу Казахстана о положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики Республики» [1]. Начиная с 1997 года, Послание Президента является базисным программным документом, определяющим курс развития государства на кратко- и среднесрочную перспективу. Ежегодно, в Послании обозначаются актуальные проблемы на мировом и внутригосударственном уровнях, определяются цели и задачи, которые ставит перед собой государство, формируются комплексы мер из отдельных конкретных действий, необходимых для достижения глобальных целей.

Таблица 1 - Послания Президента РК в период с декабря 2012 по 2018 гг.

Дата опубликования	Название Послания Президента РК
14 декабря 2012 г.	Стратегия «Казахстан-2050» - Новый политический курс состоявшегося государства
17 января 2014г.	Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее
11 ноября 2014г.	НҰРЛЫ ЖОЛ - Путь в Будущее.
30 ноября 2015г.	Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие
31 января 2017г.	Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность
10 января 2018г.	Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции

14 декабря 2012 года в Послании Президента народу Казахстана была представлена новая стратегия государственного развития – «Стратегия «Казахстан-2050», в которой закреплён курс на создание общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда и поставлена амбициозная цель - вхождение Казахстана в число 30-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Для достижения этой цели определена необходимость реализации семи долгосрочных приоритетов:

1. Экономическая политика нового курса – всеобъемлющий экономический прагматизм на принципах прибыльности, возврата от инвестиций и конкурентоспособности;
2. Всесторонняя поддержка предпринимательства – ведущей силы национальной экономики;
3. Новые принципы социальной политики – социальные гарантии и личная ответственность;
4. Знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров;
5. Дальнейшее укрепление государственности и развитие казахстанской демократии;
6. Последовательная и предсказуемая внешняя политика – продвижение национальных интересов и укрепление региональной и глобальной безопасности;
7. Новый казахстанский патриотизм – основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества [2].

Наращивание человеческого капитала отражено сразу в двух пунктах данного перечня: третьем и четвертом приоритетах. Работа по реализации третьего приоритета «Новые принципы социальной политики – социальные гарантии и личная ответственность» включает в себя следующие направления:

1. Новые принципы социальной политики: минимальный социальный стандарт, адресная социальная поддержка, решение проблем социальных дисбалансов в регионах, модернизация политики занятости и труда;
2. Защита материнства. Обращение к женщинам;
3. Защита детства;
4. Здоровье нации – основа нашего успешного будущего: ключевые приоритеты в области здравоохранения, новые подходы к обеспечению здоровья детей, улучшение системы медицинского образования, качество медицинского обслуживания на селе, развитие физкультуры и спорта.

В рамках четвертого приоритета «Знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров» определены следующие ключевые направления работы:

1. Приоритеты работы в сфере образования: продление программы «Балапан» до 2020 года, развитие системы инженерного образования, развитие системы социальной ответственности в сфере образования, модернизация методик образования.

2. Новая политика развития инновационных исследований: трансферт технологий, кооперация науки и бизнеса, «Дорожная карта» по формированию перспективных национальных кластеров.

3. Обращение к молодежи.

Данные направления работы находят свое логическое развитие и углубление в последующих Посланиях. Однако, необходимо отметить, что прямого упоминания понятия «человеческий капитал» в тексте Стратегии нет, несмотря на значительную часть, посвященную непосредственным шагам, направленным на его наращивание.

Таблица 2 - Сравнительный анализ количественных показателей текста Посланий в контексте понятия «человеческий капитал»

Название Послания	Общее количество слов	Количество слов в части, посвященной человеческому капиталу	Процентное соотношение, %
Стратегия «Казахстан-2050» - Новый политический курс состоявшегося государства	15 477	2 734	18
Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее	4171	772	19
НҰРЛЫ ЖОЛ - Путь в Будущее	2788	278	10
Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие	4618	619	13
Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность	4167	576	14
Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции	3889	1597	41

Анализ текста «Стратегии «Казахстан-2050» - Послания 2012г. наглядно демонстрирует, что человеческому капиталу придается большое значение в государственной политике. Порядка 1/5 текста (18%) посвящено данному направлению. Тенденция сохраняется и в Послании от 17 января 2014 года, процентное соотношение разделов, посвященных человеческому капиталу составляет 19%. В Послании «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» изложена Концепция по вхождению Казахстана в число 30-ти развитых стран мира. Подчеркивается, что «утверждение здорового образа жизни и развитие медицины позволит увеличить продолжительность жизни казахстанцев до 80 лет и выше.» [3]. Данный приоритет обоснованно подчеркивается в самом начале Послания. Ожидаемая продолжительность жизни является основным из индикаторов Индекса человеческого развития, отражающего состояние человеческого капитала в стране. Данные Индекса человеческого развития и Индекса продолжительности жизни, позволяют сделать вывод о существенном отставании Казахстана по этому показателю [4].

Работу по повышению качества человеческого капитала в Послании на 2014г. планируется проводить по таким направлениям, как улучшение качества всех звеньев национального образования, устранение проблемы нехватки учебных мест, обеспечение перехода ведущих университетов к академической и управленческой автономии; в здравоохранении - развитие первичной медико-санитарной помощи, введение обязательного медицинского страхования; предлагается разработать долгосрочную Концепцию культурной политики; в области социальной политики акцентирована необходимость пересмотреть социальные пакеты работников образования, здравоохранения, социальной защиты, обеспечение роста

заработных плат для гражданских служащих в данных сферах; усилить помощь гражданам с ограниченными возможностями, в том числе через квотирование при трудоустройстве. Количественный показатель содержания «человеческого капитала» в тексте стал самым низким в Послании 11.11.2014г. «НҰРЛЫ ЖОЛ - Путь в Будущее». В Послании наибольший акцент сделан на необходимость изменения бюджета в связи с изменившимися экономическими реалиями, обозначена необходимость реформирования инфраструктуры — в частности, строительство дорожной сети. Однако, необходимо учитывать мультипликативный эффект подобных мер. Так, например, в Послании указано, что только за счёт строительства дорог планируется создать 200 тысяч рабочих мест, что означает повышение занятости и увеличение доходов населения [5], что в конечном счете позитивно влияет и на рост человеческого капитала. Необходимо отметить, что в рассматриваемом Послании изложено намерение продолжать реализацию всех ранее начатых проектов и предложенных инициатив в области образования, здравоохранения, социальной политики. Таким образом, не умаляется значимость человеческого капитала, принимая во внимание тот факт, что только с течением времени возможно отследить те или иные изменения в количественных и качественных характеристиках человеческого капитала и сделать вывод об эффективности проводимой политики.

В условиях глобального экономического кризиса 2014-15гг, нестабильности мирового рынка, снижения нефтяных доходов Послание Президента от 30 ноября 2015г. нацелено прежде всего на поиск путей преодоления всех возникающих вызовов. Ключом к достижению данной цели названа триада «рост - реформы – развитие» и сформулированы Пять направлений антикризисных и структурных преобразований [6]. Пятое направление «Новая социальная политика» закрепило приоритет поддержки уязвимых слоев населения; обозначена необходимость оптимизации системы социального обеспечения. Необходимо отметить поручения о разработке Дорожной карты занятости и проекта «Бесплатное профессионально-техническое образование для всех», который реализован с 2017г. В рамках данного проекта планируется, что бесплатное профессионально-техническое образование получат более 720тыс. граждан, в период с 2017 по 2021гг. [7] В Послании подчеркнута, что приоритетом государства в социальной политике должны быть масштабные инвестиции в развитие человеческого капитала и отмечена необходимость дальнейшей модернизации сфер образования и здравоохранения, согласно ранее принятым программам.

В Послании «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» 2017г. отмечается начало Четвертой промышленной революции. Ключевая задача на предстоящий период сформулирована в необходимости реализации Третьей модернизации Казахстана. Необходимо создать новую модель экономического роста, которая обеспечит глобальную конкурентоспособность страны [8]. Пять основных приоритетов призваны обеспечить темпы роста экономики выше среднемировых и устойчивое продвижение в число 30 передовых стран. Одним из приоритетов, как и в предыдущих Посланиях, названа работа по повышению уровня человеческого капитала. Данный блок включает в себя три основных направления работы.

Первостепенная роль отводится системе образования и изменению ее роли - необходимо сделать образование центральным звеном новой модели экономического роста. Блок образования — самый большой из трех и включает в себя работу по таким направлениям, как обеспечение трехязычного образования, необходимость сокращения разницы в качестве предоставляемых услуг между городскими и сельскими школами, увеличение внимания таким областям как IT-технологии, инновационные направления в науке и т.д. Подчеркнута необходимость нацеливания учебных программ на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации. В области здравоохранения запланировано осуществление трех системных преобразований — внедрение

обязательно медицинского страхования, информатизация системы здравоохранения, обеспечение государственного регулирования цен на все лекарственные препараты. В секторе социального обеспечения предусмотрены такие меры, как изменение методики начисления базовой пенсии, повышение отдельных видов социальных выплат, усиления внимания сфере оказания адресной социальной помощи, пересмотр величины прожиточного минимума. В данном Послании доля текста, посвященного мерам, направленным на повышение качества человеческого капитала, составила 14%.

Наиболее значительный показатель по рассматриваемому критерию приходится на Послание 2018 года «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции». В Послании Президент выражает уверенность в том, что «у Казахстана есть все необходимое для вхождения в число лидеров нового мира» [9]. Для достижения этой цели предполагается осуществить работу по десяти направлениям, седьмой из которых сформулирован следующим образом: «Человеческий капитал – основа модернизации». Название отражает значимость, которая придается человеческому капиталу и его роли в достижении Казахстаном всех поставленных целей. Ключевой идеей Послания стала необходимость внедрения инноваций во всех сферах экономики и общественной жизни, которая невозможна без основополагающего компонента – человеческого капитала. Именно за счет системных преобразований, прежде всего в образовании и науке, планируется создать построить новую формацию «умной экономики» - экономики знаний. Анализ количественных значений текста подтверждает полученный вывод: непосредственно развитию человеческого капитала отведено порядка 41% содержания Послания.

Развитие человеческого капитала планируется проводить по трем, уже ставшим традиционным комплексным направлениям:

1. Новое качество образования;
2. Первокласное здравоохранение и здоровая нация;
3. Качественная занятость и справедливая система социального обеспечения.

В первом направлении интересной новеллой стало поручение Президента о создании во всех регионах на базе дворцов школьников детских технопарков и бизнес-инкубаторов со всей необходимой инфраструктурой, включая компьютеры, лаборатории, 3D-принтеры. Предполагается, что данная мера поможет успешно интегрировать молодое поколение в научно-исследовательскую и промышленно-технологическую среду. Также в области образования предусмотрено следующее: системные преобразования всех этапов обучения, начиная с дошкольного, внедрение «подушевого финансирования» для стимулирования привлечения частного капитала, повышение качества преподавания математических и естественных наук, подчеркивается важность политики «трех языков». При этом, сделан акцент, что данные шаги в конечном счете приведут к формированию истинных ценностей гражданского общества и возникновению единой казахстанской нации вне зависимости от этнической принадлежности.

В области охраны здоровья сделан акцент на такие шаги, как ориентированность на профилактику заболеваний, а не на дорогостоящее стационарное лечение, управление общественным здоровьем, пропаганду здоровый образ жизни, укрепление репродуктивного здоровья молодежи. Важным прорывом станет работа в области борьбы с онкологическими заболеваниями: внедрение комплексного плана по борьбе с онкологическими заболеваниями, создание научного онкоцентра. Инновационность затронула и сферу здравоохранения планируется повысить доступность и эффективность медицинской помощи через интеграцию информационных систем, использование мобильных цифровых приложений, внедрение электронных паспортов здоровья, переход на «безбумажные» больницы, внедрение в медицине технологий генетического анализа, искусственного интеллекта, которые на порядок повышают эффективность диагностики и лечения заболеваний. Анонсирована работа над новой редакцией Кодекса «О здоровье народа и системе здравоохранения».

Раздел социальной политики включает в себя меры по регулированию рынка труда, в том числе в секторе самозанятости, усилению инструментов Программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства, внедрению электронной биржи труда, электронных трудовых книжек. Поставлена задача принять до 1 апреля 2018 года Закон по электронной бирже труда.

Заключение. На современном этапе экономического и политического развития обеспечение конкурентоспособности государства является важнейшей задачей, характеризующей не только положение страны на мировом рынке, но и определяющей в значительной степени ее национальную безопасность. Одним из факторов, формирующих конкурентоспособность, является человеческий капитал. Идея приоритета развития человеческого капитала в политике государства чрезвычайно актуальна на современном этапе. В условиях четвертой промышленной революции ставка на человеческий капитал как основной инструмент развития государства оправдана и подтверждается положительным опытом зарубежных стран.

Проведенный в статье анализ позволяет сделать вывод о том, что долгосрочные и среднесрочные цели, задачи, стратегии развития аккумулированы в Посланиях Президента, с которыми он ежегодно обращается к народу Казахстана. Послание 2012г. «Стратегия «Казахстан-2050» - Новый политический курс состоявшегося государства» стало значимой вехой и новой точкой отсчета государственной политики. В Стратегии поставлена амбициозная задача по вхождению Казахстана в число 30-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Человеческий капитал должен стать важным ключом к достижению этой цели.

Необходимо отметить тенденцию выделения понятия человеческого капитала в Посланиях последних лет. Если ранее говорилось об отдельных преобразованиях в области образования, здравоохранения, социальной защиты населения, то теперь повышение качества человеческого капитала рассматривается как системная и приоритетная задача. Количественный анализ текста Посланий в период с 2012-2018гг. свидетельствует о возрастающей роли человеческого капитала. Связь «человеческий капитал-инновации-наукоёмкая экономика» подчеркивается во всех Посланиях и усиливается с каждым годом. Направления, по которым планируется работа по повышению качества человеческого капитала, традиционно включают три области: образование, здравоохранение, социальная политика. Однако, само содержание планируемых преобразований меняется согласно актуальным вызовам времени, оставляя неизменными некоторые ключевые аспекты политики, важность которых подчеркивается из года в год. Усиливается тенденция внедрения электронных, автоматизированных, инновационных систем во всех трех направлениях.

«Глубинная модернизация всех сфер жизни станет нашим убедительным ответом на вызовы времени. В условиях новой технологической революции в мире главным богатством нашей страны становится человеческий капитал – знания, способности и патриотизм граждан. Только нация умных, успешных и уверенных в своих силах людей способна построить крепкий и процветающий Казахстан», - сказал Президент Казахстана Н.Назарбаев в ходе выступления 21 марта 2018 года в Астане [10]. Полученные в ходе исследования выводы позволяют согласиться с тем, что работа по повышению качества человеческого капитала как важнейшего фактора обеспечения конкурентоспособности страны действительно является комплексной и проводится системно на всех уровнях общественной жизни.

Список литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. (по состоянию на 10.03.2018г.).
2. Послание Президента Республики Казахстан «СТРАТЕГИЯ «Казахстан-2050» - Новый политический курс состоявшегося государства». Астана, 14.12.2012.

3. Послание Президента Республики Казахстан «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», Астана, 17.01.2014.
4. Нечаева Е., Упабеков А. Анализ динамики продолжительности жизни как фактор развития человеческого капитала в Республике Казахстан// *Anthropologist*, -2003. - Т.26.№1,2. - С.104-109.
5. Послание Президента Республики Казахстан «Нұрлы жол – Путь в будущее», 11.11.2014.
6. Послание Президента Республики Казахстан «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие»; Астана, 30.11.2015.
7. Е. Сагадиев Выступление Министра образования и науки на заседании Правительства, 07.11.2017г., Астана - <https://primeminister.kz/ru/news/all/v-kazahstane-do-2021-goda-besplatnoe-professionalno-tehnicheskoe-obrazovanie-poluchat-bolee-720-tisyach-grazhdan-15588>
8. Послание Президента Республики Казахстан «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность»; Астана, 31.01.2017.
9. Послание Президента Республики Казахстан «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции»; Астана, 10.01.2018.
10. Н. Назарбаев. Выступление Президента от 21 марта 2018г., Астана - http://www.inform.kz/ru/nursultan-nazarbaev-pozdravil-kazahstancv-s-nauryz-meуramy_a3192860

К.З. Токубаев, А.Е. Упабеков

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, Қарағанды, Қазақстан*

Қазақстан Республикасында адам капиталының даму аясында Елбасы жолдауларын талдау

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылдан бастап 2018 жылға дейінгі аралықтағы жолдауларын мемлекеттік саясаттың адам капиталына қатысты өзгеру аясында талдау жүргізіледі. «Қазақстан - 2050» стратегиясының - еліміздің әлем бойынша бәсекелестік қабілеті жоғары 30 елдің санына кіру мақсатын бекітетін басты бағдарламалық құжатының қабылдану сәтінен бастап бұл салада мемлекеттік саясаттың өзгеру беталысы анықталды. адам капиталының дамуы аталған мақсатқа жету жолындағы басымдық міндеттерінің бірі болып табылады. мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары қалыптастырылып, адам капиталының өсуіне ықпалдасатын нақты қадамдарды атаудың динамикасы талқыланды. алынған нәтижелер адам капиталы сапасын арттыруға және бұл саладағы мемлекет саясатын кеңейтуге бағытталған әрекеттер басымдығының қалыпты өсуін байқауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер. Адам капиталы, адам, Қазақстан, жолдау, президент, стратегия, бәсеке қабілеттілік.

K.Z. Tokubayev, A.E. Upabekov

*L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Karaganda Academy of Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan*

Development of Human Capital in the Messages from the President of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the Messages of the President of the Republic of Kazakhstan in the period from 2012 to 2018, in the context of changing the state policy in the field of human capital. The tendencies of the state policy changes in this sphere have been revealed since the adoption of the «Kazakhstan-2050» Strategy - the main program document of the country, which fixed the goal of Kazakhstan's entry into the list of 30 most competitive countries in the world. The development of human capital is one of the priority tasks on the way to achieving this goal. The main directions of the state policy have been formulated and the dynamics of the mention of specific actions promoting the growth of human capital. The results obtained make it possible to trace the steady increase in the priority of actions aimed at improving the quality of human capital and expanding the state policy in this sphere.

Keywords. Human capital, human, Kazakhstan, message, president, strategy, competitiveness.

Referenses

- 1 Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan [The Constitution of the Republic of Kazakhstan, adopted on 30.08.1995 г.]; 1995.
- 2 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Strategiya «Kazakhstan-2050» [Message from the President of the Republic of Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan-2050»]; Astana, 14.12.2012.
- 3 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Message from the President of the Republic of Kazakhstan]; Astana, 17.01.2014.
- 4 E.Nechaeva, A.Upabekov. Analiz dinamiki prodolzhitel'nosti zhizny kak faktor razvitiya chelovecheskogo kapitala v Respublike Kazakhstan [Development of Human Capital in Kazakhstan]; Anthropologist, 26(1,2): 104-109 (2016).
- 5 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Nurly Zhol – put v budushee» [Message from the President of the Republic of Kazakhstan «Nurly Zhol – the Way to the Future»], Astana, 11.11.2014.
- 6 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Message from the President of the Republic of Kazakhstan]; Astana, 30.11.2015.
- 7 E.Sagadiev. Vystuplenie Ministra obrazovaniya i nauki [Address of the Ministry of the education and science]; 07.11.2017, Astana - <https://primeminister.kz/ru/news/all/v-kazahstane-do-2021-goda-besplatnoe-professionalno-tehnicheskoe-obrazovanie-poluchat-bolee-720-tisyach-grazhdan-15588>
- 8 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Message from the President of the Republic of Kazakhstan]; Astana, 31.01.2017.
- 9 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Message from the President of the Republic of Kazakhstan]; Astana, 10.01.2018.
- 10 N. Nazarbayev. Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Address of the President of the Republic of Kazakhstan]; от 21.03.2018, Astana - http://www.inform.kz/ru/nursultan-nazarbaev-pozdravil-kazahstancsev-s-nauryz-meyramy_a3192860

Сведения об авторах:

Токубаев К.З. - доктор философии (PhD), Карагандинская академия МВД РК им.Б.Бейсенова, Караганда, Казахстан

Упабеков А.Е. - докторант третьего курса кафедры политологии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Tokubayev K.Z. - PhD (Philosophy), Karaganda Academy of Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, Karaganda, Kazakhstan

Upabekov A.E. - 3rd year Doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, 010000

FTAMP 11.25.91

Қ.С. Ыдырыс

*Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: kanat.88@hotmail.com)*

Ресей Федерациясының Қытай Халық Республикасына бағытталған энергетикалық саясатының келешек сценарийлері және болжамдары

Аннотация. Осы мақалада, Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы энергетика саласындағы қарым-қатынастарының қазіргі жағдайы қарастырылған. Сонымен қатар, осы мақалада Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасы арасында энергетика мәселелері тұрғысынан орын алуы

мүмкін саяси және экономикалық бақталастық пен ынтымақтастық салаларын анықтау арқылы болашаққа қатысты болжамдар жасалған. Мақалада жақында тараптар энергетика саласында бірқатар ауқымды және ұзақ мерзімді келісімдерге қол жеткізгенін атап өтілген. Бұл Ресей мен Қытай арасындағы энергетикалық ынтымақтастықтың сапалы жаңа деңгейге шығуы және стратегиялық сипатқа ие болғанын айтуға мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты Ресейдің энергетика саласының қай бағытта және қалай дамитынын көрсетуден гөрі бүгінгі әлемдік жүйедегі Ресейдің Қытайға бағытталған энергетикалық саясатының бағытын ішкі және сыртқы факторлардың аясында дұрыс айқындау болып табылады.

Түйін сөздер. Энергетикалық саясат, Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, энергетикалық стратегия, геосаясат

Кіріспе. Ресейдің ұлттық қауіпсіздік пен энергетикалық стратегия аясындағы Қытайға бағытталған саясатының келешек сценарийлері сарапталып, оларға шынайы баға беру үшін 2016 жылдан 2040 жылға дейінгі уақыт аралығы қарастырылады. Бұл мерзім кездейсоқ таңдалған жоқ. Өйткені, энергетика саласындағы ірі жобалардың қай-қайсысын болмасын «нөлден» бастап толық іске қосқанға дейін он жылдай және осы жобаға салынған қаржының өтелуі үшін тағы да он бес жылдай уақыт қажет. Сондықтан, осынау 25 жылдық мерзім 2016 жылға дейін іске қосылған немесе жуыр арада іске қосылуы жоспарланған ірі жобалардың тиімділігін едәуір дұрыс бағамдауға мүмкіндік береді.

Көптен бері мамандар әлемдік энергетика саласына қатысты ұзақ мерзімді болжамдар жасап, соған сүйеніп әрекет етуді дағдыға айналдырған. Әсіресе, Халықаралық энергетика агенттігі, АҚШ-тың Энергетика министрлігі және ОПЕК әзірлеген жылдық статистикалық жинақтар мен деректер зор беделге ие. Десек те, бүкіләлемдік энергетика нарығындағы кілт ойыншылардың бірінен саналатын және әлемде өндірілетін энергияның 10%-на ие Ресейдің соңғы кездері энергетикалық саясат саласындағы зерттеулерде шет дереккөздерді пайдаланып, өзінің энергетика саласындағы болашағына қатысты ұзақ мерзімді болжамдар жасай алмай отырғаны көзге көрінеді. Сондықтан, бұл олқылықтың орнын толтыру мақсатында 2012 жылы Энергетикалық зерттеулер институты тарапынан «2035 жылға дейінгі Ресейдің және әлемдік энергетика нарығының дамуына қатысты болжамдар» атты еңбек жарияланады [1]. Ұзақ мерзімді жоспарлау саласындағы Ресейдің тәжірибесі мол. Сол себепті, елдің әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларында энергетикалық стратегияларға да айрықша орын берілген. Әйтсе де, бұл бағдарламаларда сыртқы нарықтың жеткілікті деңгейде зерттелмегені байқалады. КСРО-да да, оның мұрагері саналатын Ресейде де әлемнің ең ірі энергия өндірушілері болып табылатын ОПЕК елдері мен өзге де энергия импорттаушы мемлекеттердің нарығы мен әлеуетін толыққанды зерттелмеуі аталмыш энергетикалық стратегияны әзірлеудің кемшін тұсын құрайды. Ресейдің энергетикалық стратегиясының жалпы орындалу барысы мен Қытайға бағытталған ұстанымы мен сценарийлерін дұрыс сараптау үшін бірнеше талдау әдістері қолданылады. Әсіресе, энергетикалық стратегияны талдауға ерекше мән беріледі. Ресейдің Қытайға бағытталған энергетикалық стратегиясын дамытудың үш түрлі сценарийі ұсынылады: «негізгі сценарий», «ұсыныстың артуы», «дамушы Азия».

Зерттеудің мақсаты және әдістері. Негізгі сценарий. «Негізгі сценарий» деп аталатын нұсқасы әлемдегі демографиялық, технологиялық және экологиялық өзгерістер мен халықаралық энергетика нарығындағы белді ойыншылардың (мемлекеттердің) энергетикалық стратегиялары ескеріле отырып, әзірленеді. Мұндағы түпкі мақсат Ресейдің ұлттық қауіпсіздік стратегиясында көрсетілген қауіп-қатерлерге, экономикалық және жалпы энергетикалық саясатына баса мән беру болып табылады. Ресейдің Қытайдың энергетикалық қауіпсіздігіндегі рөлі мен маңызын мейлінше дұрыс бағамдау үшін Қытайдың ұлттық және энергетикалық қауіпсіздік түсінігі де зерттеледі.

Ресейдің 2040 жылға дейінгі Қытайға бағытталған энергетикалық стратегиясының бағыт-бағдарын айқындау үшін, ең әуелі, халықаралық энергетика нарығының даму бары-

сын зерделеу қажет. Бұл үшін жыл сайын бірнеше мекемелер мен ұйымдардың халықаралық энергетика нарығының ахуалы жайында жариялап отыратын жылдық есептеріне негізделе отырып, халықаралық энергетика нарығының қазіргі жағдайы мен алдағы 25 жылдық даму барысын болжамдауға тырысу қажет.

Негізгі сценарийде айнымалыларды энергетика саласына қатысты компоненттермен ғана шектеу үшін технологиялық даму деңгейін, мемлекеттердің және энергетика нарығындағы басқа да ойыншылардың энергетикалық стратегияларын, демографиялық құрылымын және мемлекеттердің ЖІӨ-нің өсу көрсеткіштерін өзгертпеуге тырыстық. Мұнда Ресей ғылымдар академиясының құрамындағы Энергетикалық зерттеулер институты тарапынан 2014 жылы жарияланған «2040 жылға дейінгі Ресейдің және әлемдік энергетика нарығының дамуына қатысты болжамдар» атты құжаттағы (бұдан әрі – «2014 жылғы болжам» деп аталады) деректер пайдаланылды. Сондай-ақ, сынақтан өткен заманауи жаңа технологияларды да энергия ресурстарын өндіру, өңдеу және тасымалдау үдерісіне интеграциялау көзделді. Сонымен қоса, халықаралық энергетика нарығындағы ойыншылар ұстанатын энергетикалық стратегиялардағы басымдықтар да бүгінгіге ұқсас деп қабылданды. Ресейдің және Қытайдың соңғы энергетикалық стратегияларында айқындалған басым бағыттарға да ден қойылды. Дүниежүзі халқы жыл сайын орташа есеппен 0,9%-ға өсіп отырғандықтан, 2040 жылы 9 миллиардқа жетеді деп есептелді. Ал, әлемдік ЖІӨ көлемі жыл сайын орташа есеппен 3,5%-ға артып отырғандықтан, 2040 жылы 2,8 есеге өсетіні болжамдалды [2].

Ресейдің энергетикалық стратегиясын әзірлеу кезінде шетелдік дереккөздерден гөрі Ресей ғылымдар академиясының құрамындағы Энергетикалық зерттеулер институтының статистикалық мәліметтерін қолдануға едәуір басымдық берілді. Осыған орай, 2040 жылға дейінгі халықаралық энергетика нарығында орын алуы мүмкін өзгерістер мен жағдайларды зерттеу кезінде осы құжаттың деректері көбірек пайдаланылды. 2014 жылғы болжамға сүйенсек, 2010-2040 жылдар аралығында әлемдегі энергия тұтыну көлемі жыл сайын орташа есеппен 1,3%-ға ұлғайып, 2010 жылға қарағанда 2040 жылы 46%-ға артады. Бұл көрсеткіш Энергетикалық зерттеулер институты тарапынан жарияланған алдыңғы құжаттардағы мәліметтермен салыстырғанда біршама көп. Себебі, 2008 жылғы бүкіләлемдік экономикалық дағдарыстан кейін 2011 жылы экономикалық өсу көлемі болжамдалғаннан да жоғары көрсеткішке қол жеткізді.

Осы уақыт аралығында экономикасы өсіп келе жатқан дамушы елдер әлемдегі энергия көп тұтынатын елдерге айналады. Ал, дамыған елдер болса, энергия үнемдеу саясатын ұстануы нәтижесінде энергия тұтыну көлемін 2040 жылға дейін небәрі 4,6%-ға ұлғайтады. Онда да бұл көрсеткіш 2030 жылға дейін ұлғайғанымен, одан кейінгі кезеңде өспей, тұрақтанады. Бүгінгі таңда шамамен АҚШ-пен бірдей деңгейде энергия тұтынатын Қытайдың энергия тұтыну көлемі 2040 жылға дейін АҚШ-қа қарағанда екі есе артады. Әсіресе, өсу тенденциясы алғашқы он жылдықта айқын байқалып, кейінгі жылдары бірте-бірте азая бастайды. Егер 2015 жылы энергия тұтыну көлемінің өсу көрсеткіші Қытайда 10%-ды құраса, 2040 жылы 1%-ға дейін төмендейді. 2025 жылдан кейін энергия ресурстарына деген сұраныс Үндістанда (энергия тұтыну көлемінің жылдық өсу көрсеткіші 2,8%) және Шығыс Азия елдерінде едәуір ұлғаяды. Басқа да дамушы елдердегі энергия тұтыну көлемі 2040 жылы 2015 жылға қарағанда 1,5 есе артқанымен, олардың әлемдік энергия тұтыну көлеміндегі үлесі небәрі 30%-ды құрайды. Сондай-ақ, Таяу Шығыс пен Африка да ең ірі энергия тұтынушы аймаққа айналады [3].

2014 жылғы болжамға сүйенсек, 2010-2040 жылдар аралығында негізгі энергия ресурстарына деген сұраныс мұнайда 19%, көмірде 36% (2020 жылға дейін мейлінше өседі), табиғи газда 64%, атом энергиясында 72% және жаңартылатын энергия көздерінде 92% артады. Бұның басты себептерінің біріне 2008-2011 жылдары белең алған бүкіләлемдік экономикалық дағдарыстан кейінгі кезеңде дамыған мемлекеттердің энергия ресурстарын

эртараптандыру саясатын ұстануын жатқызуға болады. Осы саясаттың нәтижесінде энергетика нарығындағы серіктес мемлекеттердің саны ұлғайып, энергия ресурстарын эртараптандыру күшейе бастайды. Энергетикалық зерттеулер институтының деректері бойынша алдағы жылдары әлемдік экономикада тұтынылатын энергия ресурстарын эртараптандыру тенденциясы одан әрі үдейе түсіп, энергия ресурстарының қандай да бір түрінің басымдығы жоғалады. 2040 жылы жер қойнауынан өндірілетін энергия ресурстарының жалпы тұтынылатын энергия көлеміндегі үлесі 76%-ды құрайды деп күтілуде.

Энергетикалық зерттеулер институтының мамандары әзірлеген 2013 жылғы болжам бойынша негізгі энергия ресурстарының арасында мұнай мен табиғи газдың жиынтық үлесі азаймайды. Алайда, жеке-жеке алғанда мұнайдың үлесі 26%-ға төмендеп, табиғи газдың үлесі керісінше ұлғаяды. Сондай-ақ, мұнаймен бірге көмірдің де тұтыну көлемі кемиді. Бұның басты себебі бүкіләлемдік қауымдастықтың қоршаған ортаны қорғауға баса ден қоюы болып табылады. Заманауи технологияның арзандауы, мемлекеттің қолдау көрсетуі және бәсекелестіктің артуы нәтижесінде жанартылатын энергия көздерін пайдалану да мейлінше артады деп болжамдануда. 2040 жылы жанартылатын энергия көздерінің көмірсутекті шикізаттардан бөлек әлемде қолданылатын жалпы энергияның 14,7%-ын құрайтыны болжамдануда. Атом энергиясы да 2010 жылға қарағанда 18%-ға өсетін болады.

2014 жылғы болжамда елдің даму деңгейіне қарай қолданылатын энергия түрінің де өзгеретіні пайымдалған. Дамыған елдерде мұнай мен көмірді тұтыну деңгейі едәуір төмендеп, табиғи газ бен жанартылатын энергия көздерін пайдалану көлемінің барынша артауы болжамдалған. Ал, дамушы Азия елдерінде барлық энергия көздеріне деген сұраныстың бірте-бірте ұлғаятыны, Азия мен Таяу Шығыста да көмірсутекті және биоэнергия ресурстарының едәуір көп тұтынылатыны алға тартылған.

Кремль Қытайдың энергетика нарығындағы ең ірі ойыншысына айналу үшін Ресейдің ұлттық мүдделерін қорғап қана қоймай, қарсы жақ та бас тарта алмайтындай шешім табуға тиіс. Қытай әлемдегі ең ірі энергия тұтынушы ел ретінде сыртқы энергетикалық саясатын «тепе-теңдік жүйесіне» негіздеуді жөн санап отыр. Яғни, қандай да бір саяси немесе геосаяси күшке тәуелді болып қалмауды көздеуде. Энергетикалық қауіпсіздік пен ұлттық қауіпсіздіктің бірдей ұғым екеніне сенетін Қытай Үкіметі энергетика саласында әртүрлі серіктес-елдермен байланыс құруға бел буып, эртараптандыру саясатын ұстануда.

Еуропаға бағытталған энергетикалық саясатын Қытайға да ұстануы Ресей үшін аса тиімсіз болып келеді. Әуелі, Ресейдің Қытайдың өзіне бағытталған энергетикалық саясатына әсер ете білуі үшін оның Ресейдің энергия көздеріне деген тәуелділігін едәуір арттыруы тиіс. 2014 жылғы болжам бойынша 2015-2040 жылдар аралығында Қытай экономикасында тұтынылатын мұнайдың 9-12%-ын, табиғи газдың 6-7%-ын және көмірдің 1%-ын Ресей қамтамасыз ететін болады [4]. Әлбетте, бұл көрсеткіштердің Еуропаның Ресей энергия көздеріне деген сұранысынан әлдеқайда төмен екені аңғарылады. Ресейдің энергия көздерін басқару стратегиясын жүзеге асыруға кедергі келтіретін екінші фактор – дайын тұрған энергия көздерін тасымалдауға арналған кешендердің жеткіліксіздігі. Ресейден Еуропаға созылған мұнай-газ құбырлары Кеңес Одағы кезінде салынған. Осы құбырларды қолданған Ресей мемлекеті мұнай бағасы шарықтаған шақта өзіне экономикалық тұрғыдан мейлінше тәуелді елдердің саясаттарына әсер ету мүмкіндігіне ие болған. Сондықтан, Ресейдің экономикалық тұрғыдан Қытайға тәуелділігін және Қытайдың өз бетінше шешім қабылдауға қауқарлы ел екенін ескерер болсақ, Ресейдің алдағы 25 жыл ішінде Қытайға экономикалық пайда көзі ретінде қарауы заңды да.

Алдағы 25 жыл ішінде Азия-Тынық мұхиты аймағындағы елдердің энергия көздеріне деген сұранысының көлемі болжамдалғандықтан, Ресей осы аймақтың энергетикалық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қомақты инвестиция жұмсайды деп күтілуде. Экономиканы эртараптандыруға бағытталған іс-шаралардың айтарлықтай игі нәтиже берме-

уі Ресейді энергетика саласынан келіп түсетін кірістерге кіріптар ететіні анық. Шығысқа бағдарлану саясаты аясында Ресейдің Қытайдың энергия сұранысын қамтамасыз ету міндетін мемлекет қолдауындағы энергетикалық компанияларға жүктегені белгілі. Алайда, Ресейдің энергетикалық компаниялары тігінен біріккен жүйеге ие болғандықтан, қолда бар мүмкіндіктен айрылып қалуы мүмкін. Осы күнге дейін екі ел арасында түзілген энергетика саласындағы екіжақты келісімшарттарға басты ойыншылар ретінде Ресейден «Роснефть» және «Газпром» компанияларының, ал Қытайдан CNPC және CNOOC корпорацияларының қатысуы Ресейдің энергетикалық компанияларының Қытай аумағында жұмыс істеуіне кедергі келтіруде.

Негізгі сценарийдің жүзеге асуы Ресей мен Қытайды бір-біріне одан сайын тәуелді етері сөзсіз. Дегенмен, бұл тәуелділік көбіне ассиметриялық сипатта өрбитін болады. Мұнда Қытаймен екеуара байланыстарда Ресейдің позициясы біршама әлсіздеу екені көзге батады. Мәскеудің Пекинге деген тәуелділігі 1990-2000 жылдардағы Еуропаға деген экономикалық тәуелділігінен әлдеқайда өзгеше болмақ. ЕО елдерімен байланыс орнату кезінде Ресей әр мемлекетпен жеке дара келіссөздер жүргізіп, өзінің энергетикалық компаниялары арқылы оларды белгілі бір деңгейде басқаруға тырысып бақса, орталық билікке ие Қытаймен екеуара байланыстарда мұндай мүмкіндіктен пайдалана алмасы анық. Энергетика саласындағы байланыстарда екі тарап бір-біріне тәуелді болғанымен, энергияға деген сұранысы мейлінше жоғары саналатын Қытайдан айрылып қалмас үшін Мәскеудің бірқатар мәселелер бойынша жұмсақтық танытуына тура келеді.

«Ұсыныстың артуы» сценарийі. Халықаралық энергетика нарығында энергия ресурстары ұсынысының артатынын болжамдайтын «Ұсыныстың артуы» атты сценарийде көмірсутекті энергия көздеріне деген сұраныс пен ұсыныстың «негізгі сценарийден» гөрі өзгеше сипат алу жағдайы қарастырылады. Халықаралық энергетика нарығы тұрақсыз болғандықтан, осы нарықтағы көптеген ірі мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясаттарына әсер етуі мүмкін жаһандық өзгерістерді де зерделеуге ден қойылады. Әлемдік энергетика нарығының ең ірі экспорттаушы елі саналатын Ресей үшін ұсыныс пен сұраныстың маңызы өте зор. Сондай-ақ, Ресейдің энергетика саласындағы ең ірі серіктесіне айналу әлеуетіне ие Қытайдың да АҚШ-пен бірге әлемдегі энергия тұтынушы ең ірі ел болуының да ұсыныс пен сұраныс нарығына едәуір ықпал етері сөзсіз.

Соңғы жылдары ұсыныстың артуы нәтижесінде мұнай бағасының төмендеуі бек мүмкін деген сценарийлер жиі айтылуда. Аталмыш сценарийлердің жүзеге асу ықтималдылығының жоғары екенін 2014 жылдың қазан айынан бастап мұнай бағасының құлдырауы айқын аңғартуда [5]. Өткен жылдарға көз жүгірткенде, салыстырмалы аз шығынмен көмірсутекті энергия көздерін игерудің мүмкін екені және бұның әсерінен мұнай мен газ бағасының төмендейтіні туралы пікірлердің де жоқ еместігін байқауға болады. «Ұсыныстың артуы» сценарийі жаһандық энергетика нарығындағы ойыншылар мейлінше көп мөлшердегі энергия көздерін нарыққа ұсынған жағдайда Ресейдің Қытайға бағытталған энергетикалық саясаты қаншалықты өзгеретінін және бұдан қаншалықты әсерленетінін анықтауға мүмкіндік береді.

2014 жылғы болжам бойынша алдағы 25 жыл ішінде халықаралық энергетика нарығына ықпал ете алатындай мөлшерде нарыққа мұнай шығаруға қабілетті елдерге Бразилия, Ирак және Иран жатады. Олардың басқа елдерден үлкен айырмашылығы аталмыш елдерде мұнай өнімдерін өндіруге салыстырмалы түрде өте аз шығын жұмсалады. Мәселен, Goldman Sachs мамандарының пікірінше, Бразилияда көмірсутекті шикізат көздерінің жаңа кен орындары іске қосылған жағдайда бір баррельге кететін шығын көлемі (өзіндік құны) 50 доллардан аспайтын болады. Ал, Ирак тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізген жағдайда 5-6 жыл ішінде мұнай өндірісін едәуір мөлшерде арттыруға мүмкіндік алады. Сондай-ақ, Иранның да АҚШ-пен және Еуропа елдерімен болған түсініспеушіліктерді шешкен жағдайда «ұсыныстың артуы» сценарийінің жүзеге асу ықтималдылығы арта түседі.

«Ұсыныстың артуы» сценарийі Ресейдің Қытаймен энергетикалық ынтымақтастық орнату саласында келіссөз жүргізу платформасын тарылтады. Осы сценарийдің Ресейге кері әсерін тигізетін ең басты факторы мұнай мен газ бағасының төмендеуі болып табылады. Шығыс Сібірдегі көмірсутекті шикізат орындарын игеруге мол қаражат қажет болғандықтан, мұнай мен газ бағасының төмендеуі, бір жағынан, энергетика саласына бағытталатын инвестиция көлемін азайтса, екінші жағынан «Сібір күші 1» жобасының құрылыс кезеңіндегідей энергетикалық жобалардың тоқтауына әкеп соқтырады. Алайда, Энергетикалық зерттеу институтының деректеріне сүйенсек, «ұсыныстың артуы» сценарийі жүзеге аса қалған жағдайдың өзінде мұнай бағасының төмендеуі ұзаққа созылмай, 2020 жылға дейін баруы мүмкін.

2014 жылғы болжамда «ұсыныстың артуы» сценарийінен көбіне-көп энергия экспорттаушы мемлекеттердің қысқа мерзімде зардап шегетіні айтылған [6]. Бразилия, Иран және Ирак мұнай өндіру көлемін арттырған жағдайда қысқа мерзімде Ресей, АҚШ, Қытай, Мексика, Малайзия, Индонезия, Норвегия, Англия, Қазақстан және Сауд Арабиясы энергия өндіру көлемін азайтуға мәжбүр болады. Әсіресе, жаңа кен орындарының ашылуы Ресей мен АҚШ-тың энергия өндіру көлемін екі есеге дейін қысқартуына түрткі болуы мүмкін.

«Ұсыныстың артуы» сценарийі Ресейдің Қытайға бағытталған энергетикалық саясатына мынадай екі бағытта әсер етуі мүмкін деген болжамдар да жоқ емес:

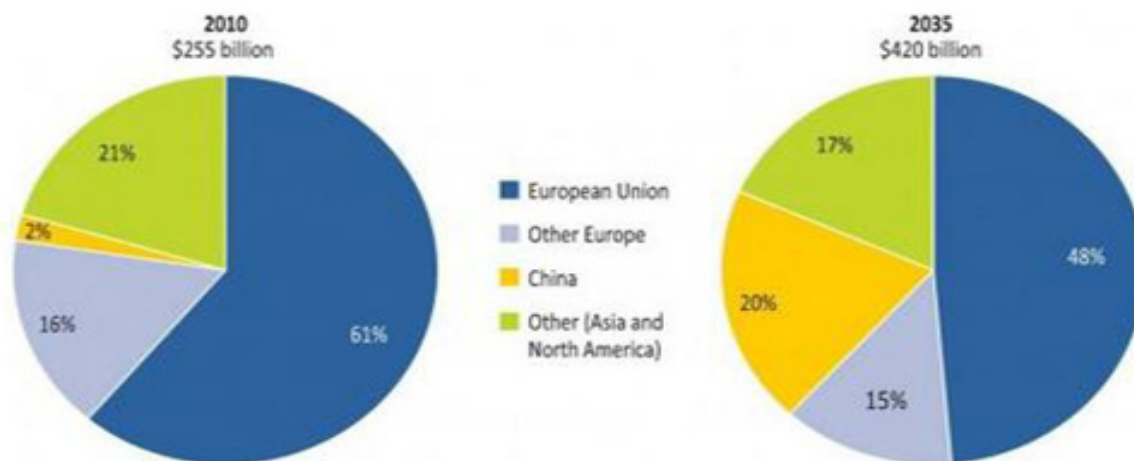
1 Халықаралық энергетика нарығындағы ұсыныстың артуы нәтижесінде бағаның төмендеуі Ресейді «Сібір күші 1» жобасын жүзеге асыру барысында туындаған кедергілердің салдарынан Қытайға мұнай экспортын азайтуға итермелейді;

2 Ресей Қытайдың энергетика нарығындағы орнын сақтап қалу үшін Тұрақтандыру қорындағы қаражат есебінен энергия экспортын ұлғайтуды тоқтатпай, одан әрі жалғастыра береді.

Ресейдің 2035 жылға дейінгі энергетикалық стратегиясына мұқият зер салар болсақ, мұнда Ресей үшін Азия-Тынық мұхиты аймағының, әсіресе Қытайдың энергетика нарығындағы белді ойыншылардың біріне айналуы және осы арқылы Шығыс Сібір және Қиыр Шығыс аймақтарының дамуын қамтамасыз етуі қысқа мерзімді экономикалық пайдадан да әлдеқайда маңызды екені аңғарылады. Сондықтан, «ұсыныстың артуы» сценарийі жүзеге аса қалған жағдайдың өзінде Ресейдің Қытаймен энергетикалық байланыстарын одан әрі нығайтуға баса ден қоятынын пайымдауға болады.

«Дамушы Азия» сценарийі. Негізгі сценарийден басқа да жағдайлардың орын алу мүмкіндігін алға тартатын үшінші сценарийде Қытайдың және өзге де Азия елдерінің сыртқы саясаты мен энергетика саласында туындауы ықтимал оқиғалар мен жағдайларға тоқтам жасалады. «Дамушы Азия» деп аталатын аталмыш сценарийде Қытайдың энергетикалық саясаты болжамдалғаннан да өзгеше сипатта өрбитіні баяндалады.

«Дамушы Азия» сценарийі Ресей Федерациясы үшін негізгі сценарий мен «ұсыныстың артуы» сценарийіне қарағанда едәуір тиімді деп есептеледі. Сыртқы энергия сұранысының артуы және Азия нарығында Ресейдің энергия көздеріне деген сұраныстың күшеюі мемлекеттің отын-энергетика кешенінің дамуына зор серпін берері анық. 2014 жылғы болжам бойынша осы сценарий жүзеге асқан жағдайда Ресейдің энергия экспорты 2010 жылға қарағанда 2040 жылы 20%-ға өседі. Ресейдің мұнай экспортында негізгі сценарий мен «Дамушы Азия» сценарийі арасында айтарлықтай айырмашылық болмағанымен, табиғи газ экспортында 2010 жылмен салыстырғанда 2040 жылы 75% өсу байқалады. Негізгі сценарийде Ресейдің көмір экспорты 2010 жылмен салыстырғанда 2025 жылы 17%-ға артса, халықаралық конъюнктураның салдарынан 2040 жылы 10%-ға төмендейді. Ал, «Дамушы Азия» сценарийінде сыртқы көмір сұранысы туралы мүлдем басқа болжам жасалған. Азия елдері экономикасының қарқынды өсуі нәтижесінде Азия-Тынық мұхиты аймағында энергия тапшылығының белең алатынын болжамдайтын осы сценарийде Ресейдің көмір экспорты 87%-ға артатын болады [7].



Дереккөз: ЕІА, 2015 4.10-сурет. Ресейдің қазба отын экспортынан келіп түсетін кіріс көлемі (2010 және 2035 жж)

«Дамушы Азия» сценарийі жүзеге асқан жағдайда Ресейден энергия импорттайтын аймақтардың географиясы да өзгеруі мүмкін. 2014 жылғы болжамға сүйенсек, негізгі сценарийде Ресей энергиясының 38%-ы Азия-Тынық мұхиты аймағына экспортталса, «Дамушы Азия» сценарийінде бұл көрсеткіш 46%-ды құрайды. Энергетика саласында Еуропа елдерімен ынтымақтастық орнатуға басымдық берілсе де, Қытайдың Ресейдің энергия экспортындағы үлесі ұдайы ұлғайып отыратын болады.

Қорытынды. Негізгі сценарийде ЖІӨ-нің өсу қарқыны халықаралық конъюнктураның қолайсыздығы, инвестициялық тартымдылығының төмендігі және экономиканы жаңғыртуға бағытталған реформалардың сәтсіздігі ескеріле келе, 2035 жылға дейінгі энергетикалық стратегиядағыдай деңгейде межеленген. «Дамушы Азия» сценарийінде жылдан жылға энергия көздеріне деген сұранысы артып келе жатқан Азия-Тынық мұхиты аймағындағы елдердің 2025 жылдан кейін Қиыр Шығыс және Шығыс Сібір аймақтарындағы инфрақұрылымды дамытуға және жаңа энергетикалық жобаларды іске асыруға инвестиция салуы мүмкін деген болжам да қарастырылған. 2014 жылғы болжам бойынша бұл сценарий жүзеге асқан жағдайда Ресей экономикасы 2040 жылы 2,7 есеге өсетін болады.

Екі сценарийде Ресейдің мұнай экспортына қатысты екі түрлі болжам жасалған. Атап айтқанда, негізгі сценарийде Ресейдің мұнай экспорты 2010 жылғы 245 миллион тоннадан 2040 жылы 185 миллион тоннаға дейін азаяды делінсе, «Дамушы Азия» сценарийінде Ресейдің мұнай экспортындағы Еуропаның үлесі 2010 жылғы 73%-дан 2040 жылы 50%-ға дейін төмендейді деп көрсетілген [8]. Негізгі сценарийден тағы бір айырмашылығы «Дамушы Азия» сценарийінде жаңа энергия нарықтары ашылуына байланысты шығысқа бағдарлану саясатының аясында Қытайға балама көптеген ойыншылар пайда болады. Әлбетте, бұл жағдай, бір жағынан, энергетика саласындағы серіктестерді әртараптандыру стратегиясының жүзеге асуын жеңілдетсе, екінші жағынан Қытаймен болған келіссөздерде Ресейдің мүмкіндігін арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1 Макаров А.А., Митрова Т.А., Кулагин В.А. Первый российский прогноз развития мировой энергетики в апреле представили ИНЭИ РАН и РЭА, [Электрон.ресурс]. - 2016. - URL:<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Emj5CzI0AccJ:www.ras.ru/FStorage/Download.aspx%3Fid%3D2da23a60-77b3-4a10-9bb1-91f054b9d66e+&cd=1&hl=ru&ct=clnk> (дата обращения: 10.09.2017).

- 2 Прогноз развития энергетики мира и России до 2035 г.; Под ред. Макарова А.А. и Григорьева Л.Г. - М.: ИНЭИ РАН, 2012. – 195 с.
- 3 Энергетика России: Взгляд в будущее, ИЭС. - М.: 2010 - 609 с.
- 4 Ченг Ж.С. Китайский взгляд на энергетическую безопасность // Журнал Современного Китая - 2008. - № 17.-С. 297.
- 5 Уянаев С.В. Российско-китайское энергетическое сотрудничество: признаки нового уровня. Китай в мировой и региональной политике - 2013. - № 18.-С. 278.
- 6 Портяков В.Я. Российско-китайские отношения: современное состояние и перспективы развития. Китай в мировой и региональной политике - 2013. - № 18.-С. 7 .
- 7 Энергетическая стратегия России на период до 2035 года, [Электрон. ресурс]. - 2015. - URL: http://www.energystrategy.ru/ab_ins/source/ES-2035_09_2015.pdf. (дата обращения: 12.09.2017).
- 8 Ижбулдин А.К., Платонов Л.А. Анализ маршрутов поставок российского трубопроводного газа в Китай // Сборник международной конференций «Энергетика России в 21 веке. Иновационное развитие и управление», Иркутск, 2015.- С. 1

К.С. Ыдырыс

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Сценарий и прогнозы энергетической политики Российской Федерации по отношению к Китайской Народной Республике

Аннотация. В данной статье рассмотрены современное состояние энергетического сотрудничества между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой. Вместе с тем, в статье сделаны прогнозы развития энергетического сотрудничества с учетом изменений и рисков двухсторонних политических и экономических отношений. В статье подчеркивается, что в последнее время стороны достигли ряда масштабных и долговременных договоренностей в энергетической сфере. Это позволяет говорить о выходе энергетического сотрудничества РФ и КНР на качественно новый уровень и обретении им стратегического характера. Целью данной статьи является определение энергетической политики России и влияние внутренних и внешних факторов на перспективы российско-китайского энергетического сотрудничества.

Ключевые слова. Энергетическая политика, Российская Федерация, Китайская Народная Республика, энергетическая стратегия, геополитика

K. S. Ydyrys

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Scenario and forecasts of the Russian Federation's energy policy towards the People's Republic of China

Annotation. This article examines the current state of energy cooperation between the Russian Federation and the People's Republic of China. At the same time, the article makes forecasts of the development of energy cooperation taking into account the changes and risks of bilateral political and economic relations. The article emphasizes that recently the parties have reached a number of large-scale and long-term agreements in the energy sector. This allows us to talk about the release of energy cooperation between Russia and China to a qualitatively new level and gaining a strategic character. The purpose of this article is to determine Russia's energy policy and the impact of internal and external factors on the prospects for Russian-Chinese energy cooperation.

Keywords. Energy policy, Russian Federation, People's Republic of China, energy strategy, geopolitics

References

- 1 Makarov A., Mitrova, T., Kulagin, V. Pervyi rossiyskiy prognoz razvitiya mirovoi energetiki v aprele predstavili INEI I REA, [The first Russian forecast for the development of world energy

- in April was presented by INEI RAS and REA]. - URL:<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Emj5CzI0AccJ:www.ras.ru/FStorage/Download.aspx%3Fid%3D2da23a60-77b3-4a10-9bb1-91f054b9d66e+&cd=1&hl=ru&ct=clnk> 2016. (accessed 10.09.2017)
- 2 Prognoz razvitiya energetiki mira i Rossii do 2035 g.; [Forecast of the development of the energy sector in the world and Russia until 2035], pod red. Makarova A.A. i Grigorieva L.G.: INEI RAN.-2012.- 195 p.
- 3 Energetika Rossii: Vzgljad v budushee [Energy in Russia: A Look into the Future], IES.-M.: 2010. -609 p.
- 4 Cheng J.Y.S. A Chinese view of China's energy security//Journal of Contemporary China. - 2008. - No. 17, 2008.- p. 297.
- 5 Uianaev S.V. Rossiisko-kitaiskoe energeticheskoe sotrudnichestvo: priznaki novogo 'urovnia. [Russian-Chinese energy cooperation: signs of a new level], Kitai v mirovoi i regionalnoi politike// Istorija i sovremennost-2013.- No. 18. – p. 278.
- 6 Portiakov V.Ya., Rossiisko-kitaiskie otnosheniya: sovremennoe sostoianie i perspektivy razvitiya [Russian-Chinese Relations: Current State and Development Prospects], Kitai v mirovoi i regionalnoi politike// Istorija i sovremennost -2013. - No. 18. - p. 7.
- 7 Energeticheskaja strategija Rossii na period do 2035, [Energy Strategy of Russia for the period up to 2035], URL:http://www.energystrategy.ru/ab_ins/source/ES-2035_09_2015.pdf, 2015, (accessed 12.09.2017)
- 8 Izhbuldin A.K., Platonov L.A., Analiz marshrutov postavok rossijskogo truboprovodnogo gaza v Kitaim [Analysis of the routes of Russian pipeline gas to China]//Sbornik mezhdunarodnoi konferentsii "Energetika Rossii v XXI veke. Innovatsionnoe razvitie i upravlenie -2015. - Irkutsk, 2015.

Автор туралы мәлімет:

Ыдырыс Қ.С. – PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы, ОҚО, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы № 29
Ydyrys K.S. – Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, senior lecturer at Department of International Relations, PhD, South Kazakhstan region, Turkestan, B. Sattarkhanov avenue, № 29

FTAMP 11.25.91

С.С. Ыдырыс¹, Қ.С. Ыдырыс²

*Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: ¹serikbay-s@mail.ru, ²kanat.88@hotmail.com)*

**Қытай Халық Республикасының энергетикалық стратегиясындағы
Ресей Федерациясының маңыздылығы**

Аннотация. Әлемнің алпауыт мемлекеттерінің санатына жатқызылатын Ресей Федерациясы (РФ) мен Қытай Халық Республикасы (ҚХР) арасындағы байланыстар әрқилы кезеңдерде әртүрлі сипатта өрбіген. Кейде қос мемлекет арасында соғыс оты тұтанса, енді бір кезеңде ынтымақтастық пен әріптестік байланыстар белең алған. Десек те, тарих қойнауына үңіле зер салғанда екі елдің тарихы мен тағдыры бір-біріне ұқсас екенін көреміз. Геосаяси тұрғыдан өз алдына шоқтығы биік елдерге баланатын РФ мен ҚХР-дың қос құрлықтың қақ ортасында орналасып қана қоймай, қазіргі заманғы геосаяси теориялар бойынша жаһандануға бет бұрған бүгінгі әлемдегі өз алдына шешуші рөлге ие мемлекеттердің қатарына енуі оларды бір-біріне жақындастыратын маңызды факторлар болып табылады. Осы мақалада Қытай Халық Республикасының энергетикалық стратегиясындағы Ресейдің маңыздылығы қарастырылған. Мақала Қытай мен Ресей арасындағы қолданыстағы және жоспарланған энергетикалық жобалар бойынша деректерді қамтиды. Сондай-ақ, мақалада Қытай ресейлік мұнай және газ энергия ресурстарын тұтынуда қаншалықты тәуелді екені зерттеліп, Таяу Шығыс елдерімен салыстырылған. Сонымен қатар мақалада, Қытайдың энергетикалық саясатындағы

өзгерістер талқыланды. Өз кезегінде, бұл факт Ресей - Қытай қарым-қатынастарының екі жақты және көп жақты аспектілерін талдауға көмектеседі, және Қытайдың энергетикалық стратегиясында Ресейдің орнын айқындайды.

Түйін сөздер. Энергетикалық стратегия, сыртқы саясат, Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, мұнай және газ секторы

Кіріспе. Қазіргі таңда әлемдік жүйеде өзгеше геосаяси шарттар қалыптасуда. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін екі поллюсті халықаралық жүйенің дәурені бітіп, жаңа саяси тепе-теңдіктің іргесі қалана бастады. Сонымен қатар, шығыс блогы орналасқан аймақта геосаяси саңылау (бейберекетсіздік) пайда болып, осы саңылауды ұтымды пайдаланғысы келген күштер өзара саяси һәм экономикалық бақталастыққа түсті. Осылайша, жаңа геосаяси ортадағы тепе-теңдікті айқындау тұрғысынан күннен күнге ұлғайып отырған әлемдік энергия сұранысының салдарынан энергия көздері мен энергия қорлары ерекше маңыз бен басымдыққа ие болды. Оның үстіне, КСРО-ның құлауы екі поллюсті әлемдік жүйенің құлдырауына әкеп соқтырып, халықаралық саясатта бір поллюсті әлемдік жүйе мен көп поллюсті әлемдік жүйені аңсаған мемлекеттер арасында қызу бақталастықтың орнауына септігін тигізді.

Осыған орай, алпауыт мемлекеттер жаңа конъюнктурадағы халықаралық жүйеде энергия көздері мен оларды тасымалдау құбырларының желісін өз бақылауына алуды көздеді. Геосаяси билікке қол жеткізуге бағытталған бақталастықта әртүрлі күштердің әркелкі сыртқы саясат ұстануы бірқатар одақтардың құрылуына мұрындық болып, өзара текетіреске алып келді. Тек энергия көздерінің мол қоры шоғырланған аймақтарды ғана емес, сондай-ақ оларға іргелес жатқан өңірлерді де бақылауға алуға бағытталған осы текетірестің нәтижесінде қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде аталмыш аймақтар мен өңірлер жаһандық һәм аймақтық күштердің басты бақталастық алаңына айналды. Содан болар, бүгінде аймақтағы тұрақсыздықты шешу мәселесі мен оған әсер етуші факторлар алпауыт күштердің мүдделері аясында қарастырылуда.

Болашақта небір қақтығыстарға жол ашуы мүмкін осынау шиеліністі, жаңа халықаралық жүйеде Ресейдің халықаралық ойыншы ретінде әлемдік аренада қайта бой көтеруі және ұлы державаға айналу жолындағы сан салалы саясаты арқылы Азия-Тынық мұхиты аймағының алпауыт экономикасына ие болып отырған Қытай Халық Республикасының күн санап өркендеуі күллі әлемнің назарын осы екі елге аудартып отыр. Ендеше, қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңдегі геосаяси ахуалдың басты ойыншыларына баланған Мәскеу-Пекин қарым-қатынасының маңызы барған сайын арта түсері айқын.

Зерттеудің мақсаты және тарихы. 1990 жж. орта тұсына дейін Қытай Халық Республикасы (ҚХР) басшылығын елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі оншалықты алаңдатпады. Себебі, ҚХР-дың мұнай өнеркәсібі өз алдына оқшауланған сала болғандықтан, отандық мұнай саласы халықаралық энергетика нарығындағы өзгерістерден еш әсерленбейтін және мұнай бағасының ауытқуы да ел өнеркәсібінің дамуына әсер етпейтін. Алайда, 1993 жылы Қытайдың мұнай өнімдерін импорттаушы елге айналуымен бірге бұл жағдай күрт өзгеріп, 1997 жылдан соң Қытайдың сырттан шикі мұнай импорттау көлемі едәуір ұлғайып, энергетикалық қауіпсіздік мәселесі туындай бастады. Ол кезде тек қана энергетика секторын қайта құру қажеттілігі сезілді, «энергетикалық қауіпсіздік» ұғымы әлі толықтай қолданысқа енгізілмеді [1, 32 б.].

ҚХР-дың энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған бірнеше әдіс-тәсілдер болғанымен, оның ішінде екі маңызды әдіске жүгінген жөн. Оның біріншісі – АҚШ-тың энергетикалық стратегиясы. Бұл әдіс бойынша ірі мұнай өндірушілермен диалогты күшейтіп, құбырлар желісін салу және теңіз арқылы тасымалдаудағы тәуекелді азайту мақсатында Ресеймен және Қазақстанмен қарым-қатынасты дамыту; Қытайдың ұлттық компанияларына шет елдерде мұнай өндіру үшін қолайлы жағдай жасау және инвестици-

ялық қолдау көрсету, елдің сыртқы саясатындағы энергетика саласының маңызын арттыру болып табылады. Ал, екінші әдіс бойынша ҚХР басшылығы ішкі нарықтың халықаралық мұнай бағасындағы ауытқулардан мейлінше аз әсерленуін қамтамасыз ету, мұнай өңдеу көлемі мен сапасын арттыру және мұнай импортын әртараптандыру мақсатында елдің мұнай қорын ұлғайтуға ден қоюы қажет. Нәтижеде, жоғарыдағы мақсат-мүдделер «10-шы бес жылдық жоспарға» (2001-2005) енгізілді [2, 142 б.].

2001 жылдың қаңтар айында Қытай даму және зерттеу орталығының ұйымдастыруымен өткен семинарда Бүкілқытайлық халықтық саяси кеңесі төрағасының орынбасары, Мемлекеттік жоспарлау ұйымының бұрынғы төрағасы Чен Синьхуа Қытай компанияларының шетелдегі мұнай өндіру көлемін ұлғайтуға бағытталған стратегияны бекітті. Осылайша, Қытай компаниялары мен кәсіпорындарының шетелдердің мұнай саласына қосымша инвестиция құюына рұқсат берілді. Чен Синьхуа «шетелге шығудың» жеті баптық жоспарын ұсынып, Қытай компанияларын мұнай және газ өңдеумен қоса барлау саласында да шетелдік серіктестермен ортақ кәсіпорын құруға шақырды. Сондай-ақ, ҚХР-дың әлемдік мұнай саласына кеш кірсе де, АҚШ-пен бақталасуға қауқары жететінін, ол үшін ҚХР басшылығының табандылық танытып, «жеті рет өлшеп, бір рет кесу» саясатын ұстану керектігін алға тартып, Таяу Шығыс, Орта Азия, Солтүстік Африка және Ресей нарығына енуді басты міндет етіп қойды.

ҚХР нарығы үшін Ресейдің табиғи ресурстарына қол жеткізу басым бағыттағы міндеттердің бірінен саналды. Осыған орай ҚХР мен Ресей арасында екі елді байланыстыратын мұнай құбырларының желісін салу бойынша қызу келіссөздер жүргізілді. Ресей Федерациясының Президенті Б.Н.Ельцин 1994 жылы алғаш рет бастама көтеріп, екіжақты сауда-экономикалық байланыстарды нығайту мақсатында Ангарскіде құбырлар желісін салуды ұсынды. 1996 жылы ұзаққа созылған келіссөздерден кейін Пекин мен Мәскеу Шығыс Сібірден Дацинге дейін созылған мұнай құбырларының желісін де қамтитын Энергетика саласындағы ынтымақтастықты нығайту туралы келісімге қол қойды.

1990 жж. соңы мен 2000 жж. басында мұнай импорты Таяу Шығыстан Азияға қарай ығысты. Қытайда энергия тұтыну көлемі күрт өсіп, ел басшылығы мұнай импортын әртараптандыру және ұлттық энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Ресеймен ынтымақтастықты кеңейтуге ұмтыла бастады [3].

11-қыркүйектегі жантүршігерлік оқиғадан кейін АҚШ-тың Ауғанстанды басып алуы және Вашингтонның Орта Азияға бағытталған саяси жоспарын осы аймақтағы стратегиялық һәм экономикалық беделі мен күш-қуатын нығайту мақсатында қайта қарауға талпынуы Пекиннің Орта Азия ынтымақтастығын күшейтуге деген ұмтылысына қауіп төндірді. Осы орайда, көптеген мамандар АҚШ-тың ұзақ уақыттан бері Орта Азиядағы мол энергия қорларына көз тіккенін және терроризмге қарсы күресті сылтаурата отырып, осы аймаққа бойлай енуді көздегенін алға тартты.

Сондықтан, Қытай тарапы Ресеймен Ангарсктен (Шығыс Сібір) Дацинге қарай бағытталатын құбырлар желісін салуға елеулі қызығушылық білдірді. Қытай мен Ресейдің мұнай компаниялары Дацинге 2005 жылға дейін күніне 400 мың баррель және 2010 жылға дейін күніне 600 мың баррель мұнай тасымалдауға мүмкіндік беретін осы құбырдың салынуына қажетті техникалық-экономикалық сараптаманы жүргізді. 2002 жылдың соңына таяу Қытай тарапы аталмыш құбырды салу туралы келісімшарттың мәтінін әзірлеуге кірісіп, оған 2002 жылдың желтоқсан айында ҚХР Бас хатшысы Цзянь Цземин мен Ресей Федерациясының Президенті В.В.Путин қол қою тиіс болатын. Алайда, екі ел басшыларының кездесуі барысында бұл келісімге қол қойылмады. Өйткені, сол жылы Шығыс Сібірден Ресейдің Тынық мұхиты жағалауына дейін жететін құбырды салу және оған қаржылық қолдау көрсету туралы Жапониядан ұсыныс келіп түскен болатын. Осының нәтижесінде 2003 жылы Ресей мен Қытай арасындағы келіссөздер тоқтатылды [4, 81 б.].

2011 жылға дейін ҚХР-да мұнай тұтыну көлемі ұдайы артып отырды. Әсіресе, соңғы жылдары қарыштап дамып келе жатқан ҚХР экономикасындағы мұнайға деген ішкі сұранысты қанағаттандыру үшін шикі мұнай импортына қажеттілік туындады. Сол жылы ҚХР мұнай импорттаушы елдер тізімінде әлемде екінші орынға шықты [5]. ҚХР мен Ресейдің бір-біріне шекаралас орналасуына байланысты осы саладағы ынтымақтастықты нығайтудың екі ел үшін де пайдалы екені анық. Сол себепті, 1994 жылдан бастау алған Ресейден Қытайға мұнай құбырларының желісін тарту жөніндегі келіссөздер он жылдан астам уақыттан бері жүргізіліп келеді.

Осындай құбырлар желісін салу және тікелей тарту туралы пікірді 2001 жылы «ЮКОС» компаниясының басшысы М.Ходорковский ұсынған болатын. Ол желі «Шығыс Сібір – Тынық мұхит» деп аталған-ды. Осы жоба аясында Ресейдің Ангарск қаласынан Қытайдың солтүстігіндегі Дацин қаласына дейін мұнай құбырын тарту қарастырылды. Бұл Қытайға мұнай экспорттайтын ең ірі құбырға айналуы тиіс болды. 1999 жылдың желтоқсан айынан «ЮКОС» компаниясының басшысы М.Ходорковский мен Қытай Ұлттық мұнай компаниясының өкілі арасында Ангарск-Дацин мұнай құбырын салу мәселесі бойынша қызу келіссөздер жүргізіле бастады. Осы келіссөздердің нәтижесінде 2001 жылы шілде айында Ресей Премьер-министрі М.Касьянов пен ҚХР төрағасы Цзянь Цземин арасында «Ресей-Қытай мұнай құбырының техникалық-экономикалық негіздерін дайындау туралы» келісімге қол қойылды. Тіпті, келісімге қол қою кезінде тараптар оның барлық баптары бойынша, әсіресе импортталатын мұнай көлемі мен бағасы, мұнай құбырының құрылысына қажетті кепілдіктер жөнінде де өзара келісімге келді. Әйтсе де, құрылысты бастау қиынға соқты. Себебі, бір жылдан кейін-ақ Ресейдің «Транснефть» компаниясы Ангарсктен Находка қаласына дейін балама құбырды салуға ұсыныс жасап, бұл жобаға Жапония мемлекеті мен Жапония Премьер-министрі Дзюньитиро Коидзуми зор қызығушылық танытып, бұл жобаны қаржыландыруға ниетті екендіктерін білдірді. Осыған орай, «жапон» және «қытай» жобаларын біріктіру мәселесі бойынша ұзын-сонар келіссөздер басталып, «Шығыс Сібір – Тынық мұхит» атты жобаны жүзеге асыруға шешім қабылданды. Жаңа мұнай құбыры Ангарск қаласынан бастау алып, Находка қаласына дейін ұласатын болды және осы желінің бойынан Қытайдың Дацин қаласына қарай бір тармақ жүргізу ұйғарылды. Алайда, сол кездегі құрылыс жобасы Қоршаған ортаны қорғау комиссиясының оң қорытындысынан өтпей, жобаны іске асыру кейінге шегерілді.

Негізгі мәселелерді шешу жөнінде бірқатар жұмыстар атқарылып, аталмыш жоба қайта қарастырылғаннан соң 2004 жылы мұнай құбырының құрылысын жүргізу туралы шешім қабылданды. Ресей тарапынан жобаны «Роснефть» компаниясы басқарды. Жаңа мұнай құбыры Иркутск облысының Тайшет қаласынан Приморьеңің Козьмино айлағына дейін салынады деп ұйғарылды. Сондай-ақ, мұнай құбырының бір тармағын Қытайдың Дацин қаласында салу да жоспарланды. 2004 жылдың қазан айында ҚХР Төрағасы Вэнь Цзябао Мәскеуге арнайы іс-сапары барысында РФ Премьер-министрі М.Фрадковпен кездесіп, екі елдің үкімет басшылары Дацин қаласында «Шығыс Сібір – Тынық мұхиты» құбырының құрылысын жүргізумен қоса, Қытайға тасымалданатын мұнай көлемін 2005 жылы 10 миллион тоннаға, ал 2006 жылы 15 миллион тоннаға дейін жеткізу жөнінде уағдаласты. 2004 жылы жасалған келісімге сәйкес 2006 жылы наурыз айында аталмыш мұнай құбырының Қытайға бағытталған тармағын салу жұмыстары басталды. Бұл жобаның бір бөлігі Қытай ұлттық мұнай компаниясы тарапынан қаржыландырылса, бұған қосымша Ресейдің «Транснефть» компаниясы да 400 миллион АҚШ доллары көлемінде субсидия бөлуге ниет білдірді.

Ресейден тікелей мұнай тасымалын қамтамасыз ету мақсатында ҚХР Үкіметі аталмыш жобалардан бөлек, энергетикалық ынтымақтастықты кеңейтудің өзге де жолдарын қарастыра бастады. Атап айтқанда, 2006 жылы тамыз айында ҚХР Сахалинде көмірсутек

шикізатын шығаратын «Сахалин-3» жобасына қатысу үшін өзінің «Кантан-3» атты бұрғылау алаңын (платформасын) ұсынды. Осы жоба аясында тасымалданатын мұнай көлемі 8000 миллион тоннаны, ал табиғи газ көлемі 900 млрд. м³-ті құрайтын болды.

2006 жылдың қазан айында Ресейдің «Роснефть» мемлекеттік мұнай компаниясы мен Қытай ұлттық мұнай компаниясы Шығыс Сібір аймағындағы қазба байлықтарды игеру және өңдеу мақсатында серіктестік негізінде «Восток-Энергия» компаниясын құру жөніндегі хаттамаға қой қойды. Қытай тарапы РФ Үкіметі өз қазба байлықтарын игеруге және мұнай өнімдерімен тұрақты қамтамасыз етуге кепілдік берген жағдайда осы жобаның даму кезеңін қаржыландыруға келісім берді. Компанияның жарғылық капиталы 10 миллион АҚШ доллары көлемінде болады деп бекітілді және оның акцияларының 51%-ын «Роснефтьтің», қалған 49%-ын Қытай компаниясының бақылауына беруге шешім қабылданды. Бұған қоса, жаңа компанияға Ресейде барлау жұмыстарын жүргізуге, кен орындарын жетілдіруге және жерасты қазба байлықтарын игеруге лицензия беру мүмкіндіктері қарастырылды. Екі елдің де аталмыш жобадан өзіндік мақсат-мүддені көздегені анық. Мәселен, Қытай көмірсутек шикізатының сатып алушысы ретінде отандық өнеркәсібін одан әрі өркендетуге және өндіріс көлемін ұдайы арттыруға қажетті мүмкіндікті қарастырса, «Роснефть» компаниясы (РФ үкіметі) Қытайға мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдағаны үшін бұның қарымына Қытай компаниясы Шығыс Сібірдегі барлау жұмыстарын қаржыландырады деп күтті.

2007 жылы ҚХР мен РФ арасында көптеген салаларда екіжақты байланыстар күшейіп, наурыз айында ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао Ресейдегі Қытай жылын атап өту шараларына қатысу үшін Мәскеуге Қытайдың энергетика саласындағы ең ірі үш кәсіпорнының (Sinopet, Қытай ұлттық мұнай компаниясы және Қытай ұлттық оффшорлық мұнай корпорациясы) бас директорлары келді. РФ мен ҚХР басшылары энергетика саласындағы көптеген жобаларды бірлесіп атқару жөнінде ортақ меморандум қабылдап, жалпы құны 4,3 миллиард АҚШ долларын құрайтын бірқатар келісімдер мен шарттарға қол қойды. 2007 жылдың қазан айында ҚХР Премьер-министрі Вэнь Цзябао Ресейдегі Қытай жылы салтанатты жабылу рәсіміне қатысу үшін Мәскеуге келген кезде энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған 10-нан астам келісім түзіп, оларға екі елдің үкімет басшылары қол қойды.

2008 жылы Д.Медведев РФ Президенті болып сайланды. Билікте ешқандай түбегейлі өзгеріс орын алмай, В.В.Путин Премьер-министр лауазымына тағайындалды. Әлбетте, мұндай жағдайда Қытай билігі жаңа президенттің қандай саясат ұстанатынынан бейхабар болғандықтан, екі ел арасындағы қарым-қатынастың бұдан былайғы жайына алаңдай бастады. Алайда, Ресейдің жаңа көшбасшысы Тәуелсіз мемлекеттер достастығына мүше-елдердің құрамына енбейтін ең алғашқы шетелге іс-сапарын Қытайдан бастауы бұл уайым мен күдікті сейілтеді. Д.Медведевтің 2008 жылдың мамыр айының 23-24 күндері аралығында Қытайға жасаған іс-сапары барысында маңызды халықаралық мәселелердегі екі елдің ортақ мақсат-мүддесін көксейтін ортақ меморандум (декларация) қабылданады [6]. Бұл құжатта көп полюсті әлемдік жүйені құруға екі елдің де тәуелді екені баяндалады. Д.Медведев пен Ху Цзиньтао В.Путиннің басшылығы кезінде басталған дәстүрді одан әрі жалғастыра отырып, маңызды халықаралық және екіжақты мәселелер бойынша пікір алмасу мақсатында тұрақты түрде (жылына бірнеше рет) кездесулер өткізеді. Көп ұзамай 2008-2009 жж. екі елдің көшбасшылары арасындағы байланыс нығайып, Ху Цзиньтаоның 2009 жылдың маусым айындағы Ресейге жасаған ресми іс-сапары мен G8 [7, б. 62], ОПЕК, Шыңхай ынтымақтастық ұйымы сынды белді халықаралық ұйымдарға мүше-елдердің басшылары бас қосқан алқалы жиындардан бөлек 2009 жылдың маусым айында Екатеринбургте ұйымдастырылған BRICS саммиті мен G20 жиыны барысында (үш рет) екеуара кездесу өткізеді [8].

Әлбетте, мұндай кездесулер мен басқосулар екіжақты ынтымақтастықтың күшеюіне түрткі болады. «Тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы» келісімді түзу

үшін «2009-2012 жж. арналған іс-шаралар жоспары» қабылданады. Қытай мен Ресейдің энергетика саласындағы ықпалдастығы премьер-министр орынбасарларының деңгейінде де жүзеге асып, мұнай және табиғи газ салаларында жаңа ынтымақтастық келісімдерінің жасалуына ұйытқы болады [9]. Екіжақты ынтымақтастық инвестициялар мен сауда-саттық саласында да жанданып, 2009 жылдың маусым айында мемлекет басшылары инвестиция саласында Ресей-Қытай ынтымақтастық жоспарын бекітеді. Ал, сол жылы қыркүйек айында 2009-2018 жж. арналған металлургия, көлік өндірісі және құрылыс салаларында Қиыр Шығыс, Ресейдің Шығыс Сібір аймағы және Қытайдың солтүстік-шығыс өңірі арасында ынтымақтастық орнату бағдарламасы қабылданады [10].

2009 жылы Ресей мен Қытай арасында Ресейдің мұнай-газ саласына бағытталған қытайлық инвестицияларды болашақта өндірілетін мұнай және газ өнімдерінің есебінен қайтару туралы келісім жасалады. Осы келісімге сәйкес Қытай тарапы Ресейге жалпы сомасы 25 миллиард АҚШ долларын құрайтын ұзақ мерзімді несиені беруге, оның ішінде 15 миллиард АҚШ долларын Ресейдің «Роснефть» мұнай компаниясына және 10 миллиард АҚШ долларын «Транснефть» мұнай тасымалдау компаниясына бөлуге, ал Ресей тарапы 2011-2030 жж. аралығында жылына 15 миллион тоннадан барлығы 300 миллион тонна мұнайды жеткізіп беру арқылы несиені қайтаруға, сондай-ақ Шығыс Сібір-Тынық мұхиты мұнай құбырының құрылысы аяқталғаннан кейін мұнай жеткізу көлемін біртіндеп ұлғайтуға өзара уағдаласады. 2009 жылы «Энерджи инвестмент» орыс-қытай корпорациясының 51%-ын Ресейдің «Сунтарнефтегаз» мұнай компаниясының сатып алуы энергетика саласындағы Ресей-Қытай ынтымақтастығының аса маңызды жетістіктерінің біріне баланады [11].

2010 жылдың қыркүйек айында РФ Президенті Д.Медведев Қытайға ресми іс-сапармен барады. Аталмыш іс-сапардың басты мақсаты энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастықты нығайту және құрылысы тәмамдалған жаңа мұнай құбырын ашу болып табылады. Қытай ұлттық мұнай компаниясы мен Ресейдің «Транснефть» компаниясының өкілдері арасында өткен бейнеконференция кезінде көптен күткен айтулы жобаның аяқталғаны жарияланады. Мұнай құбырының іске қосылуы энергетика саласындағы Қытай-Ресей қарым-қатынастарының жаңа белесі деп бағаланады.

2013 жылы Қытай Ресейден жалпы құны 19 миллиард АҚШ долларына тең барлығы 24 миллион тонна мұнай импорттайды. 2013 жылдың қазан айында Ресейдің «Роснефть» компаниясы мен Қытайдың «Sinorek» компаниясы 2014 жылдан бастап 10 жыл ішінде 100 миллион тонна мұнай импорттау туралы келісімге қол қояды. 2009 жылы «Роснефть» пен «Sinorek» арасында түзілген алғашқы келісімшартқа сәйкес Ресей Қытайға алдағы 25 жыл ішінде жылына 15 миллион тонна мұнай жеткізуге уағдаласады.

Таблица 1 (Дереккөз: ЕІА, 2015)

4.6-кесте. Қытайдың шикі мұнай импортындағы шет елдердің үлесі (2014)

Ел атауы	Қытай импортындағы үлесі (%)
Сауд Арабиясы	16
Ангола	13
Ресей	11
Оман	10
Ирак	9
Иран	9
Венесуэла	4
Біріккен Араб Әмірліктері	4
Кувейт	3
Колумбия	3

Конго	2
Бразилия	2
Оңтүстік Судан	2
Қазақстан	2
Өзге де елдер	9

Украинада орын алған оқиғалар мен Еуропа Одағының АҚШ пен Ресейге қарсы экономикалық санкциялар жариялауы Ресейдің өз экономикасын шығысқа қарай бағыттауына тың серпін берді. Соңғы екі жыл ішінде Ресейдің Қытаймен арадағы ынтымақтастығы нығайып қана қоймай, энергетика саласында да елеулі артты. Қытайдың статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, 2014 жылдың өзінде Ресейден Қытайға мұнай экспортты 36%-ға ұлғайтып, 30 миллион тонна мұнай жеткізілген. Осының арқасында Ресей Қытай нарығының тұрақты мұнай жеткізушілері саналатын Сауд Арабиясы мен өзге де ОПЕК елдерінің орнын басып отыр. 2014 жылғы деректер бойынша Қытайдың шикі мұнай импортындағы Сауд Арабиясының үлесі 8%-ға, ал Венесуэланың үлесі 11%-ға азайған [12]. Бұдан ҚХР мен Ресей экономикаларының, әсіресе сауда-экономикалық байланыстарының кеңейгенін анық аңғаруға болады. Әлемдік энергетика нарығындағы ауытқуларды, Ресейдің ірі мұнай экспорттаушы елге айналғанын және Қытай нарығындағы үлесінің жыл сайын көбейіп келе жатқанын ескере келе, энергетика саласындағы Қытай-Ресей ынтымақтас-тығының екі ел үшін де маңызды хәм пайдалы екенін дөп айтуға болады.

таблица 2 (Дереккөз: ЕІА, 2015)

4.7-кесте. Қытайдың шикі мұнай импортындағы шет елдердің үлесі (2015)

№	Ел атауы	Құны (миллиард АҚШ доллары) 2011 ж. бері	өзгеру көрсеткіші
1	Сауд Арабиясы	20.8	-46.7%
2	Ресей	17.2	5.7%
3	Ангола	15.9	-35.9%
4	Оман	14	1.1%
5	Ирак	12.7	21.4%
6	Иран	10.7	-50.8%
7	Кувейт	5.7	-22.3%
8	Бразилия	5.3	8.6%
9	Біріккен Араб Әмірліктері	5.1	-7%
10	Венесуэла	5.1	-30.3%
11	Колумбия	3.1	92.2%
12	Судан (Оңтүстік + Солтүстік)	2.9	-69.4
13	Конго	2.3	-46.9%
14	Қазақстан	1.9	-78.7%
15	Австралия	1	-69.4%

Жоғарыдағы кестеден 2015 жылы Ресейден Қытайға жеткізілген мұнай көлемінің едәуір артқаны байқалады. Ал, бұл өз кезегінде, Қытай нарығы үшін Сауд Арабиясы, Ресей және өзге де ОПЕК елдері арасындағы бәсекелестікті қыздырып, Таяу Шығыстан теңіз жолымен келетін мұнайға деген Қытайдың тәуелділігін азайтады [13]. Ресейден мұнай импорттаудың (Ресей мұнайы Қытай экономикасы үшін араб мұнайына қарағанда қымбатырақ) Қытай үшін аса маңызды екенін баса айта кеткен жөн. Себебі, Қытай осылайша мұнай импортын әртараптандырып, Таяу Шығыста жиі-жиі орын алуы ықтимал шиеленістерден туындайтын тәуекелдердің алдын алу мүмкіндігіне ие болады [14].

Қорытынды. РФ мен ҚХР арасында ортақ ерекшеліктердің бар болғанына және қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде екіжақты байланыстардың тереңдей түскеніне қарамастан, әлі де болса ашық бақталастық пен қарама-қайшы мүдделердің бар екені көзге

батады. Мәселен, РФ мен ҚХР-дың шекаралас жатқан аудандарында ҚХР халқының басымдығы және мұның Ресей үшін аса үлкен қауіп тудыруы мүмкін екені анық байқалады. Дәлірек айтқанда, РФ-ҚХР шекарасының Ресей тарапында 7 миллионға жуық халық өмір сүрсе, Қытай тарапындағы халық саны 100 миллионға жетіп жығылады. Бұған тағы Қытайдан Ресейге жұмыс істеу үшін келіп, Ресей аумағына қоныстанған қытайлықтарды қосқанда қауіптің қаншалықты ауыр екенін сезіну қиынға соқпасы анық. Болжамды статистикалық мәліметтерге қарағанда бүгінде 300 мыңнан астам Қытай азаматы Ресейге жұмыс істеу үшін қоныс аударған. Ресейдің бұқаралық ақпарат құралдарында Қытайдың саналы саясаты арқылы Ресейдің Тынық мұхит жағалауындағы аймақтарын кері қайтарып алуды көздейтіні және сол үшін өз азаматтарына орыстармен отбасы құруға һәм іскерлік қарым-қатынас орнатуға демеу беріп, қолдау көрсететіні жиі-жиі айтылуда.

Десек те, жаһандық күш-қуатынан бас тартқысы келмей отырған РФ қазіргі таңда және орта мерзімде Қытаймен достық һәм әріптестік байланыс орнатуға тырысып бағуда. Әсіресе, В.В.Путиннің 2000 жылы билік басына келуімен бірге Ресейдің бар мүмкіншіліктерін пайдаланып, аймақтағы мемлекеттермен ынтымақтастық орнатуға ұмтылып жатқанын аңғаруға болады. Ресейдің әскери базалары мен жақын маңдағы елдерге әскери технологиялар сату арқылы әскери салада басымдық орнатуды көздеуі, атом станциялары мен мұнай-газ құбырларының желісі арқылы энергетика саласында үстемдікке қол жеткізуге ұмтылуы, манайдағы елдермен өзара сауда-экономикалық байланыстарын нығайтуға ден қоюы және экономикаларының бірін-бірі толықтыруы өзге бақталастарына қарағанда ресми Мәскеудің аймақтағы ықпалы мен белсенділігінің күшеюін қамтамасыз етпек. Әлбетте, бұл жағдай ұзақ мерзімде РФ мен ҚХР-дың өзара қарым-қатынасына кері әсерін тигізіп, Қытай билігінің бұның алдын алуға бағытталған сыртқы саясат ұстануға бет бұруына әкеп соқтыруы мүмкін. Ендеше, Ресейдің де, Қытайдың да өз мүдделерін ескере отырып, Орта Азия мемлекеттерінің қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруы үшін көзқарастары мен құралдарын ұдайы үйлестіріп отыруы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жизнин С.З. Основы энергетической дипломатии. – М.: МГИМО, 2013.-32 с.
- 2 Калицкий Ж.Х. Энергетика и безопасность. –Вашингтон, 2005. -142с.
- 3 Симония Н.А. Нефть в мировой политике. - М.: Международные процессы, 2005. URL:<http://www.intertrends.ru/nineth/001.htm> (дата обращения: 20.10.2017).
- 4 Миронов Н.Б. Международная энергетическая безопасность. -М.: 2003.-81с.
- 5 Жизнин С. Российская энергетическая дипломатия и международная энергетическая безопасность (геополитика и экономика) // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта - 2010. -Т.1- С.24
- 6 Макаров А.А., Лаверов Н.П. Предложения по уточнению энергетической стратегии России, Проблемы национальной безопасности. - М.: 2008. - 259-270 с.
- 7 Moran D., Russell J. Energy Security and Global Politics. The militarization of resource management. Routledge, 2009. – p. 62.
- 8 Фергюсон Ч. Стратегическое использование мягкой силы: нормативные направления китайско-российского «стратегического партнерства»//Журнал стратегических исследований.-2012, 35(2), с. 197-199 .
- 9 Войнаков В. Российско-китайские отношения: основные направления сотрудничества в XXI веке, Центр стратегических оценок и прогнозов, URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/416/rossijsko-kitajskie-otnosheniya-osnovnye-napravleniya-sotrudnichestva-v-xxi-veke-6190> , 21.03.2015, (дата обращения: 15.10.2017).

10 Miroslav Mareš and Martin Laryš Oil and natural gas in Russia's eastern energy strategy: Dream or reality? *Energy Policy*. - 2012. - Vol.50 - P. 436-448.

11 Gabuyev A., A "soft alliance"? Russia-China relations after the Ukraine Crisis, *European Council on Foreign Relations*, pp. 4-5

12 Cabestan J.P., The Shanghai Cooperation Organization, Central Asia, and the Great Powers, an Introduction: One Bad, Different Dreams? *Asian Survey*. - 2013. - Vol.53. №3. - P. 423-435.

13 Tang T., China's natural gas imports and prospects, Durham: Duke University, 2014, pp. 36-38

14 James Henderson, Tatiana Mitrova Energy Relations between Russia and China: Playing Chess with the Dragon//Oxford Institute for Energy Studies, August 2016, pp. 35-37

С.С. Ыдырыс, К.С. Ыдырыс

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Роль Российской Федерации в энергетической стратегии Китайской Народной Республики

Аннотация. Отношения между Российской Федерацией (РФ) и Китайской Народной Республикой (КНР), которые классифицируются как стратегические, проходили разные этапы развития. Важнейшим фактором, сближающими эти страны является то, что Россия и Китай стремятся сохранить баланс в современном мире глобальных геополитических изменений. В данной статье рассматривается значение России в энергетической стратегии Китайской Народной Республики. В статье представлены данные о существующих и планируемых энергетических проектах между Китаем и Россией. В статье также рассматривается, насколько сильно зависимость Китая от потребления энергетических ресурсов России по сравнению с экспортерами из стран Ближнего Востока. Вместе с тем, в статье также рассмотрены изменения во внешней и энергетической политике Китая. В свою очередь это обстоятельство поможет нам проанализировать двусторонние и многосторонние аспекты российско-китайских отношений и определить место России в энергетической политике Китая.

Ключевые слова. Энергетическая стратегия, внешняя политика, Китайская Народная Республика, Российская Федерация, нефтегазовый сектор

S.S. Ydyrys, K.S. Ydyrys

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Role of the Russian Federation in the energy strategy of the People's Republic of China

Abstract. Relations between the Russian Federation (RF) and the People's Republic of China (PRC), which are classified as strategic, have passed through different stages of development. The most important factor bringing these countries closer is that Russia and China are striving to maintain a balance in the modern world of global geopolitical changes. This article examines the importance of Russia in the energy strategy of the People's Republic of China. The article presents data on existing and planned energy projects between China and Russia. The article also examines how much China's dependence on Russia's energy resources consumption is compared with exporters from the Middle East. At the same time, the article also examines changes in China's foreign and energy policy. In turn, this circumstance will help us to analyze the bilateral and multilateral aspects of Russian-Chinese relations and determine the place of Russia in China's energy policy.

Keywords. Energy strategy, foreign policy, People's Republic of China, Russian Federation, oil and gas sector

References

1 Zhiznin S. Z. *Osnovy energeticheskoy diplomatii [The Basis of Energy Diplomacy]*. - MGIMO, Moskva, 2013.

2 Kalicki J.H. *Energetika i bezopasnost' [Energy and Security]*, (Washington, 2005).

- 3 Simoniya N.A. Neft v mirovoy politike [Petrol in International Politics]. Mejdunarodnye protsessy. 2005. URL:<http://www.intertrends.ru/nineth/001.htm>, (accessed 20.10.2017)
- 4 Mironov N.B. Mejdunarodnaya energetičeskaya bezopasnost' [International Energy Security]. (Moskova, 2003).
- 5 Zhiznin S. Rossiskaia energetičeskaia diplomatiia i mezhdunarodnaia energetičeskaia bezopasnost' [Russian energy diplomacy and international energy security], Vesnik Rossiskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Ī. Kanta, - 1(2010)
- 6 Makarov. A.A., Laverov N.P. v.d. Predlojenya po utočneniyu Energetičeskoj strategii Rossii [Some suggestions on Russian energy strategy], Problemy natsionalnoy bezopasnosti. Moskova, 2008. - p. 259-270.
- 7 Moran D., Russell J. Energy Security and Global Politics. The militarization of resource management. Routledge, 2009. – p. 62.
- 8 Ferguson Ch. Strategičeskoye ispolzovaniye myagkoj sily: normativnyye napravleniya kitaysko-rossiyskogo «strategičeskogo partnerstva». Zhurnal strategičeskikh issledovaniy [The Strategic Use of Soft Balancing: The Normative Dimensions of the Chinese-Russian “Strategic Partnership”],[Journal of Strategic Studies], 35 (2), 197-222 (2012).
- 9 Voynakov V. Rossiysko-kitayskiye otnošenija: osnovniye napravlenya sotrudničestvo v XXI veke. Tsentr strategičeskix otsenok i prognozov [Russian-Chinese relations: the main aspects of collaboration in XXI century], URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/416/rossijsko-kitajskie-otnosheniya-osnovnye-napravleniya-sotrudnichestva-v-xxi-veke-6190>, 2015)
- 10 Miroslav M., Martin L. Oil and natural gas in Russia’s astern energy strategy: Dream or reality?; Energy Policy 50 (2012).
- 11 Gabuyev A. A “soft alliance”? Russia-China relations after the Ukraine Crisis, European Council on Foreign Relations, pp. 4-5
- 12 Cabestan J.P., The Shangai Cooperation Organization, Central Asia, and the Great Powers, an Introduction: One Bad, Different Dreams?, Asian Survey, 53(3), 423-435 (2013).
- 13 Tang T. China’s natural gas imports and prospects, Durham: Duke University, 2014, pp. 36-38
- 14 James Henderson, Tatiana Mitrova Energy Relations between Russia and China: Playing Chess with the Dragon”,Oxford Institute for Energy Studies, August 2016, pp. 35-37

Авторлар туралы мәлімет:

Ыдырыс С.С. - экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры, ОҚО, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы № 29

Ыдырыс Қ.С. – PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы, ОҚО, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы № 29

Үдырыс С.С. – Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, professor at the Department of Economics and Finance, Doctor of Economic Sciences, South Kazakhstan region, Turkestan, B. Sattarkhanov avenue, № 29

Үдырыс К.С. – Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, senior lecturer at Department of International Relations, PhD, South Kazakhstan region, Turkestan, B. Sattarkhanov avenue, № 29

FTAMP 11.25.09

А.Ы. Ыкласова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: ayim_ykl@yahoo.com)*

**Развитие отношений Китая и Казахстана в рамках концепции
«Один пояс – один путь»**

Аннотация. Будучи девятым по величине государством в мире и крупнейшей страной, неимеющей выхода к морю, Казахстан выиграл меньше других стран от ростатрансконтинентальной торговли и последу-

ющей промышленной революции. Политическая идеология Советского Союза и южные границы также представили мало возможностей для торговли в XX веке. Тем не менее, быстрое возрождение Шелкового пути и крупные вложения в инфраструктуру в течение следующего десятилетия предвещают возрождение Казахстана как торгового центра в Центральной Азии.

В 2013 году в Астане президент Китая Си Цзиньпин предложил концепцию «Один пояс – Один путь». Цель концепции – совершенствование и создание новых торговых путей, транспортных и экономических коридоров, укрепить экономические связи между евро-азиатскими странами. Концепция «Один пояс – Один путь» связывает около 70 стран.

В статье рассматриваются некоторые стратегические аспекты и возможные экономические последствия участия Республики Казахстан.

Основное внимание уделено влиянию на экономическое развитие Республики Казахстан.

Ключевые слова. Казахстан, Китай, Один пояс – Один путь, Новый шелковый путь, Нурлы жол – путь в будущее.

XXI век - это век полной открытости и глобализации. В целом, мировая экономика претерпела большие изменения в последние десятилетия. На мировой арене появился такой сильный игрок, как Китай, во многих экономических и социальных показателях, стоящих за такими мировыми державами, как Япония и Германия. Китай продолжает удивлять весь мир темпами своего экономического роста. Осенью 2013 года в столице Республики Казахстан Астане председатель Китайской Народной Республики Си Цзиньпин выдвинул инициативу по созданию концепции «Один пояс - Один путь».

Инициатива президента Китая Си Цзиньпина «Один пояс - Один путь», закреплена в идее разработки наземных и морских транспортных коридоров, простирающихся от городов Китая до Европы, пограничные маршруты пробиваются через Центральную Азию. Именно о таком формате партнерства договорились лидеры двух стран. Президент РК Нурсултан Назарбаев подчеркнул динамику развития близкого нам СУАР (Синьцзян-Уйгурский автономный район). Президент также подтвердил совместные планы по учреждению 45, а может быть, и большего числа совместных предприятий в республике вдоль Шелкового пути с общим объемом инвестирования до 60 млрд долларов. За годы независимости торговый оборот между Китаем и Казахстаном фактически с нуля вырос до 28 млрд долларов. Сейчас стороны ищут новые возможности его увеличения, намерены уйти от сырьевой торговли, перейдя к продукции с высокой добавленной стоимостью. Достичь этих целей и позволит возрождающийся Великий Шелковый путь. Ключевая инфраструктура, создаваемая для выполнения транспортно-логистических задач комплексной бесполошинной зоны – UETD (Urumqi Economic and Technological Development Zone).

Здесь будут сходить и разбегаться железнодорожные и автомобильные пути, связывая столицу СУАР скоростными маршрутами с остальными регионами Китая. А также со всем остальным миром – через Интин железнодорожные магистрали дойдут до Алматы, Бишкека, Ташкента, Самарканды, Тегерана. Представители UETD, благодаря современным технологиям и продуманной логистике время в пути от Урумчи до столицы или побережья сократится в два-три раза. Это будет способствовать и росту туризма, в первую очередь внутреннего. Линия от северо-востока к юго-западу дополнит существующую сеть железных дорог стран Центральной Азии. При этом проект поможет избавиться от несовместимости железнодорожной колеи путевых систем этого региона и стандартами колеи Китая. В концепции рассматривается план экономического развития и глобальной интеграции всех участвующих стран. Реализация концепции «Один пояс - Один путь» дает много преимуществ:

- 1) Непрерывная торговля;
- 2) Социальная сфера и коммуникации;
- 3) Инфраструктура;
- 4) Движение капитала;
- 5) Политическая координация.

«Один пояс - Один путь» представляет собой стратегию более сбалансированного развития регионов, которая позволяет достичь более сбалансированных внешних отношений. То есть, с одной стороны, эта инициатива позволяет создать новое пространство для развития западных регионов Китая, а с другой стороны, это новая платформа для развития отношений Китая с государствами Центральной и Западной Азии.

Стратегия «Один пояс - Один путь» планирует охватить три континента, Азии, Европы и Африки. Будет три основных направления:

- 1) из Китая через Центральную Азию, Россию в Европу (в Балтийское море);
- 2) из Китая через Центральную Азию, Западную Азию в Персидский залив;
- 3) От Китая до Юго-Восточной Азии, Южной Азии, до Индийского океана.

Каждый маршрут отличается своей спецификой, их объединяет общая стартовая точка и единая программная задача - построение комплексной многослойной интегрированной сети взаимодействия.

Концепцию «Один пояс - Один путь» можно рассматривать как китайский проект для создания сети партнерских отношений в Евразии, тогда как инструменты, используемые для создания партнерской сети, чрезвычайно разнообразны: от политико-дипломатической координации до финансовых механизмов от торговли и экономики инструментов расширения гуманитарного сотрудничества.

До официального озвучивания инициативы президента Си Цзиньпина в 2013 году Китай начал активно вкладывать средства в инфраструктуру для связи со Средней Азией. Китай построил железнодорожный коридор, который берет свое начало в тихоокеанском порту Ляньюньган на Желтом море, пересекает Казахстан и продолжается в Россию, Польшу и Германию. Этот наземный мост сокращает время отгрузки и стоимость между Китаем и Европой.

«Один пояс - Один путь» предполагает активное участие Казахстана - в качестве важного центра. Для Китая Казахстан имеет непосредственное значение. В 2008-2010 годах был построен двойной газопровод «Китай-Центральная Азия» протяженностью 1840 километров («Линии А и В»), который позволит привлечь 30 миллиардов кубометров газа из Туркменистана, Узбекистана и Казахстана. Третий трубопровод большего диаметра, линия С, параллельно с первыми двумя, был построен в 2012-2014 годах и доставляет дополнительные 25 миллиардов кубических метров.

В сентябре 2013 года президент КНР Си Цзиньпин объявил о намерении возродить древний Шелковый путь и соединил Китай со Средней Азией, Ближним Востоком и Европой, а через год в ноябре 2014 года на встрече с азиатскими лидерами Си Цзиньпин выделил 40 миллиардов долларов на этот амбициозный проект, призванный «нарушить узкое место подключения» в Азии. Азиатский банк инфраструктурных инвестиций (АБИИ), официально запущенный в июне 2015 года с капиталом в 100 миллиардов долларов, может предоставить дополнительные финансовые средства для этих инициатив.

Китайские банки предоставили займы, с согласия Пекина, странам, которые являются частью сухопутного моста. Казахстан стал основным бенефициаром китайских кредитов. Казахстан два десятилетия является получателем китайских инвестиций в среднеазиатскую нефть.

Крупнейшая национальная нефтяная компания Китая, Китайская национальная нефтяная корпорация (СNPC), является мажоритарным владельцем двух крупнейших нефтяных компаний Казахстана (владеет 85,42 процента акций AktobeMunaiGas и 67 процентов PetroKazakhstan) и участвует в нескольких проектах по разведке и добыче нефти на всей территории страны. Компания также предоставляет нефтесервисные услуги в Казахстане и планирует построить там нефтеперерабатывающий завод. В 2009 году фонд суверенного благосостояния Китая, Китайская инвестиционная корпорация, также инвестировал почти 1 миллиард долларов в энергетику Казахстана.[1]

Еще одним реализованным железнодорожным проектом является высокоскоростная узкоколейная железная дорога в Хоргосе, восточный казахстанский сухой порт и логистический узел на китайской границе, который затем пересечет всю восточно-западную широту Казахстана, чтобы добраться до нефтяного порта Каспийского моря и город Актау, расположенный на восточном побережье Каспия, недалеко от границы с Туркменистаном. В настоящее время продолжается строительство второй железной дороги, которая должна связать город Кашгар, расположенный в западной части провинции Синьцзян Китая, с Ошем на юге Кыргызстана и близлежащим Андижаном, восточным узбекским городом на юго-восточном краю плодородной Ферганской долины.

Растущее партнерство между Казахстаном и Китаем создало взаимовыгодные отношения, важно обратить внимание на то, что делает правительство Казахстана, чтобы перевести эти позитивные события в лучшие экономические перспективы для своих граждан. Нет сомнений в том, что для «Один пояс - Один путь» сделать значительную вмятину, чтобы помочь странам Центральной Азии стать экономически стабильными, - таким образом, избавив политическую и террористическую нестабильность - Казахстан должен быть тестовым.

Казахстан является девятой по величине страной в мире, охватывающей 2,7 миллиона квадратных километров. Население всего 17,8 миллионов, меньше, чем у Флориды (20 миллионов). Концентрация экономической активности в восточной и западной частях Казахстана привела к созданию работоспособной транспортной инфраструктуры.

Существующая транспортная сеть Казахстана представляет собой проблему для «Один пояс - Один путь». Например, в 2011 году Китай завершил строительство коридора из порта Ляньюньган в КНР до Достык (Дружба), а затем в 2012 году в Хоргос. Одной из проблемных проблем для этих коридоров, которые еще не решены, является разница в железнодорожных манометрах. В то время как Китай использует калибр в 1435 миллиметров, Казахстан, как и все другие бывшие советские страны, использует толщину 1520 миллиметров. На китайско-казахстанских пограничных переходах пассажирские поезда меняют тележки (шасси под вагоном, на котором установлены оси и колеса), в то время как большая часть грузов переносится на вагоны с более широким колесом. Оба метода требуют большого количества тяжелого подъемного оборудования, и поезда должны останавливаться на 5-8 часов, чтобы завершить изменение датчика.

Признавая ограничения своей железнодорожной и дорожной инфраструктуры, правительство Казахстана предложило комплексный план развития инфраструктуры. План Казахстана, объявленный президентом Нурсултаном Назарбаевым в обращении государства нации 11 ноября 2014 года, называется «Нурлы Жол» инициатива, непосредственно связанная с «Один пояс - Один путь». Казахстан уже провозгласил свою повестку дня в отношении Китая более десятилетия назад, и действительно, шаг Казахстана был одной из причин, по которой Си Цзиньпин изначально представил план «Один пояс - Один путь» в Астане в октябре 2013[2].

Интеграция программы «Нурлы Жол» и «Один пояс - Один путь» очень важна для Казахстана и Евразии. На пресс-конференции 30 ноября 2016 года, по этому вопросу состоялась встреча министра иностранных дел Казахстана Ерлана Идрисова и министра инвестиций и развития Жениса Касымбека, в нем приняли участие более 80 представителей иностранных посольств и миссий, в том числе 50 послов и руководителей офисов международных организаций, По словам Идрисова, 1 декабря 2016 года:

Реализация программы «Нурлы Жол» обеспечит связь казахстанских регионов с межконтинентальными маршрутами - Западный Казахстан - Западная Европа и Китай - Иран. Превратит Казахстан в крупный евразийский транспортно-логистический узел, который соединит Север с Югом, Восток с Западом, страны Европейского Союза, Ближнего Востока и Юго-Восточной Азии[3].

Развитие добычи урана в Казахстане возрастает. С 2001 по 2016 год производство выросло с 2,022 тонны до 24,5 тыс. Тонн в год (39% мирового производства), что делает Казахстан ведущим мировым производителем урана. Из 17 проектов по добыче полезных ископаемых пять из них полностью принадлежат государственному «Казатомпрому», а 12 - совместным предприятиям с иностранными акционерами[4].

Строительство завода по производству ядерного топлива через совместное предприятие Areva of France, Kazatomprom of Kazakhstan и Китайской ядерной корпорации (CGNPC) было объявлено тремя компаниями 6 декабря 2016 года. Французская Areva обеспечит производство технологии, в то время как большая часть финансирования будет поступать от CGNPC. По завершении строительства завод будет управляться совместным предприятием дочерних компаний Казатомпрома и CGNPC.

Несмотря на существующие изменения и планы будущих событий, Казахстан отстает от некоторых основных областей, решение которых может помочь материализовать экономические перспективы страны. В докладе Всемирного сухопутного моста EIR [5] указывается на важность образования и развития людских ресурсов, а также на производство ядерной энергии для электричества и опреснения воды для преодоления зависимости от потока поверхностных вод. Это необходимо для обеспечения всестороннего национального развития.

В Казахстане нет атомных электростанций. В стране генерируется около 13 ГВт электроэнергии, из которых около 81% приходится на уголь, а остальное - на природный газ. Правительство планирует увеличить производство электроэнергии. В 2012 году правительственный план развития энергетики предусматривал к 2030 году как минимум 60-процентное увеличение производства, нацелив на дополнительные инвестиции в этот период в размере около 64 млрд. долл. США.

В Казахстане есть планы по созданию новых атомных электростанций, но в ноябре 2016 года эти планы были отложены, поскольку считалось, что неотложной необходимости нет. Но есть настоятельная необходимость: как и с дорогами, жизнь всегда возникала и развивалась вокруг дешевой, богатой энергии.

Казахстан должен сосредоточиться на доступности воды, чтобы обеспечить ее производственный потенциал и улучшить условия жизни на уровне домашних хозяйств. Почти 90% территории страны считается засушливым или полузасушливым, с низкой влажностью. Что касается водных ресурсов, то страна находится среди тех, кто находится в нижней части шкалы в Евразии. Среднегодовые поверхностные воды Казахстана составляют 100,5 кубических километра (км³), из которых 56,5 км³ - от осадков внутри страны; остальные - из Китая, Узбекистана, Кыргызстана и России. Ресурсы поверхностных вод также очень неравномерно распределены [6]. Вода является основным препятствием для Казахстана, опреснение воды из Каспийского моря может полностью смягчить нехватку воды на севере, западе и на юге. И здесь ядерная энергия поможет.

Казахстан - страна, которая служила, служит и будет служить мостом, соединяющим Восток и Запад, Азию и Европу, это страна, расположенная на стыке цивилизаций. Как известно, идея концепции «Один пояс - Один путь» была озвучена в Казахстане, и это вряд ли можно назвать несчастным случаем. Потому что именно здесь, на границе с Китаем, начался знаменитый Великий шелковый путь, к которому идет историческая ссылка всего современного проекта. Основная часть дороги Великого шелкового пути проходила через Жетысу (Семь рек) и Южный Казахстан; существование этого пути способствовало развитию этого региона, значительному росту городов и торговых связей.

Сегодня сотрудничество республики с большим соседом на востоке очень дружественное и взаимовыгодное. На фоне концепции «Один пояс - Один путь», Казахстан разработал свою государственную программу «Нурлы жол», которая отлично соответствует предыдущей. За период с 2014 по 2016 год Казахстан подписал контракты с Китаем на 48 миллиардов долларов, а общий объем китайских инвестиций в экономику Казахстана пре-

высил 70,6 миллиарда долларов. Оба государства заинтересованы в развитии транзитного транспортного коридора, например, путем создания логистических центров в Казахстане и упрощения таможенных и финансовых процедур. Таким образом, завершается строительство крупного проекта - международной транзитной магистрали «Западная Европа - Западный Китай». Также ведется строительство железной дороги «Хоргос-Алматы-Актау» с целью увеличения объема транзитных перевозок через Казахстан до 35 млн. тонн в год. Помимо логистического аспекта совместные промышленные проекты составляют около 50 млрд. долларов США осуществляются. Особенно хотелось бы отметить сотрудничество в сельскохозяйственном секторе, где Китай уже реализовал более 20 проектов.

Опираясь на вышесказанное, можно спорить о хорошем сопряжении «Нурлы Жол» и «Один пояс - Один путь», что на практике подтверждается финансовым подтверждением со стороны Китая. Тот факт, что Китай придает Казахстану важную роль в концепции «Один пояс - Один путь», в то время как Казахстан в то же время участвует в реализации этой концепции, показывает, данный факт представляет множество перспектив для взаимного сотрудничества.

Список литературы

- 1 Китай и Казахстан: рука об руку к светлому будущему // Дыхание Китая. -2017. -№19(566). -14-15
- 2 China's One Belt, One Road Initiative and the Sino-Russian Entente: An Interview with Alexander Gabuev, Greg Shtraks, National Bureau of Asian Research.- 2016.
<http://www.nbr.org/research/activity.aspx?id=707>
- 3 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 11 ноября 2014 г. <http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-11-noyabrya-2014-g>
- 4 Uranium and Nuclear Power in Kazakhstan, World Nuclear Association, updated October 2017.
- 5 The New Silk Road Becomes the World Land-Bridge, Executive Intelligence Review, November 2014.
- 6 Sarsenbekov T.T., Ahmetov S.K., Report on the Regional Water Partnership (Republic of Kazakhstan), Global Water Partnership. http://www.gwp.org/Global/GWP-CACENA_Files/en/pdf/kazakhstan.pdf

А.Ы. Ықласова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

«Бір белдем бір жол» концепциясы аясындағы Қытай мен Қазақстан қатынасының дамыту

Аннотация. Әлемдегі территориясы жағынан тоғызыншы орынала отырып және теңізге шыға алмайтын ең үлкен ел бола отырып, Қазақстан трансконтинентальдық сауда-саттық пен кейінгі индустриалды революцияның өсу жағынан басқа елдерге қарағанда аз жетістіктерге жетті. Кеңес Одағы мен оңтүстік шекараларының саяси идеологиясы ХХ ғасырда сауда үшін аз мүмкіндіктер берді. Жібек жолын жылдам дамыту және инфрақұрылымға ірі инвестициялар құю келесі онжылдықта Қазақстанның Орталық Азиядағы сауда орталығы ретінде қайта жаңғыруын білдіреді.

Қытай президенті Си Цзиньпин 2013 жылы Астанада «Бір белдеу – бір жол» тұжырымдамасын ұсынды. Тұжырымдаманың мақсаты – жаңа сауда, көлік, экономика жолдарын қалыптастыру және жетілдіру. Еуропа мен Азия елдерінің арасында экономикалық байланысты нығайту. «Бір белдеу-бір жол» тұжырымдамасы 70-ке жуық мемлекеттерді қамтиды. Мақалада Қазақстан республикасының қатысуының кейбір стратегиялық аспектілері менықтимал экономикалық жағдайлары қарастырылған. Қазақстан Республикасының экономикалық дамуының әсеріне көп көңіл бөлінген.

Түйін сөздер. Қазақстан, Қытай, Бір белдеу – бір жол, Жаңа Жібек жолы, Нұрлы жол – болашаққа бастар жол.

A.Y. Yklassova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Development of relations between China and Kazakhstan within the framework of the concept «One belt is one way»

Abstract. Being the ninth largest state in the world and the largest landlocked country, Kazakhstan has won less than other countries from the growth of transcontinental trade and the subsequent industrial revolution. The political ideology of the Soviet Union and the southern borders also presented little opportunity for trade in the twentieth century. Nevertheless, the rapid revival of the Silk Road and large investments in infrastructure for the next decade foreshadow the revival of Kazakhstan as a trade center in Central Asia. In 2013, in Astana, President of China Xi Jinping proposed the concept of «One Belt One Road». The goal of the concept is to improve and create new trade routes, transport and economic corridors, to strengthen economic ties between Euro-Asian countries. The concept «One Belt One Road» connects about 70 countries. The article considers some strategic aspects and possible economic consequences of the participation of the Republic of Kazakhstan. The main attention is paid to the impact on the economic development of the Republic of Kazakhstan.

Keywords. Kazakhstan, China, One Belt One Road, the New Silk Road, «Nurly zhol» - the path to the future.

References

- 1 Kitaj i Kazahstan: ruka ob ruku k svetlomu budushhemu // Dyhanie Kitaja [China and Kazakhstan: hand in hand to a brighter future // Breath of China]. -2017. -№19 (566). -14-15
- 2 China's One Belt, One Road Initiative and the Sino-Russian Entente: An Interview with Alexander Gabuev, Greg Shtraks, National Bureau of Asian Research.- 2016.
<http://www.nbr.org/research/activity.aspx?id=707>
- 3 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.Nazarbaeva narodu Kazahstana [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan].11.11. 2014 <http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-11-noyabrya-2014-g>
- 4 Uranium and Nuclear Power in Kazakhstan, World Nuclear Association, updated October 2017.
- 5 The New Silk Road Becomes the World Land-Bridge, Executive Intelligence Review, 11. 2014.
- 6 Sarsenbekov T.T., Ahmetov S.K., Report on the Regional Water Partnership (Republic of Kazakhstan), Global Water Partnership. http://www.gwp.org/Global/GWP-CACENA_Files/en/pdf/kazakhstan.pdf

Сведения об авторах:

Ыкласова А.Ы. – главный специалист Отдела оценки качества, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сагапаева 2, Астана, Казахстан.

Yklassova A.Y. – Chief Specialist, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 11.25.67

Р.Р. Чукалова

*Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана
(E-mail: Rami_lay85@mail.ru)*

Сотрудничество государств Содружества независимых государств по проблемам обеспечения военной безопасности

Аннотация. В настоящее время вопросы обеспечения безопасности являются первостепенными для каждого государства. Республика Казахстан не исключение, будучи лидером в Центрально-Азиатском регио-

не проводит политику по тесному сотрудничеству как в регионе, так и со странами СНГ в целом. Автором в статье рассматриваются вопросы становления сотрудничества государств СНГ по вопросам обеспечения военной безопасности. Дан сравнительный анализ содержания терминов «национальная безопасность» и «военная безопасность». Представлены трактовки термина определения безопасности как в трудах отечественных исследователей, так ближнего и дальнего зарубежья. Статья подготовлена на основе изучения и анализа договорно-правовой базы военно-политического сотрудничества государств СНГ. Большое внимание уделено становлению и развитию казахстанско-российского взаимодействия по вопросам военной безопасности. Рассмотрены и проанализированы основные договоры, соглашения заключенные на двусторонней основе.

Ключевые слова. Безопасность, национальная и военная безопасность, Содружество Независимых Государств, Организация договора о коллективной безопасности, внешние и внутренние угрозы, Ташкентский договор, Устав СНГ, казахстанско-российское сотрудничество.

Введение. Наряду с традиционными военными угрозами все большую опасность для мирового сообщества представляют так называемые новые или нетрадиционные угрозы и вызовы. К таковым относят международный терроризм, религиозный экстремизм, организованная преступность, незаконная торговля оружием и наркотиками, вопросы нелегальной миграции, энергетические, экологические проблемы и др. Перечисленные проблемы представляют собой реальные либо потенциальные угрозы для национальной безопасности Республики Казахстан, которая предполагает внутреннюю стабильность, суверенитет, территориальную целостность.

Вопросы содержания понятия «безопасность» и «национальной безопасности» на международной арене связаны с такими устойчивыми категориями, как «военная безопасность», «военная опасность».

Определение сущности и содержание понятий данных категорий является необходимым для выработки механизмов сотрудничества и обеспечение безопасности.

В статье рассмотрены содержание терминов «национальная безопасность» и «военная безопасность», проведен анализ договорно-правовой базы военно-политического сотрудничества государств СНГ. Большое внимание уделено становлению и развитию казахстанско-российского взаимодействия по вопросам военной безопасности, а также роли данного сотрудничества в обеспечении региональной безопасности.

Методы исследования. Автором использованы традиционные методы сравнительного и функционального анализа, системного подхода, индукции. Рассматривая вопросы национальной и региональной безопасности, показана эволюция становления договорной базы стран СНГ.

Результаты исследования. На протяжении всей истории человечества национальная безопасность отождествлялась с военной безопасностью, защищенностью государства от вооруженного нападения извне. Сам термин «национальная безопасность» появился относительно недавно. В лексиконе большинства государств преобладали понятия «оборонеспособность», «государственная безопасность», «военная безопасность». Считается, что впервые термин «национальная безопасность» был употреблен в 1904 году в послании президента Т. Рузвельта конгрессу США, где он обосновал присоединение зоны Панамского канала интересами «национальной безопасности». Сама концепция появилась в связи с Актом по национальной безопасности в 1947 г., на основе которого был утвержден Совет национальной безопасности США [1]. На постсоветском пространстве данный термин известен с 90-х годов. В 1996 г. он был использован Президентом РФ в своем Послании Федеральному Собранию страны [2]. В Республике Казахстан термин был озвучен в Стратегии «Казахстан - 2030», предложенной Н.А. Назарбаевым. В этом стратегическом документе первым из семи долгосрочных приоритетов была названа национальная безопасность.

Многие ученые и специалисты, занимающиеся разработкой проблем национальной безопасности, как правило, подразделяют (структурируют) национальную безопасность на развернутый ряд видов безопасности. Так, например, российские ученые подчеркивают,

что национальная безопасность является родовым понятием по отношению к так называемым видам безопасности. Классификация видов безопасности играет большую методологическую роль в построении всей системы обеспечения национальной безопасности и ее правового регулирования [3, с.401].

Термин «военная безопасность» появился значительно раньше термина «национальная безопасность» и получил несколько толкований в научной среде. Так, Н.А. Баранов военную безопасность общества определяет как состояние, характеризующееся отсутствием военных опасностей и военных угроз в социальном и социокультурном пространстве, в котором связаны и взаимодействуют между собой независимые от государства индивиды. Иными словами, эти опасности и угрозы исключены из системы жизнеобеспечения социальной, социокультурной и духовной сфер, из производства, воспроизводства и передачи от поколения к поколению норм, образцов и стандартов поведения, традиций, а также из системы самостоятельных и независимых от государства общественных институтов и отношений. С другой стороны - это состояние, которое обеспечивает поступательное развитие социального пространства [4].

Национальную безопасность же он определяет как вид безопасности на уровне отдельных стран, при котором исключается угроза войны и посягательств на суверенитет страны, ее независимость и территориальную целостность. Этот вид безопасности предполагает безусловную возможность для проведения государством самостоятельной внешней и внутренней политики, отсутствие внешнего вмешательства в его дела. Важным элементом безопасности страны является защита прав человека, обеспечение условий для нормальной жизнедеятельности общества [4].

Кулагин В.М. к военной безопасности в самом широком смысле относит ту сферу взаимодействия различных действующих лиц, основным признаком которой является фактическое применение или вероятность применения вооруженной силы. При этом, самой главной ответственностью государства в сфере военной безопасности является противодействие внешним угрозам, исходящим или тем, которые могут исходить от других государств или зарубежных негосударственных акторов, поэтому к базовым элементам международной безопасности ученый относит безопасность государства-нации или национальную безопасность [5, 5 стр.].

Казахстанский исследователь А. А. Кайгородцев национальную безопасность определяет как общесистемную категорию, характеризующуюся не только обороноспособностью той или иной страны, но и состоянием окружающей среды, появлением опасных заболеваний, деятельностью террористических организаций, экономической и информационной безопасностью и др. А обеспечение военной безопасности любого государства он связывает, с одной стороны, с установлением партнерских отношений с другими странами, а с другой – со способностью противостоять возможным военным опасностям и угрозам как внешнего, так и внутреннего порядка [6, с.9,20].

Необходимо отметить, что в Законе «О национальной безопасности Республики Казахстан» нет определения безопасности, однако дается определение понятий военной и национальной безопасности. Так, военная безопасность в законе трактуется как состояние защищенности Республики Казахстан от реальных и потенциальных угроз и посягательств военного характера на независимость и территориальную целостность страны. Национальная безопасность Республики Казахстан - состояние защищенности национальных интересов страны от реальных и потенциальных угроз [7].

Таким образом, военная и национальная безопасность являются составляющими понятия «безопасность». Любое государство, преследуя собственный национальный интерес, должно уважать и учитывать интересы других государств. Лишь в этом случае оно может не только обеспечить собственную безопасность, но и не нарушить безопасность других стран.

С момента обретения Республикой Казахстан независимости встал вопрос об обеспечении военной безопасности. В рамках данного направления были созданы силы и механизмы обеспечения национальной безопасности, разработаны концептуальные, доктринальные документы, определяющие основные направления деятельности государства в сфере военной безопасности. Согласно доктрине к внешним угрозам военной безопасности Республики Казахстан относятся:

- 1) социально-политическая нестабильность в странах региона и вероятность вооруженных провокаций;
- 2) наличие вблизи границ Казахстана очагов военных конфликтов;
- 3) использование иностранными государствами или организациями военно-политического давления, новейших технологий информационно-психологической борьбы для вмешательства во внутренние дела Республики Казахстан с целью обеспечения собственных интересов;
- 4) расширение влияния военно-политических организаций и союзов в ущерб военной безопасности Казахстана;
- 5) деятельность международных террористических и радикальных организаций и группировок, в том числе кибертерроризм, усиление позиций религиозного экстремизма в сопредельных странах;
- 6) осуществление отдельными государствами программ по созданию оружия массового уничтожения и средств его доставки, незаконное распространение технологий, оборудования и компонентов, используемых для его производства, а также технологий двойного назначения [8].

К внутренним угрозам военной безопасности Республики Казахстан относят:

- 1) деятельность экстремистских, националистических и сепаратистских движений, организаций и структур, направленная на дестабилизацию внутренней обстановки в стране, изменение конституционного строя с использованием методов вооруженного насилия;
- 2) создание и деятельность незаконных вооруженных формирований;
- 3) незаконное распространение оружия, боеприпасов, взрывчатых, которые могут быть использованы для диверсий, террористических актов или иных противоправных действий.

Главными целями оборонной политики Республики Казахстан, согласно военной доктрине, являются укрепление международной и региональной безопасности, внутривнутриполитической стабильности в стране, предотвращение военных конфликтов и поддержание готовности Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований к вооруженной защите Республики Казахстан и ее союзников [8].

Российский исследователь А.Я. Бабаджанов справедливо отмечает, что в разделе «Международное военное сотрудничество Республики Казахстан», в отличие от предыдущей доктрины, четко расставлены приоритеты, а именно: на первом месте – сотрудничество с государствами-членами ОДКБ, «углубление стратегического партнерства с Российской Федерацией, Китайской Народной Республикой», «укрепление сотрудничества с Соединенными Штатами Америки», «расширение сотрудничества... с государствами Центральной Азии и другими странами» и в конце упоминаются НАТО, а также ООН [9, с.122]. Для независимого Казахстана, как и для вновь образованных государств СНГ важнейшей составляющей является сохранение стабильности и безопасности. Данную цель нельзя достигнуть без развития диалога и кооперации в военно-политической сфере и разработке правовой базы для обеспечения военной безопасности.

Так, главами одиннадцати суверенных государств (кроме прибалтийских государств и Грузии, которая стала членом СНГ в 1993 году) была подписана Алма-Атинская Декларация (21 декабря 1991 г.), подтвердившая приверженность бывших союзных республик

к сотрудничеству в различных областях внешней и внутренней политики, в том числе и в сфере военной безопасности.

Следующим важным шагом, принятым странами СНГ, стало подписание 22 января 1993 г. на саммите 10 стран в Минске Устава Содружества. Решение о его принятии было подписано главами семи государств (Армении, Белоруссии, Казахстана, Киргизии, России, Таджикистана и Узбекистана). Безоговорочно устав одобрили только Россия и Казахстан. Белоруссия сделала оговорки, не пожелав связывать себя обязательствами направлять вооруженные силы для урегулирования конфликтов, в которых она непосредственно не участвует. Узбекистан зафиксировал возражения по поводу некоторых из включенных в текст устава трактовок прав человека. Украина, Молдавия и Туркмения подписывать устав вообще отказались. Азербайджан, поглощенный войной с Арменией, на встрече представлен не был, и подписал устав только в конце 1993 г. Тем не менее, ратифицированный семью странами СНГ устав вступил в силу в январе 1994 г. [10, с. 574]. Казахстаном этот документ был ратифицирован в декабре 1991 г.

В соответствие со статьями Устава, страны СНГ руководствуются следующими целями в области военной безопасности:

- сотрудничество между государствами-членами в обеспечении международного мира и безопасности, осуществление эффективных мер по сокращению вооружений и военных расходов, ликвидации ядерного и других видов оружия массового уничтожения, достижению всеобщего и полного разоружения;
- борьба с организованной преступностью;
- сотрудничество в области оборонной политики и охраны внешних границ [11].

В Уставе стран СНГ отдельный раздел посвящен коллективной безопасности и военно-политическому сотрудничеству, где указано на проведение согласованной политики в области международной безопасности, разоружения и контроля над вооружением, строительства Вооруженных сил и поддержания безопасности в Содружестве, в том числе с помощью Групп военных наблюдателей и Коллективных сил по поддержанию мира. В случае возникновения угрозы суверенитету, безопасности и территориальной целостности одного или нескольких государств-членов либо международному миру и безопасности государства-члены незамедлительно приводят в действие механизм взаимных консультаций с целью координации позиций и принятия мер для устранения возникшей угрозы, включая миротворческие операции и использование в случае необходимости Вооруженных Сил в порядке осуществления права на индивидуальную или коллективную самооборону согласно статье 51 Устава ООН. Каждое государство-член принимает надлежащие меры по обеспечению стабильного положения на внешних границах государств-членов Содружества. На основе взаимного согласия государства-члены координируют деятельность пограничных войск и других компетентных служб, которые осуществляют контроль и несут ответственность за соблюдение установленного порядка пересечения внешних границ государств-членов [11].

Кроме того, в целях найти новые организационные формы военно-политического сотрудничества на постсоветском пространстве 15 мая 1992 г. в Ташкенте Армения, Белоруссия, Казахстан, Киргизия, Россия, Таджикистан и Узбекистан подписали Договор о коллективной безопасности сроком на пять лет с возможностью последующего автоматического продления. Он вступил в силу в апреле 1994 г. Азербайджан и Грузия присоединились к договору в 1993 г. Молдавия и Туркмения его не подписали – Молдавия из-за противоречий с Украиной и Россией из-за Приднестровья, а Туркмения – ввиду провозглашения им статуса нейтрального государства. Украина тоже не подписала договор, но добилась для себя в его рамках статуса наблюдателя.

Следует отметить, что юридически Ташкентский договор выглядел как «сильный», так в ст. 4 говорилось о том, что нападение на одну из стран-участниц будет рассматриваться как агрессия против них всех [10, с.575].

В договоре не было конкретно прописано, применимо ли это положение к любому нападению или же только нападению извне, то есть со стороны государств, не являющихся участниками договора. В договоре не был описан механизм принятия решений об оказании военной помощи, что делало его похожим на декларацию. Конфликты на территории Содружества показали невысокую эффективность Ташкентского договора. Вместе с тем, он создал юридическую базу для формирования многонациональных миротворческих сил СНГ, ядро которых составляли контингенты России. Многонациональные силы в некоторых случаях оказывали сдерживающее влияние на региональные конфликты.

В 1999 г. Ташкентский договор был продлен. Но из круга его участников вышли три страны – Азербайджан, Грузия и Узбекистан. Термин «Ташкентский договор» перестал употребляться, и в литературе его стали называть официальным наименованием «Договор о коллективной безопасности», или сокращенно ДКБ. Данный факт позволил перевести военно-политическое сотрудничество на более высокий уровень.

7 октября 2002 г. на саммите государств СНГ в Кишиневе шесть стран-участниц ДКБ решили создать на его основе Организацию договора коллективной безопасности (ОДКБ) и подписали проект ее устава и соглашение о ее правовом статусе. 29 апреля 2003 г. участники ДКБ (Армения, Белоруссия, Казахстан, Киргизия, Россия и Таджикистан) на заседании Совета коллективной безопасности СНГ в Душанбе приняли решение о создании постоянно действующего секретариата ОДКБ со своим бюджетом и штатом сотрудников. Решениями Совета было предусмотрено создание объединенного штаба и коллективных сил быстрого развертывания, в состав которых каждая страна обязалась выделить по одному батальону воинских контингентов. К этому времени пять стран ОДКБ уже ратифицировали ее устав. 15 мая 2003 г. его ратифицировала Россия. Устав вступил в силу. Следует отметить, что ОДКБ одной из основных своих задач определила борьбу с международным терроризмом. Что касается других стран участниц ДКБ, то Республика Узбекистан была среди подписавших Договор о коллективной безопасности в 1992 г., однако в 1999 г. она приостановила участие в ДКБ. Грузия и Азербайджан присоединились к ДКБ в 1993 году, однако в 1999 году вышли из Договора.

Таким образом, военно-политическое сотрудничество между группой стран СНГ стало развиваться по пути формального подписания договора к созданию на его основе организационных структур. В настоящее время ОДКБ является основной платформой развития сотрудничества в военно-политической сфере стран СНГ. На территории СНГ нет другого такого рода договора или организации.

Развитие военно-политического сотрудничества Казахстана и России, как и с другими странами СНГ, регулировалось формированием нормативно-правовой базы, оформленной базовыми договорами и рядом соглашений.

Начало формирования договорной базы было положено Договором о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией от 25 мая 1992 г. Договор фиксировал основы двустороннего сотрудничества в сфере безопасности и обороны, а статьи 2 – 8 фактически оговаривали создание военно-политического союза Казахстана и России [10]. В Договоре обозначено участие сторон в создании систем и механизмов коллективной безопасности, а также содействие российской стороны становлению и развитию Вооруженных Сил Казахстана. В каждой из 25 статей Договора определены сферы военно-политической и военно-технической применимости, включая взаимные обязательства. Подтверждая свою приверженность принципам коллективной безопасности, заявленной в ранних документах, стороны усилили вопрос о статусе стратегических ядерных сил, которые были размещены на территории Казахстана и России.

Договор о военном сотрудничестве обязывал сотрудничать в сфере военной разведки и не проводить военно-разведывательную деятельность, направленную друг против друга (Ст. 10).

Одновременно с Договором о военном сотрудничестве было достигнуто Соглашение о военно-техническом сотрудничестве в целях координация двустороннего взаимовыгодного военно-технического сотрудничества. Важно и то, что Казахстан и Россия вновь продемонстрировали доверие друг к другу относительно того, что «не будут продавать или передавать третьей стороне, в том числе иностранным физическим и юридическим лицам или международным организациям военную продукцию и информацию по ней без предварительного письменного согласия поставляющей стороны» и т.п. [13]. В продолжение названного договора следовало подписание 20 июня 2000 г. Соглашения об основных принципах военно-технического сотрудничества между государствами – участниками Договора о коллективной безопасности от 15 мая 1992 г.

Новое соглашение включало в себя вопросы о поставках вооружения и военной техники в Казахстан по ценам, применяемым в России для собственных Вооруженных Сил и о подготовке казахстанских военных кадров в России на льготных условиях.

Российской стороной оказывается содействие в ремонте и модернизации казахстанской военной техники. Россия арендует на территории Казахстана четыре военно-испытательных полигона (полигоны Эмба и Сары-Шаган, объекты и боевые поля 4 Государственного центрального полигона, 929 Государственного летно-испытательного центра) [14, с.85].

Кроме того, 24 декабря 2013 года президенты России и Казахстана подписали в Москве Договор между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о военно-техническом сотрудничестве.

В рамках X Форума межрегионального сотрудничества России и Казахстана с участием глав государств, прошедшего в г. Екатеринбурге 11 ноября 2013 года, Президент Российской Федерации В.В.Путин и Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев подписали Договор между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о добрососедстве и союзничестве в XXI веке который вступил в силу 22 декабря 2014 года.

В виду географической расположенности двух государств, а также наличие общей истории не позволяет рассматривать интересы национальной безопасности Казахстана и России отдельно друг от друга. Взаимоотношения в военно-политической области направлены на создание военного союза и единого оборонного пространства. О чем свидетельствует договорно-правовая база военно-политического сотрудничества Казахстана и России.

Выводы. Вопросы становления сотрудничества государств СНГ по вопросам обеспечения военной безопасности являются актуальными в свете новых вызовов. Для Казахстана, как и для государств СНГ важнейшей составляющей является сохранение стабильности и безопасности. Этого нельзя достигнуть без развития диалога и кооперации в военно-политической сфере и разработке правовой базы для обеспечения военной безопасности. Так на основе проведенного анализа видно, что из формального объединения стран СНГ на первых этапах сотрудничества в военной сфере, вылилось в создание и деятельность в военно-политической сфере стран СНГ в рамках ОДКБ. Данная организация показала себя как состоятельный орган, осуществляющий деятельность по обеспечению мира и стабильности в регионе.

Основное содержание военной политики Казахстана в вопросе обеспечения безопасности, связанной с осуществлением соответствующей деятельности, включает: формирование и реализацию единой государственной политики в области военной безопасности; поддержание внутривнутриполитической стабильности; защиту конституционного строя, целостности и неприкосновенности территории страны; развитие и укрепление дружественных отношений с соседними и другими государствами; создание и поддержание на необходимом уровне системы обороны РК; качественное совершенствование Вооруженных Сил,

других войск, воинских формирований и органов и поддержание их готовности при необходимости к согласованным действиям; защиту важных объектов в различных сферах и др. Учитывая геополитическое расположение Республики Казахстан к приоритетным направлениям относят так называемые «новые» угрозы, которые четко определены в военной доктрине Казахстана.

Все эти мероприятия направляются на поддержание и укрепление военной безопасности страны. Любое государство, преследуя собственный национальный интерес, должно уважать и учитывать интересы других государств. Лишь в этом случае оно может не только обеспечить собственную безопасность, но и не нарушить безопасность других стран.

Список литературы

1. Зеленков М.Ю. Политология (базовый курс). – [электрон.ресурс] URL:<http://studlib.com/content/view/166/7/>.
2. Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 23.02.1996 – Режим доступа <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36349/page/3>.
3. Сидоренко А.Г., Тихомиров Ю.В. Терроризм и антитеррористическая безопасность в контексте истории и современной геополитики. - М.: Кучково поле, 2011, с.401-640с.
4. Баранов Н.А. Лекции по курсу «Проблемы национальной безопасности и контроля над вооружениями»- Режим доступа http://nicbar.ru/naz_bez.htm.
5. Кулагин В.М. Современная международная безопасность: Учебное пособие. – М.: КНО-РУС, 2012. - 432с.
6. Кайгородцев А. А. Экономическая и продовольственная безопасность Казахстана (вопросы теории, методологии, практики). Научная монография – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. – 384 с.
7. Закон Республики Казахстан от 26 июня 1998 г. N 233-1 «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями, внесенными в соответствии с Законами Республики Казахстан от 28.04.2000 г. N 45-ІІ; от 05.07.2004 г. № 568-ІІ; от 20.12.2004 г. № 13-ІІІ). – Режим доступа https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009712.
8. Военная доктрина Республики Казахстан утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 11 октября 2011 года №161 – Режим доступа https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31068263.
9. Бабаджанов А.Я. Военно-политическое сотрудничество постсоветских государств: Проблема сочетаемости национальных подходов: Научное издание. - М.:Аспект Пресс, 2013-256с.
10. Богатуров А.Д. Системная историч международных отношений 1918-2003. Том третий. 1945-2003/ М.:События. 2003.-857с.
11. Устав Содружества Независимых Государств – Режим доступа <http://cis.minsk.by/page.php?id=180>
12. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией от 25 мая 1992 г. – Режим доступа http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8601.
13. Губайдуллина М.Ш., Сомжурек Б.Ж. Формирование правовой базы военно-политического сотрудничества между Республикой Казахстан и Российской Федерацией/Информационно-аналитический центр, 21 февраля 2007
14. Сомжурек Б.Ж. История становления военно-политических отношений между Республикой Казахстан и Российской Федерацией: монография./ Астана: ТОО «Мастер По»,2012.- 168 с.

Р.Р. Чукалова

*Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы мемлекеттік басқару академиясы,
Астана, Қазақстан*

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша ынтымақтастығы

Аннотация. Қазіргі уақытта қауіпсіздік мәселелері әр мемлекет үшін ең маңызды болып табылады. Қазақстан Республикасы - Орталық Азия аймағындағы көшбасшы бола отырып, аймақта да, ТМД елдерімен де тығыз ынтымақтастық саясатын жүргізеді. Мақалада әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша ТМД елдерінің ынтымақтастығының қалыптасу мәселелері қарастырылады. «Ұлттық қауіпсіздік» және «әскери қауіпсіздік» терминдерінің мазмұнына слыстырмалы талдау берілді. Қауіпсіздік анықтамасын интерпретациялау жақын және алыс шет елдердегі отандық зерттеушілердің жұмыстарында да ұсынылған. Мақала ТМД елдерінің әскери-саяси ынтымақтастығының құқықтық базасын зерттеу мен талдау негізінде дайындалды. Әскери қауіпсіздік мәселелері бойынша қазақстандық-ресей өзара әрекеттесу мәселелеріне көп назар бөлінді. Екіжақты негізде жасалған негізгі шарттар, келісімдер қаралды және талданды.

Түйін сөздер. қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздік, әскери қауіпсіздік, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Ұжымдық Қауіпсіздік Туралы Шарт Ұйымы, сыртқы және ішкі қауіптерді, Ташкент келісімін, ТМД хартиясын, қазақстан-ресей ынтымақтастығын қамтиды.

R.R. Chukalova

*Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana,
Kazakhstan*

The cooperation of States of the Commonwealth of Independent States on issues of military security

Abstract. At present, security issues are paramount for each state. The Republic of Kazakhstan is not an exception, being a leader in the Central Asian region is pursuing a policy of close cooperation both in the region and with the CIS countries as a whole. The article deals with the establishment of cooperation of the CIS states on military security issues. A comparative analysis of the content of terms “national security” and “military security” was made. The interpretation of the definition of security is presented both in the works of domestic researchers, both near and far abroad. This article was prepared on the basis of study and analysis of the legal framework of political and military cooperation of the CIS states. The issues of the establishment and development of Kazakh-Russian cooperation on military security were considered. The main contracts, agreements concluded on a bilateral basis were examined and analyzed.

Key words. security, national security, military security, the Commonwealth of Independent States, Organization of the Collective Security Treaty, external and internal threats, the Tashkent agreement, the Charter of the CIS, the Kazakh-Russian cooperation.

References

1. Zelenkov M.Yu. Politologiya (bazovyy kurs) [Political science (basic course)]. – Available at: <http://studlib.com/content/view/166/7>.
2. Poslanie Prezidenta RF Federalnomu Sobraniyu ot 23.02.1996 [Message of the President of the Russian Federation to the Federal Assembly of 23.02.1996] – Available at: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/36349/page/3>.
3. Sidorenko A.G., Tixomirov Yu.V. Terrorizm i antiterroristicheskaya bezopasnost v kontekste istorii i sovremennoj geopolitiki [Terrorism and antiterrorist security in the context of history and modern geopolitics] (Kuchkovo pole, Moscow, 2011).
4. Baranov N.A. Lekcii po kursu «Problemy nacionalnoj bezopasnosti i kontrolya nad vooruzheniyami» [Lectures on the course «Problems of National Security and Arms Control»]- Available at: http://nicbar.ru/naz_bez.htm.

5. Kulagin V.M. Sovremennaya mezhdunarodnaya bezopasnost: Uchebnoe posobie. [Modern international security: Educational allovanka] – (Knorus, Moscow, 2012).
6. Kajgorodcev A.A. Ekonomicheskaya i prodovolstvennaya bezopasnost Kazahstana (voprosy teorii, metodologii, praktiki). Nauchnaya monografiya [Economic and food security of Kazakhstan (issues of theory, methodology, practice). Scientific monograph] (Media-Alyans, Ust-kamenogorsk, 2006).
7. Zakon Respubliki Kazahstan ot 26 iyunya 1998 g. n 233-1 «O nacionalnoj bezopasnosti Respubliki Kazahstan» (s izmeneniyami, vnesennymi v sootvetstvii s zakonami Respubliki Kazaxstan ot 28.04.2000 g. n 45-II; ot 05.07.2004 g. № 568-II; ot 20.12.2004 g. № 13-III) [Law of the Republic of Kazakhstan of 26 June 1998 and 233-1 «On the National Security of the Republic of Kazakhstan»]. – Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009712.
8. Voennaya doktrina Respubliki Kazahstan utverzhennaya ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 11 oktyabrya 2011 g. №161 [Voennaya doktrina Respubliki Kazahstan utverzhennaya ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 11 oktyabrya 2011 g. №161]– Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31068263.
9. Babadzhанov A.Ya. Voenno-politicheskoe sotrudnichestvo postsovetskix gosudarstv: problema sochetaemosti nacionalnyx podxodov: nauchnoe izdanie [Military-political cooperation of post-Soviet states: the problem of compatibility of national approaches: a scientific publication] (Aspekt Press, Moscow, 2013).
10. Bogaturov A.D. Sistemnaya istoriya mezhdunarodnyx otnoshenij 1918-2003. tom tretij. sobytiya. 1945-2003/ [System history of international relations. 1918-2003. volume three. developments. 1945-2003] (Moscow. 2003).
11. Ustav Sodruzhestva Nezavisimyx Gosudarstv –[Charter of the Commonwealth of Independent States] - Available at: <http://cis.minsk.by/page.php?id=180>.
12. Dogovor o druzhbe, sotrudnichestve i vzaimnoj pomoshhi mezhdou Respublikoj Kazahstan i Rossijskoj Federaciej ot 25 maya 1992 g. [Treaty on Friendship, Cooperation and Mutual Assistance between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation of May 25, 1992.] – Available at: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8601.
13. Gubajdullina M.Sh., Somzhurek B.Zh. Formirovanie pravovoj bazy voenno-politicheskogo sotrudnichestva mezhdou Respublikoj Kazahstan i Rossijskoj Federaciej/Informacionno-analiticheskij centr. 21 fevralya 2007 [Formation of the legal framework for military-political cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation] (Information and Analytical Center. February 21, 2007)
14. Somzhurek B.Zh. Istoriya stanovleniya voenno-politicheskix otnoshenij mezhdou Respublikoj Kazahstan i Rossijskoj Federaciej: Monografiya. [History of the formation of military-political relations between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation: Monograph] («Master Po», Astana.2012).

Сведения об авторах:

Чукалова Р.Р. – докторант 3 курса «Института Дипломатии» Академии Государственного управления при Президенте Республики Казахстан, ул. Абая 33, Астана, Казахстан.

Chukalova R.R. - 3-year doctoral student of the «Institute of Diplomacy» of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, st. Abay 33, Astana, Kazakhstan.

АЙМАҚТАНУ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ REGIONAL STUDIES



ГРНТИ 23.41

М.М. Каиргалиев

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: meshit_maksat@mail.ru)*

К вопросу развития исламского лизинга в Казахстане сквозь призму опыта стран Западной Европы

Аннотация. В данной статье подчеркиваются роль и значение норм исламского финансирования для развития экономики любого государства в том числе Казахстана. Поэтому Республика Казахстан поставила перед собой одиозную задачу- стать крупным региональным игроком в области исламских финансов. Именно по этой причине проблема развития исламского лизинга (иджары) была закреплена в качестве одного из приоритетных направлений работы Международного финансового центра «Астана» (МФЦА).

В связи с этим изучен опыт таких европейских стран как Германия, Великобритания по развитию исламской финансовой системы в особенности, сукуков и других облигаций. Проблемы становления и развития исламского лизинга отражены поэтапно. Предпринята попытка отразить некоторые проблемы исламского финансирования применительно к экономике Казахстана, в частности создание исламских лизинговых компаний, выпуск исламских арендных сертификатов и т.д.. А также обращено внимание на создание в РК законодательной базы способствующей внедрению в экономику Казахстана исламских лизинговых операций.

Кроме того, обосновывая актуальность темы, ставятся конкретные цели и задачи исследования. Статья написана на основе общенаучных методов. В работе также даны рекомендации по устранению имеющихся недостатков и совершенствованию развития рынка исламского лизинга в Казахстане.

Ключевые слова. Исламские финансы, сукук, иджара, исламский лизинг, исламские банки, МФЦА.

Исламский лизинг(иджара) - это одно из важных направлений развития исламского финансирование в мире. Поэтому даже некоторые развитые европейские государства как Великобритания, Грмания стремятся внедрить в свою экономику системы и механизмы исламского финансирования. Казахстан также не остается в стороне от этого глобального процесса. Актуальность данной темы связана с важностью проблемы для развития экономики Казахстана и слабоизученностью данного вопроса в отечественной историографии. Исходя из этого мы поставили перед собой следующие цели:

- указать значимость проблемы развития исламского лизинга в становлении Астанинского финансового центра
 - показать роль исламского лизинга в развитии многовекторной экономики Казахстана.
- Для достижения поставленных целей ставиться трединая задача:
- раскрыть суть терминов иджары и сукук в калассическом мусульманском праве и рассмотреть особенности его трансформации в рамках унификации шариатских стандартов;
 - анализировать передавой опыт европейских стран по внедрению принципов исламского финансирования;
 - проследить развитие исламского лизинга путем фондирования в европейских странах и возможность применения их опыта в Казахстане. Историю становления и развития исламского лизинга в Казахстане начинается с 2009 года и ее условно можно разделить на два периода:

Первый период характеризуется изучением опыта зарубежных стран и созданием нормативно-правовой базы. Второй период обуславливается созданием дорожной карты развития Исламских финансов и непосредственным открытием исламских лизинговых компаний.

В процессе написания данной статьи были использованы следующие общенаучные методы исследования: метод сопоставления и аналогии, метод анализа и синтеза, хронологический метод, метод последовательности. Системный и исторический подходы.

Слово *иджара*, которое применяется для обозначения лизинга происходит от арбского глагола *аджара*, который переводится как вознаграждать, оплачивать [1, 25 стр.]. Этот термин изначально применялся в отношениях связанных с наймом рабочих, а затем стал употребляться и для обозначения аренды имущества, поскольку в нем как и в первом случае извлекалась только польза от арендованного имущества, а само имущество оставалось в собственности у арендодателя.

В классическом мусульманском праве известны два вида договоров объектом которых является «польза» получаемое от имущества, без перехода права собственности на само имущество. Первая группа подразумевает пользу получаемую безвозмездно. На пример: договор безвозмездной аренды имущества. Вторая группа предусматривает возмездную передачу право пользование к которой и относится договор лизинга [2, 297 стр.]. Таким образом как и при традиционных арендных отношениях в *иджаре* подразумевается переход права владения и пользования, без права распоряжения.

Но тем не менее некоторые ученые классического мусульманского права рассматривают договор аренды как разновидность договора купли-продажи, поскольку и в том и в другом случае идет переход актива от одного лица к другому за определенную плату с той лишь разницей, что право собственности (право распоряжения) в договоре аренды остается у арендодателя, по этой причине во многих пунктах к нему применимы положения договора купли-продажи [3, 131 стр.].

Таким образом мы видим, что первоначально договор *иджары* как и договор аренды не использовался в качестве инструмента финансирования, а был лишь простым договором найма имущества с целью его дальнейшего использования в личных целях. Но так как инструментов для финансирования наиболее полно подходящих под рамки установленные мусульманским частным правом в традиционной финансовой системе было очень мало, лизинг был выбран в качестве инструмента финансирования исламским финансовым правом. По аналогии разделения традиционного лизинга на оперативный и финансовый современные учёные-богословы вывели финансовый лизинга в отдельную категорию- *иджара мунтахия би тамлик* и разработали специально для него дополнительные правила.

Договор *иджары* содержит в себе как общие так и существенные условия, которые касаются сторон и непосредственно актива.

К общим условиям касающихся сторон в договоре аренды, можно отнести дееспособность и правоспособность сторон.

Условия которые относятся непосредственно к активу следующие:

- обладание стоимостью;
- физическое владение активом являющимся предметом договора;
- наличие оферты и акцепта;
- определенность предмета договора;
- определенность срока и порядка выплаты арендных платежей;
- предметом договора не могут выступать активы, использование которых противоречит общим принципам Ислама. Например: сдать в аренду казино или ликера-водочный завод не допустимо.

- расходы связанные с содержанием актива несет лизингодатель, а расходы связанные с содержанием несет арендатор.

К существенным условиям договора иджары можно отнести:

- непотребляемость активов, т.е. вещи выступающие предметом договора не должны терять своих натуральных качеств при их использовании;
- отсутствие обременений и недостатков препятствующих использованию актива;
- разнородность природы предмета договора и платы за него, то есть платой за аренду квартиры не может быть аренда другой квартиры;
- получение арендной платы только после передачи арендованного имущества арендодателю [4, 273 стр.].

Одним существенным отличием исламского финансового лизинга (иджара мунтахия би тамлик) от традиционного стало то, что переход права собственности арендодателю при иджаре осуществляется путём заключения отдельного договора, подтверждающего факт переход права собственности [5, 150 стр.]. Этот отдельный договор как правило оформляется посредством заключения дополнительного договора дарения, который является безвозмездными. Однако в научной среде рассматривается еще один вариант перехода права собственности путем продажи арендованного актива по остаточной стоимости. Но он не получил должного развития так как обусловленность договора купли-продажи, договором аренды подпадает под запрет заключения двух договоров взаимного обмена обуславливающих друг-друга. Поэтому среди ученых предпочтительнее считается именно этот вариант. Упомянутый выше нюанс был учтен и при разработке внесенных изменений в Закон РК «О финансовом лизинге». В котором исламский лизинг стал исключением из статьи 8, которая обязывала лизингополучателя приобрести предмет лизинга по заранее оговорённой цене [6].

Стадии договора иджары мунтахия би тамлик вытекающие из стандарта N9 «Организации бухгалтерского учёта и аудита исламских финансовых учреждений» (AAOIFI) состоят из ступеней изображённых на рис. 1 [7, 253 стр.]. Исламская организация покупает клиенту указанный им товар (дом), затем сдаёт этот же дом в аренду клиенту, после окончания срока аренды передаёт этот актив клиенту в собственность.



Рисунок 1 - Схема договора иджары

В Казахстане координальные законодательные нормы, касающиеся исламского лизинга впервые были предусмотрены Законом РК от 12 февраля 2009 года № 133-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации и деятельности исламских банков и организации исламского финансирования». Согласно статье 4 этого нормативного акта Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» был дополнен статьёй 52-5, которая предоставляла право исламским банкам осуществлять исламские лизинговые операции [8].

Ярким свидетельством развития рынка исламских лизинговых услуг в Казахстане является дальнейшее совершенствование законодательной базы. Так в 2015 году в Закон РК «О финансовом лизинге» были внесены изменения, где отдельной главой стал рассматривается исламский лизинг [9].

В результате этих изменений впервые на постсоветском пространстве в Казахстане была создана крупнейшая частная исламская лизинговая компания АО «Казахстанская Иджара Компания» с капиталом в 28 миллионов долларов США, которая начала свою деятельность с января 2014 года в соответствии с законодательством Республики Казахстан и принципами Исламского финансирования.

Акционерами АО «Казахстанская Иджара Компания» являются такие крупные компании как: Исламская Корпорация по Развитию частного сектора при Исламском Банке Развития; Заман Лизинг, Казахстан; Аль Хиляль Лизинг при Аль Хиляль Банке, Казахстан; Инвестиционный банк Актив Банк, Турция; Колон Всемирная Инвестиционная Корпорация, Гонконг; Евразия Групп, Швейцария.

Основным видом деятельности Компании является предоставление материальных объектов в финансовый лизинг (аренду) для юридических лиц.

Следующей крупной иджара компанией, возникшей в Казахстане, стала Al Saqr Finance. По версии рейтингового агентства РА «Эксперт» она в настоящее время входит ТОП 5 ведущих лизинговых компаний Казахстана. В состав её акционеров входили международные компании ORIX, IFC. Кроме того, компания привлекала фондирование у таких международных организаций, как ЕБРР, IFC (Международная финансовая корпорация), DEG (немецкая инвестиционная компания), RBS (королевский банк Шотландии). В 2016 году руководством компании было принято решение о преобразовании её из традиционной лизинговой компании в универсальную исламскую финансовую организацию, предоставляющую широкий спектр исламских финансовых услуг, с охватом как корпоративного, так и розничного сегмента. Процесс конвертации был завершён в рекордно короткие сроки и без привлечения сторонних консультантов, что является беспрецедентным случаем на казахстанском рынке. В качестве Шариатского совета Компанией выбрана компания Shariyah Review Bureau из Бахрейна, которая является ведущей мировой компанией, консультирующей по принципам исламского финансирования. С 2017 года Компания Al Saqr Finance осуществляет финансирование сделок исламского лизинга (иджара) в РК в соответствии с принципами и нормами Шариата. Компания Al Saqr Finance выпустила первые в Казахстане исламские платёжные карты. А в декабре 2017 года был заключен договор между АО «Аль Сакр Финанс» и компанией АО «Транстелеком» по приобретению нежилых помещений на условиях исламского лизинга (иджары). Также первый исламский банк в Казахстане и СНГ Al Hilal предлагает свои услуги по предоставлению иджары.

В целом можно сказать, что рынок исламского лизинга постепенно развивается. Но на наш взгляд для более интенсивного развития этой области исламских финансов необходима дальнейшая работа в области предоставления льгот и налоговых преференций исламским лизинговым компаниям.

Следующей ступенью развития исламского лизинга в мире является секьюритизация иджары, путем выпуска исламских лизинговых облигаций. Это стало объективной реальностью, которая вытекала из необходимости привлечения крупных средств в глобальном масштабе. Казахстан в этом вопросе не стал исключением.

Прежде чем перейти к освещению проблемы выпуска Казахстаном исламских лизинговых облигаций (суку аль-иджара) хотелось бы остановиться на вопросе развития рынка сукук в Великобритании. Так как именно на опыте британской системы права будет основана работа астанинского финансового центра. Поэтому ее опыт в деле привлечения инвестиций через исламские ценные бумаги трудно переоценить.

Несмотря на то, что пионером в выпуске исламских ценных бумаг в Европе стала Германия, которая 31 июля 2004 г. выпустила первые сукук на сумму 100 млн. евро. Инициативу в этой области перехватила Великобритания. Так в 2005 году Великобритания выпустила первый корпоративный сукук в Европе Sanctuary Building Sukuk. Сумма

основанного на структуре сукук аль-мушарака и выпущенного при поддержке банковской группы Lloyds TSB составила 261 млн. долларов США.

В этом же году организованный и структурированный лондонским международным банком ABC совместно с банком Abu Dhabi Commercial Bank был осуществлен первый крупнейший выпуск иджара-облигаций Al-Safeena Ijara Sukuk на сумму в 26 млн. долларов. Это была первая Исламская облигация, сочетавшая Исламский собственный капитал с традиционным долговым обязательством на тот же актив (судно по перевозке нефти “Venus Glory”), принадлежащий Pacific Star (инвестиционной компании), которая являлась дочерней компанией Saudi Aramco, национальной нефтяной компании Саудовской Аравии [10].

Кроме того Британское правительство провело консультации по законодательной базе альтернативных финансовых инвестиционных облигаций или сукуков, которые имеют сходные экономические характеристики с обычными долговыми инструментами. После консультации правительство ввело меры, разъясняющие нормативный режим корпоративного сукука, который уменьшил судебные издержки на этот вид инвестиций и устранил препятствия для их выпуска. В марте 2013 года правительство Великобритании учредило первую целевую группу по исламским финансам [11, 9 стр.]. Согласно заявлению Казначейства, опубликованному на веб-сайте правительства в июне 2014 года, Великобритания выпустила впервые в Восточной Европе суверенные сукуки стоимостью 200 миллионов фунтов стерлингов (более 250 миллионов долларов США) [12]. В результате чего даже в период кризиса Лондон по-прежнему остается одной из ведущих мировых финансовых столиц. Это является ярким свидетельством стремления Великобритании стать ведущим центром исламских финансов на Западе.

Необходимо учесть, что исламские сертификаты заимствований(сукук) предлагают разные варианты финансирования. Однако при разработке норм регулирующих разные виды исламских сукуков, самым простым и практичным оказались именно суку аль-иджара (исламские лизинговые облигации). Держатели сукук аль-иджара являются собственниками актива, а эмитент арендатором этого актива, который выплачивая регулярные платежи их держателям, впоследствии становился их собственником.

Популярность этого инструмента объясняется, с одной стороны, относительной простотой выпуска и отсутствием сложности с соблюдением шариатских принципов, а с другой - возможностью прогнозирования дохода по инвестициям с высокой степенью определенности в силу долгосрочного характера арендных платежей, а также возможность их корректировки составляющих основу для выплат по исламским арендным сертификатам. Ещё одной причиной популярности сукук аль-иджара стало и то, что они могли обращаться на вторичном рынке.

Сукук аль-иджара представляет сертификаты, удостоверяющие право собственности на сдаваемые в аренду активы. Это сертификаты равной стоимости, выпущенные либо собственником сдаваемого в аренду актива или материального актива, который должен быть сдан в аренду, либо финансовым посредником, действующим от имени собственника, с целью продажи актива и возмещения его стоимости посредством подписки, в результате чего держатели сертификатов становятся собственниками таких активов.

В Казахстане делаются первые шаги по выпуску сукук. Закон Республики Казахстан от 12 февраля 2009 года № 133-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации и деятельности исламских банков и организации исламского финансирования» который впервые закрепил понятия исламских арендных сертификатов. Однако в вышеуказанном Законе не предусматривалась возможность участия государства в выпуске арендных сертификатов(суку аль-иджара). По этой причине 2011 году были приняты дополнительные поправки в Закон Республики Казахстан «О рынке ценных бумаг», благодаря которым государственные ком-

пании получили право участвовать в выпуске сукук аль-иджара. После внесения в законодательство изменений 2011 года одной из задач поставленных перед правительством стала организация выпуска сукук. Однако на тот момент у казахстанского правительства не было ни опыта, ни времени для выпуска сукук и размещения его на собственном фондовом рынке. Поэтому после проведения серий встреч с инвесторами в г. Куала-Лумпур (Малайзия) и г. Алматы (Казахстан) были выпущены первые казахстанские сукук по номинальной стоимости в процессе внутрисукук ускоренного формирования книги заявок инвесторов (book-building).

После чего 18 июля 2012 года АО «Банк Развития Казахстана» (БРК) успешно разместил первый выпуск исламских облигаций «Сукук аль-мурабаха» на сумму 240 миллионов малазийских ринггитов с годовой надбавкой 5,50%, сроком погашения на пять лет. При этом, 62% выпуска было распределено среди малазийских инвесторов, а 38% — на рынке Казахстана. Этот выпуск сукук был осуществлён в рамках Программы выпуска Исламских Среднесрочных Нот (далее — «Программа ИСН») на общую сумму до 1,5 миллиарда малазийских ринггитов в соответствии с принципами Шариата по структуре «аль-Мурабаха». Программа ИСН была одобрена Центральным Банком Малайзии (Bank Negara Malaysia) и Консультативным Советом по шариату при Комиссии по ценным бумагам Малайзии во втором квартале 2012 года [13].

«БРК стал первым эмитентом на постсоветском пространстве, сформировавшим и успешно осуществившим сделку по выпуску исламских ценных бумаг Сукук в соответствии с нормами и принципами Шариата. Это серьезное достижение как для Банка так и для Казахстана в целом. Этот процесс стал результатом значительных усилий со стороны Правительства Казахстана, БРК и лид-менеджеров для продвижения нашей кредитной истории в Малайзии и укрепления авторитета РК в исламском инвестиционном сообществе. Мы убеждены, что данная сделка откроет путь для других эмитентов региона в целях диверсификации их фондирования на исламских рынках» — прокомментировал данный выпуск заместитель председателя правления АО «Банк развития Казахстана» Жаслан Мадиев [14].

Говоря о перспективах дальнейшего развития рынка сукук в Казахстане Президент Н. Назарбаев подчеркнул, что: В настоящее время вся сумма облигаций в 240 млн малазийских ринггитов успешно погашена. В 2018 году ожидается выпуск государственных исламских ценных бумаг на сумму до 300 млн долларов [15].

Сегодня выпуск и размещение облигаций «сукук» происходит на самом современном технологическом уровне. Облигационные выпуски «сукук» получают биржевой листинг (обычно в Люксембурге), могут получить международный кредитный рейтинг от любого из авторитетных рейтинговых агентств (сейчас идёт работа по созданию собственно «исламского» международного рейтингового агентства); их клиринг и вторичное обращение могут происходить в глобальных торгово-клиринговых системах Euroclear/Clearstream [16]. Однако на пути внедрения и развития рынка сукук встречаются немало трудностей. К ним относятся следующие:

1. Исламское финансирование РК испытывает острый дефицит опыта и высококвалифицированных специалистов, всестороннее владеющих проблемами финансового рынка и в то же время действующих в рамках исламского финансового права;
2. Исламские финансовые организации в Казахстане имеют достаточно незначительную финансовую базу, что ограничивает их возможности по выпуску крупных объёмов сукук;
3. Неочевиден потенциал роста сегмента исламских облигаций, поскольку неясно, в какой степени подобный продукт будет востребован на рынке Казахстана.

Безусловно все эти обстоятельства должны быть учтены при построении рынка исламского капитала в регионе, где исламский лизинг (иджара) должен стать основным инструментом привлечения исламских инвестиций в Казахстан. По результатам исследования Бостон консалтинг групп, потенциальный объём активов исламского финансирования

в Казахстане к 2025 году может достигнуть 23 млрд долларов. В этой связи, объем активов исламских банков может достигнуть 10% от всего банковского сектора, - отметил Президент Казахстана Н. Назарбаев[17].

Таким образом внедрение принципов исламского финансирования в экономику РК имеет важное значение для ее роста. Особенно в улучшении инвестиционного климата. Создана необходимая законодательная база по выпуску исламских ценных бумаг, выявлены трудности припятствующие к их внедрению. Но несмотря на это в республике проводится большая работа по внедрению норм исламского финансирования.

Список литературы

- 1 Баранова Х.К. Арабско-русский словарь./- М.: 2005. – 25 с.
- 2 Ибн Нуджайм аль-Ханафи. Бахру Раик./ - Карачи: Эйч Эм Саиид компани, -Без даты издания. - Т.7. - 297 с.
- 3 Мухаммад Таки Усмани. Введение в исламские финансы. (Перевод М. Каиргалиев)/ -Астана, 2014.- 131 с.
- 4 Зубайр Ашраф Усмани. Джадид мааши низам ме ислами канун иджара/- Карачи: Идаратуль Маариф, 2006. 273 с.
- 5 Muhammad Imran Ashraf Usmani. Mezan bank`s guide to Islamic Banking/- Karachi: DarulIshaat, 2002. - 150 с.
- 6 Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам страхования и исламского финансирования» (с изменениями от 24.11.2015 г.). [Электрон. ресурс]. –URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000178> (дата обращения 05.11.2017).
- 7 Мааир шаргия. Аль-Иджара уаль Иджара мунтахия би тамлик/ - Манама, 2015. – 253с.
- 8 Закон РК от 12 февраля 2009 года № 133-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации и деятельности исламских банков и организации исламского финансирования». [Электрон.ресурс]. – URL: <https://www.zakon.kz/160226-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-12.html> (дата обращения 08.11.2017).
- 9 Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам страхования и исламского финансирования» (с изменениями от 24.11.2015 г.). [Электрон.ресурс]. –URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000178> (дата обращения 08.11.2017).
- 10 Safeena Sukuk Shornn Ship Finance Potential// Islamic Banker. –2 с. [Электрон. ресурс]. –URL: <http://sharcomconsult.com/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/2005juneislamicbankeralsafeenasukuk.pdf> (дата обращения 06.11.2017).
- 11 Islamic Finance in Europe. Rodney Wilson. European university institute for MUSMIN/The Robert Schuman Center for Advanced Studies./ - Badia Fiesolana, 2007.- 9 с.
- 12 Government issues first Islamic bond [Электрон.ресурс]. –URL: <https://www.gov.uk/government/news/government-issues-first-islamic-bond> (дата обращения 06.11.2017).
- 13 Заболотникова В.Д. Сукук и его развитие в Республики Казахстан [Электрон.ресурс]. –URL: <http://group-global.org/ru/publication/29420-sukuk-i-ego-razvitie-v-respubliki-kazakhstan> (дата обращения 05.11.2017).
- 14 БРК провёл успешный выпуск первых исламских облигаций сукук [Электрон.ресурс]. –URL:<https://www.kdb.kz/ru/press-center/news/338/> (дата обращения 02.11.2017).
- 15 Участие в церемонии вручения Глобальных премий (GIFA) в сфере исламских финансов [Электрон.ресурс].–URL: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/uchastie-v-ceremonii-vrucheniya-globalnyh-premii-gifa-v-sfere-islamskih-finansov (дата обращения 05.11.2017).

16 Пахомов С. Проблемы и возможности использования исламского финансирования // Депозитариум. – М., 2009. – № 11(81). – С. 24.

17 Участие в церемонии вручения Глобальных премий (GIFA) в сфере исламских финансов [Электрон.ресурс]. –URL: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/uchastie-v-ceremonii-vrucheniya-globalnyh-premii-gifa-v-sfere-islamskih-finansov (дата обращения 05.11.2017).

М.М. Қайырғалиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Батыс Еуропа елдерінің тәжірибесін зерттеу арқылы Қазақстанда исламдық лизингті дамыту мәселелері

Аннотация. Бұл мақалада ислам лизингісінің кейбір мәселелері қарастырылған. Атап айтқанда ислам қаржы жүйесінің негізгі принциптері көрсетілген. Сонымен қатар ислам қаржыландыру жүйесі негізген Ұлыбритания, Германия елдерінің тиімді тәжірибелеріне көңіл аударылған.

Ізденуші Қазақстан Республикасында ислам лизингін енгізген отандық компаниялардың алғашқы сәтті қадамдарын да қамтыған.

Исламдық лизингті қалыптастыру және дамыту проблемалары кезеңдерге бөлініп зерттеледі. Қазақстан экономикасына қатысты исламдық қаржыландыру мәселелері, Ислам лизингтік компанияларының жұмысы, исламдық иджара сертификаттарын шығару, сондай-ақ Қазақстанда Ислам лизингтік операцияларын енгізу кезінде жергілікті заңнамалық базаны жетілдіру сұрақтарына назар аударылған. Тақырыптың өзектілігін мен зерттеудің нақты мақсаттары мен міндеттері белгіленген. Мақала жалпы ғылыми әдістердің негізінде жазылған. Сондай-ақ, жұмыс Қазақстанда исламдық лизинг нарығын дамуын жетілдіру бойынша ұсыныстар береді.

Түйін сөздер. Исламдық қаржыландыру, сукук, иерара, Астана халықаралық қаржы орталығы.

M. Kairgaliyev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

To the issue of the development of Islamic leasing in Kazakhstan through the prism of the experience of Western European countries

Abstract. This article emphasizes the role and importance of Islamic financing standards for the development of the economy of any state, including Kazakhstan. Therefore, the Republic of Kazakhstan has set itself an odious task - to become a major regional part in the field of Islamic finance. It is for this reason that the problem of the development of Islamic leasing (ijara) was fixed as one of the priority directions of the work of the International Financial Center «Astana» (IFAC).

In this connection, the experience of such European countries as Germany, Great Britain on the development of the Islamic financial system in particular, sukuk and other bonds was studied. The problems of formation and development of Islamic leasing are reflected in stages. An attempt has been made to reflect some problems of Islamic finance in relation to the economy of Kazakhstan, in particular the creation of Islamic leasing companies, the issue of Islamic lease certificates, etc. Also, attention is paid to the creation of a legislative base in the Republic of Kazakhstan that facilitates the introduction of Islamic leasing operations into Kazakhstan's economy.

In addition, justifying the relevance of the topic, the specific goals and objectives of the study are set. The article is written on the basis of general scientific methods. The work also gives recommendations on eliminating existing shortcomings and improving the development of the Islamic leasing market in Kazakhstan.

Keywords. Islamic finance, sukuk, ijara, Astana International Financial Center.

References

- 1 Baranov H.K. Arabsko-russkij slovar' [Arabic-Russian dictionary](Moscow, 2005).
- 2 Ibn Nudzhajm al'-Hanafi Z. Bahru Raik. Bahru Raik (Jejch Jem Saiid company), pp. 297-300(4).
- 3 Muhammad Taqi Usmani. Vvedenie v islamskie finansy.(Perevod M. Kairgaliyev)[Introduction to Islamic Finance. (Translated By M. Kairgaliyev)], (Astana,2014), pp.131-140. [in Russian]

- 4 Zubair Ashraf Usmani. Dzhadid maashi nizam me islami kanun idzhara. 273-280 pp. [in Urdu]
- 5 Muhammad Imran Ashraf Usmani. Mezan bank`s guide to Islamic Banking. [Darul Ishaat, Karachi, 2002), pp.150-158 .
- 6 Zakon RK «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel`nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam strahovanija i islamskogo finansirovanija» [The law of the Republic of Kazakhstan «on amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on insurance and Islamic financing» (as amended on 24.11.2015)]. Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000178_ (accessed 05.11.2017)
- 7 Maair shargija. Al`-Idzhara ual` Idzhara muntahija bi tamlik. – (Manama,2015), pp. 253-256.
- 8 Zakon RK ot 12 fevralja 2009 goda № 133-IV «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel`nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam organizacii i dejatel`nosti islamskih bankov i organizacii islamskogo finansirovanija» [Law No. 133-IV of 12 February 2009 « On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the organization and activities of Islamic banks and the organization of Islamic financing»]. Available at: <https://www.zakon.kz/160226-zakon-respubliki-kazahstan-ot-12.html> (accessed 08.11.2017)
- 9 Zakon RK «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel`nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam strahovanija i islamskogo finansirovanija» (s izmenenijami ot 24.11.2015 g.) [The law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on insurance and Islamic financing» (as amended on 24.11.2015)]. Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000178_ (accessed 08.11.2017)
- 10 Safeena Sukuk Shornn Ship Finance Potential// Islamic Banker. –2. Available at: http://sharcomconsult.com/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/2005_juneislamicbankeralsafeenasukuk.pdf (accessed 06.11.2017)
- 11 Islamic Finance in Europe. Rodney Wilson. European university institute for MUSMIN. The Robert Schuman Center for Advanced Studies. - Badia Fiesolana, 2007, pp. 9-11.
12. Government issues first Islamic bond. Available at: <https://www.gov.uk/government/news/government-issues-first-islamic-bond> (accessed 06.11.2017)
- 13 Zabolotnikova V.D. Sukuk i ego razvitie v Respubliki Kazahstan [Sukuk and its development in the Republic of Kazakhstan]. Available at: <http://group-global.org/ru/publication/29420-sukuk-i-ego-razvitie-v-respubliki-kazahstan> (accessed 05.11.2017)
- 14 BRK provjol uspehnyj vypusk pervyh islamskih obligacij sukuk[BRC held a successful issue of first Islamic bonds sukuk]. Available at:[https://www.kdb.kz/ru/press-center/news/338/\(02.11.2017\)](https://www.kdb.kz/ru/press-center/news/338/(02.11.2017))
- 15 Uchastie v ceremonii vruchenija Global`nyh premij (GIFA) v sfere islamskih finansov [Participation in the ceremony, a Global awards (GIFA) in the field of Islamic Finance]. Available at: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazahstan/participation_in_events/uchastie-v-ceremonii-vruchenija-globalnyh-premii-gifa-v-sfere-islamskih-finansov (accessed 05.11.2017)
- 16 Pahomov S. Problemy i vozmozhnosti ispol`zovanija islamskogo finansirovanija[Problems and possibilities of using Islamic financing] // Depozitarium. Moscow, 2009. 11(81), pp. 24-28.
- 17 Uchastie v ceremonii vruchenija Global`nyh premij (GIFA) v sfere islamskih finansov [Participation in the ceremony, a Global awards (GIFA) in the field of Islamic Finance]. Available at: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazahstan/participation_in_events/uchastie-v-ceremonii-vruchenija-globalnyh-premii-gifa-v-sfere-islamskih-finansov (accessed 05.11.2017)

Сведения об авторе:

Каирғалиев Максатбек Максотович - докторант 1 курса, кафедры Регионоведения, факультета Международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумелева, Сатпаяева 2, Астана, Казахстан.

Kairgaliev Maksatbek Maksotovich - Doctoral student 1 course, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations of ENU. L.N. Gumilev, Satpayev street, 2, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 11.25.67

Г.М. Макамбетова*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: missmakambetova@mail.ru)***Современная стратегия стран исламского мира на пути
к научно-техническому прогрессу**

Аннотация. Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме научно-технического развития в странах исламского мира. В изыскании ставится задача рассмотреть меры по развитию научно-технической сферы на примере мусульманских стран. Целью является исследование современных стратегий мусульманских стран в области развития инноваций и науки. Основное внимание в работе акцентируется на итогах и решениях первого саммита Организации исламского сотрудничества по науке и технологиям, который был проведен в Астане в период с 10 по 11 сентября 2017 г. При написании данной работы были использованы общенаучные методы, такие, как историко-сопоставительный метод, метод логического анализа, ретроспективный метод, а также конкретно-научные методы, позволяющие проследить процесс по развитию научно-технической области в исламских странах. На основе анализа трех стратегий стран Арабского востока, Турции и Ирана, были определены и изучены основные цели для инновационного пути развития стран мусульманского мира, а также методы их реализации.

Ключевые слова. Научно-технический прогресс, исламский мир, ОИС, Астанинская Декларация, Арабская организация по науке и технологиям, Совет по научно-техническим исследованиям Турции, Иранская исследовательская организация по науке и технологиям.

Устойчивое развитие любого государства – это развитие, которое призвано удовлетворять потребности нынешнего поколения, не создавая при этом угрозу для будущих потомков в удовлетворении их потребностей. Концепция устойчивого развития требует соблюдения множества принципов. Во-первых, это максимальное снижение выработки производственных отходов, а также использование возобновляемых источников энергии. Во-вторых, применение новых экономически безопасных ресурсо- и энергосберегающих технических средств. В-третьих, устойчивое развитие предполагает передачу опыта по использованию новейших технологий от индустриально развитых стран развивающимся государствам [1, 5 стр.].

Следует отметить, что неоспоримо важным элементом устойчивого развития любого государства является научно-технический прогресс, который представляет собой взаимосвязанное и прогрессивное развитие науки и техники, предназначенное для внедрения инновационных технологий в основные сферы государства. По мере роста человеческих потребностей, увеличивается и значимость научно-технического прогресса, что позволяет задействовать все ресурсы на повышение уровня жизнедеятельности человека и продвижение развития страны в целом [2, 45 стр.].

Науку и технику в целом можно считать важным фактором в решении проблемы социально-экономического развития страны и обеспечения высокого качества жизни. Быстрое технологическое продвижение коренным образом меняет и улучшает экономическое положение и трансформирует государство из развивающегося в развитое и конкурентоспособное.

Сегодня страны исламского мира вступают в новый этап экономического роста и уделяют значительное внимание развитию науки и техники, осознавая их ключевую роль в содействии устойчивому развитию. В новой модели развития мусульманских стран образование и научные исследования стали приоритетными направлениями стратегических планов.

На различных саммитах и конференциях исламские лидеры принимали решения, направленные на создание технологического потенциала, поддержку научного образования

и поощрение инвестиций частного сектора в науку и технику. Они стремились создать возможности для сотрудничества между научными и технологическими институтами в разных странах.

Для преодоления своего нынешнего статуса развивающихся стран и достижения более высокого уровня развития, странам исламского мира следует задействовать имеющиеся у них ресурсы, особенно самый богатый и важный из них – человеческий капитал. По данным аналитических исследований, средний показатель ВВП, выделяемый на развитие научно-технологических исследований среди мусульманских стран достигает 0,5 % и представляется весьма низким. В мусульманских странах на 1 миллион человек приходится около 600 ученых, что в 2,5 раза меньше мировых показателей.

Диаграмма 1 - Научно-технические патенты, представленные исламским миром



57 стран – членов Организации исламского сотрудничества охватывают почти 25% населения мира. Жители данного региона претендуют на возрождение «золотого века» мусульманской цивилизации в области науки и технологий. Но по состоянию на сегодняшний день страны исламского мира представили лишь 2 % мировых патентов в области науки и технологий, что является критически низким показателем.

Диаграмма 2 - Научные публикации, представленные исламским миром



Диаграмма 2 представляет данные о количестве научных публикаций, авторами которых являются представители исламского мира. Данный показатель составляет 6% от общего количества мировых публикаций, что также выявляет низкий уровень научно-технического прогресса.

Неоспоримо важным элементом развития научно-технической области является финансирование как со стороны государства, так и частного сектора. Как показывает следующая диаграмма, расходы на научно-исследовательскую деятельность в мусульманских странах составляют лишь 2,4 %.

Диаграмма 3 - Расходы на исследовательскую деятельность



Примечание: Диаграммы были составлены на основе данных сайта: «Nature» International weekly journal of science [3].

Как следует из вышеуказанной статистики, проблема развития научно-технической области является актуальной для стран исламского мира, которым требуется найти пути ее решения. Перспективы для урегулирования данного вопроса открывает интеграция мусульманского мира, которая обуславливает совместные усилия по достижению высших показателей развития науки и технологий.

Следует отметить, что первое массовое объединение мусульманских стран произошло на фоне созданной в 1969 г. Организации исламской конференции (ныне ОИС с 2011 г.), которая является второй по величине межправительственной организацией после Организации Объединенных Наций. В ее состав входят 57 государств, расположенных на четырех континентах. Организация исламского сотрудничества – это коллективный голос мусульманского мира. Она стремится защищать интересы исламских стран, опираясь на принципы международного мира и согласия.

Организация была учреждена по решению исторического саммита, который состоялся в Рабате (Королевство Марокко) 25 сентября 1969 г. после поджога мечети аль-Акса в Иерусалиме.

В начале ОИС определила экономическую и политическую интеграции стран региона в качестве приоритетных направлений и задач. Но, по мере развития человечества и все большего преобладания инновационных технологий в современном мире, планы и приоритеты данной организации претерпели изменения.

Одним из стратегически важных шагов на пути к научно-техническому прогрессу стал первый саммит стран организации Исламского сотрудничества по науке и технологиям, который прошел в Астане 10-11 сентября 2017 г. и стал первым такого рода мероприятием в истории ОИС. Идея о проведении саммита принадлежит президенту Республики Казахстан Н.А. Назарбаеву.

Одной из приоритетных задач, которая была поставлена на саммите – это воспитание интеллектуальной элиты, которая будет служить на благо исламской цивилизации. Важно отметить, что на саммите была принята «Астанинская декларация», которая явилась результатом единства позиции исламского мира в сфере развития науки и технологий. Документ состоит из 26 пунктов и призывает к достижению интеллектуального совершенства, а также к развитию науки и техники, поощрению исследований, сотрудничеству между государствами-членами в этих областях и увеличению инвестиций в науку. Основными целями отмечаются индивидуальное и коллективное сотрудничество стран ОИС для их устойчивого развития, а также преодоление социальных проблем, возникающих в этих странах в XXI в.

В декларации подчеркивается необходимость дальнейшего укрепления культуры, образования и науки в исламском мире, выделяется значительная роль молодежи в содействии прогрессу [4]. Наряду с декларацией более 50 глав министерств образования стран-участниц одобрили Программу Организации исламского сотрудничества до 2026 г. в сфере науки и инновационных технологий, которая включает в себе пути развития стран исламского региона по 12 конкретным направлениям. Каждое направление содержит обоснование, цели, задачи и способы достижения: это улучшение качества высшего образования и научно-исследовательской деятельности, обеспечение доступного образования и здравоохранения для всех стран региона, решение экологических проблем как на региональном, так и на международном уровне и т.д. [5, 2 стр.].

Следует отметить, что передовыми разработчиками инновационных технологий на сегодняшний день среди стран ОИС являются Турция, Иран, Пакистан и ОАЭ. Среди современных организаций, созданных с целью развития научно-технического прогресса как в арабских, так и в мусульманских странах, можно особо выделить Арабскую организацию по науке и технологиям (ASTF – Arab Science and Technology Foundation), которая была создана в 2000 г. в Шардже (ОАЭ). Данная организация является независимым, некоммерческим и неправительственным объединением, которое работает на региональном и международном уровнях для поощрения инвестиций в науку и технику.

Арабская организация по науке и технологиям была основана по рекомендациям 375 ученых, как из арабского мира, так и других стран, которые присутствовали на симпозиуме «Научные исследования и развитие технологий в арабском мире», проходившем в Университете Шарджа 24-24 апреля 2000 г. О создании организации было объявлено на закрытой сессии симпозиума по инициативе Его Высочества правителя Шарджи, шейха доктора Султана бен Мохаммеда Аль-Кассими, члена Высшего совета ОАЭ.

Руководство и консультативный совет ASTF состоят из арабских ученых, обладающих выдающимися научными достижениями, известными на национальном и международном уровнях. Представители организации в настоящее время стремятся создать филиалы в других арабских и международных столицах, где есть научные центры и организации, желающие участвовать в работе ASTF.

Арабская организация по науке и технологиям ставит перед собой следующие цели:

1. Выявлять и поддерживать выдающиеся научные исследования, проводимые в области науки и техники в арабском мире.
2. Выступать в роли посредника между теми, кто разрабатывает и финансирует научные исследования.
3. Существовать в качестве главного центра содействия по выполнению научных программ, который защищает интересы региона в научно-техническом прогрессе.
4. Представлять интересы огромной группы людей, объединенных между собой общими интересами (язык, история, общие традиции и проживание в огромном географическом районе, масштабы которого охватывают северную Африку, регион Шама и страны Персидского залива).

Будучи первой организацией, объединяющей ученых из арабских и иностранных государств, ASTF ведет сотрудничество с местными и иностранными экспертами для развития арабского мира и человечества в целом.

Следует отметить, что Арабская научно-техническая организация отражает стремление арабской нации восстановить свою историческую роль в обогащении мира в области науки и технологий. Сегодня большие усилия прилагаются в разработке национальных программ и проектов, способных добиться инновационных идей и реализовать их. Также одной из своих приоритетных задач ASTF видит позитивное взаимодействие с опытом научных исследований в Восточной и Западной Европе [6].

Что касается Турецкой Республики, то масштабной организацией, ответственной за проведение научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ на национальном уровне является Совет по научно-техническим исследованиям Турции (The Scientific and Technological Research Council of Turkey), штаб-квартира которого находится в Анкаре.

Совет отвечает за разработку и координацию научных исследований в соответствии с национальными задачами и приоритетами, установленными Турецкой академией наук. Более 2500 исследователей работают в 15 различных исследовательских институтах и центрах при данном Совете, где проводятся целенаправленные общенациональные исследования. Кроме того, Совет по научно-техническим исследованиям представляет Турцию в международных исследовательских программах, включая членство в Европейском научном фонде и в Рамочных программах Европейского Союза по развитию научных исследований и технологий [7].

Важно принять к сведению и деятельность Иранской исследовательской организации по науке и технологиям (Iranian Research Organization for Science and Technology), которая была основана в Исламской Республике Иран в 1980 г. с целью оказания поддержки иранским исследователям, изобретателям и ученым по всей стране, а также для реализации национальной стратегии в области науки и технологии.

Руководителем данной организации с 2015 г. является Фатхолла Мозтарзаде (Fathollah Moztarzadeh). Задачами Иранской исследовательской организации являются:

1. Оказание поддержки в развитии высокоприоритетных технологий на национальном уровне и предложения по применению их как в стране, так и за рубежом;
2. Поощрение и расширение исследовательской деятельности в области технологий;
3. Анализ уязвимости в национальной системе развития технологий;
4. Организация усилий по защите интеллектуальной собственности в стране;
5. Выдача сертификатов об утверждении патентов в стране [8].

Вышеуказанные организации, расположенные в странах исламского мира, вносят серьезный вклад в развитие научно-технической области данного региона. Однако по-прежнему актуальной является проблема отставания от уровня развития стран Запада в исследовательской и научно-технической сферах. Данный факт обуславливается тем, что многие из стран мусульманского мира, в частности, арабские страны долгое время находились под колониальным гнетом европейцев. После обретения ими независимости, значительный период времени заняло восстановление экономики, развитие промышленности и т.д., следовательно, наука и технологии не были приоритетными направлениями этих стран.

В Европе в это время жизненный уровень был достаточно высок, развивалась научно-техническая сфера, строились школы, колледжи, университеты, исследовательские центры и т.д. Поэтому сегодня наблюдается такой дисбаланс в уровне научно-технического развития на Западе и на Востоке. Для искоренения существенного дисбаланса в развитии двух макрорегионов странами мусульманского мира были поставлены многочисленные задачи и представлена их реализация. И в этой связи саммит в Астане стал новой важной вехой для исламского мира на пути к научно-техническому прогрессу.

Список литературы

- 1 Хамзина Ш.Ш., Жумабекова Б.К. Экология и устойчивое развитие. – М.: Издательский дом академического естествознания, 2016. – 329 с.
- 2 Белик Ю.В. Краткий экономический словарь. – М.: Госполитиздат, 1987. – 399 с.
- 3 Nidhal G. Athar O. Institutions: Revive universities of the Muslim world [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://www.nature.com/news/institutions-revive-universities-of-the-muslim-world-1.18637> (дата обращения: 15.10.2017).

4 Декларация саммита ОИС по науке и технологиям от 10-11 сентября 2017 г. [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <http://www.oic-oci.org/docdown/?docID=1604&refID=1067> (дата обращения: 14.10.2017).

5 Магер Ю., Тулешева Г., Акопьян Н. Исламский мир ждет очередного лауреата Нобелевской премии. – Астана: Казахстанская правда, 2017. – С. 1-2.

6 Арабская организация по науке и технологиям [Электрон.ресурс]. – 2000. – URL: <http://www.astf.net/index.php/ar/astf-library-ar/astf-publications-ar> (дата обращения: 14.10.2017).

7 Scientific and Technological Research Council of Turkey [Электрон.ресурс]. – 2001. – URL: <http://www.tubitak.gov.tr/> (дата обращения: 04.11.2017).

8 Iranian Research Organization for Science and Technology [Электрон.ресурс]. – 2002. – URL: <http://en.irost.org/irost> (дата обращения: 04.11.2017).

Г.М. Мақамбетова

Л.Н. Гумилев атындағы Еурзия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ислам елдерінің ғылыми-техникалық прогреске арналған заманауи стратегиясы

Аннотация. Мақала ислам әлеміндегі ғылыми-техникалық даму проблемасына арналған. Зерттеудің мақсаты – мұсылман елдерінің инновация мен ғылымды дамыту саласындағы заманауи стратегияларын қарастыру. Жұмыста негізгі назар 2017 жылдың қыркүйек айының 10-мен 11-рі аралағында өткен ғылым мен технология бойынша ислам ынтымақтастығы ұйымының тұңғыш саммитінде қарастырылған мәселелері мен қабылданған шешімдерге аударылады. Бұл жұмысты жазу кезінде тарихи-салыстырмалы әдіс, логикалық талдау ретроспективті әдіс, сондай-ақ ислам елдеріндегі ғылыми-техникалық саланы дамыту үдерісін қадағалауға мүмкіндік беретін нақты ғылыми зерттеулер қолданылды. Араб Шығыс, Түркия және Иран елдерінің үш стратегиясын талдау негізінде мұсылман әлемі елдерінің инновациялық даму жолдары мен оларды жүзеге асыру әдістерінің негізгі мақсаттары анықталды және зерттелді.

Түйін сөздер. Ғылыми-техникалық прогресс, ислам әлемі, ИБҰ, Астана декларациясы, ғылым және техника бойынша араб ұйымы, Түркияның ғылыми-техникалық зерттеулер кеңесі, ғылым және техника бойынша Иран ғылыми-зерттеу ұйымы.

G.M. Makambetova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Modern strategy of the islamic world countries on the way to scientific and technical progress

Abstract. The article is devoted to the actual problem of scientific and technical development in the countries of the Islamic world. The task of the study is to consider measures to develop the scientific and technical sphere using the example of Muslim countries. The goal is to study modern strategies of Muslim countries in the field of innovation and science development. The research is focused on the results and decisions of the first summit of the Organization of Islamic Cooperation on Science and Technology, which was held in Astana from September 10 to September 11, 2017.

In studying this work we used general scientific methods such as the historical comparative method, a method of logical analysis, a retrospective method, as well as specific scientific methods that allow us to trace the process of developing the scientific and technical field in Islamic countries. Based on the analysis of the three strategies of the countries of the Arab East, Turkey and Iran, the main goals for the innovative way of development of the countries of the Muslim world and the methods for their implementation were identified and studied.

Key words. Scientific and technological progress, Islamic world, OIC, Astana Declaration, Arab Science and Technology Foundation, The Scientific and Technological Research Council of Turkey, Iranian Research Organization for Science and Technology.

References

- 1 Hamzina Sh. Sh., Zhumabekova B. K. Jekologija i ustojchivoje razvitie [Ecology and sustainable development] (Izdatel'skij dom akademicheskogo estestvoznaniya, Moscow, 2016).
- 2 Belik Ju. V. Kratkij jekonomicheskij slovar' [Short economic dictionary] (Gospolizdat, Moscow, 1987).
- 3 Nidhal G. Athar O. Institutions: Revive universities of the Muslim world. Available at: <http://www.nature.com/news/institutions-revive-universities-of-the-muslim-world-1.18637> (accessed 15.10.2017).
- 4 Deklaracija sammita OIS po nauke i tehnologijam ot 10-11 sentjabrja 2017 g. [Declaration of the OIC Summit on Science and Technology, September 10-11, 2017]. Available at: <http://www.oic-oci.org/docdown/?docID=1604&refID=1067> (accessed 14.10.2017).
- 5 Mager Ju., Tulesheva G., Akopjan N. Islamskij mir zhdet ocherednogo laureata Nobelevskoj premii [The Islamic world is waiting for another Nobel laureate]. Astana: Kazahstanskaja pravda, 2017, pp. 1-2.
- 6 Arabskaja organizacija po nauke i tehnologijam [Arab Organization for Science and Technology]. Available at: <http://www.astf.net/index.php/ar/astf-library-ar/astf-publications-ar> (accessed 14.10.2017).
7. Scientific and Technological Research Council of Turkey. Available at: <http://www.tubitak.gov.tr/> (accessed 04.11.2017).
8. Aranian Research Organization for Science and Technology. Available at: <http://en.irost.org/irost> (accessed 04.11.2017).

Сведения об авторе:

Макамбетова Г.М. – магистрант 1 курса кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сагпаева 2, Астана, Казахстан.

Makambetova G.M. – graduate student of 1 course of the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Astana, Kazakhstan.



ГРНТИ 06. 51. 51

Ан Сан Хун¹, Ө. С. Құрмашев²

*Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: ¹tiesa@naver.com, ²orkenk13@gmail.com)*

Заметки по дипломатии ресурсов между Кореей и Казахстаном

Аннотация. В аннотируемой статье рассматриваются особенности изучения и оценки сотрудничества Казахстана и Кореи в области ресурсов. С точки зрения Южной Кореи, Центральная Азия имеет важное экономическое и дипломатическое значение. Поэтому Южная Корея, проанализировав основное направление энергетической политики, заинтересовалась Центральной Азией, в том числе и Казахстаном. Главными приоритетами для развития ресурсов в Центральной Азии, которые рассматривает Южная Корея, являются богатые природные запасы и доступ к рынкам. Была проведена оценка экономического сотрудничества между Республикой Корея и Казахстаном. Также были проанализированы материалы ресурсной политики Южной Кореи по отношению Центральной Азии, в частности Казахстана. Ресурсная политика Южной Кореи в Казахстане должна создать долгосрочную сеть устойчивого сотрудничества и предпринимать усилия для активизации обмена.

Ключевые слова. Энергетические ресурсы, ресурсная дипломатия, ресурсная политика, модернизация, нефтяные бассейны, ноу-хау.

Введение. После установления дипломатических отношений в 1992 году наладились взаимовыгодные отношения между Республикой Корея и Казахстаном и достигли значительных прогрессов в экономическом сотрудничестве. Однако, если учитывать потенциал экономического сотрудничества, уровень экономического сотрудничества между двумя странами не достиг ожидаемого уровня. Поэтому для развития экономического сотрудничества между Кореей и Казахстаном необходимо не только расширить существующие торговые отношения, но и подготовить план продвижения устойчивого экономического сотрудничества. В частности, корейское правительство должно активно проводить взаимное сотрудничество для реализации новой стратегии экономического развития Казахстана.

В то же время Корея познала важность геополитической ценности региона Центральной Азии и начала проводить энергетическую политику в целях обеспечения стабильного снабжения энергией и получения прибыли. В данной статье показаны степень изучения и оценки сотрудничества Казахстана и Кореи в области ресурсов. Мы хотели бы представить своё виденье расширения экономического сотрудничества между Кореей и Казахстаном.

Важность выхода в Среднюю Азию: В последнее время беспокойство по поводу ядерной энергии привело к тому, что многие страны прекратили или сократили деятельность атомных электростанций и темпы зависимости от горючего ископаемого растут. Кроме того, из-за быстрого экономического роста в Китае и Индии спрос на энергию продолжает расти, а нестабильная ситуация на Ближнем Востоке еще больше угрожает глобальной энергетической безопасности.

Для корейского правительства обеспечение энергетическими ресурсами, которые могут поддерживать его рост и развитие, является национальной проблемой. По этой при-

чине разработка и обеспечение энергоресурсов рассматривается как концепция безопасности, включающая элементы экономики и безопасности, сочетая элементы конфликтов и сотрудничества между странами, выходящими за рамки экономического понимания отдельных стран.

Энергетическая безопасность зависит от обеспечения энергоснабжения «подходящего размера», энергоснабжения на основе «разумных цен» и «источника поставки», которому можно доверять [1, 8 стр.]. Такая энергетическая безопасность, особенно обеспечение поставок и диверсификация, становится предстоящей задачей для всех стран, которая может обеспечить стабильное снабжение энергией по разумным ценам. Южная Корея, которая является страной с низким уровнем ресурсов, активно применяет прямую поставку путем инвестиций в освоение ресурсов в странах с богатыми энергетическими ресурсами, тем самым обеспечивает себя энергетическими ресурсами и в тоже время укрепляет энергетическую безопасность.

Корея, являясь одной из крупнейших потребителей энергии во всем мире, сильно зависит от зарубежных стран в отношении горючего топлива, таких как нефть и природный газ, которая превышает 90%. Импортирует 96% спроса на энергию в Корею из-за рубежа и 85% импорта сырой нефти приходится на Ближний Восток. Делая диверсификацию источников энергии, таких как нефть и природный газ, которые сосредоточены на Ближнем Востоке, даже в случае возникновения внутренних или внешних ударов, усиленная конструкция безопасного снабжения источников является основной целью продвижения ресурсной дипломатии Кореи.

В последнее время многие страны во всем мире активно входят в новые области энергоресурсов Центральной Азии. Россия – фактически является страной, которая оказывает сильное влияние не только на энергетические ресурсы Центральной Азии, а также имеет огромное политическое, экономическое и социальное воздействие на регион. Однако в последнее время Китай и Индия активно продвигаются в Центральную Азию. Интерес Китая к Центральной Азии связан с необходимостью обеспечения энергетических ресурсов для поддержки его быстро растущей экономики и укрепления стабильности и безопасности западного пограничного региона с Центральной Азией. Индия участвует в разработке нефтяных месторождений и газовых месторождений в Центральной Азии и реконструирует свои историко-культурные отношения с Центральной Азией, в то же время устанавливает взаимовыгодные отношения посредством тесного сотрудничества в области энергетики [2, 64 стр.].

С точки зрения Южной Кореи, Центральная Азия имеет важное экономическое и дипломатическое значение. Что касается отношений между Кореей и Казахстаном в области энергетических ресурсов, то Корея значительно позже начала интересоваться Казахстаном по сравнению с Китаем или Японией, примерно в середине 2000-х годов. Поскольку долгое время продолжалась тенденция высоких цен на нефть, Корея переживала кризис в области энергетической безопасности. Зависимость от Ближнего Востока стала слабым местом в энергетической безопасности Кореи и стала важной проблемой в снабжении импорта энергии.

Поэтому Южная Корея, проанализировав основное направление энергетической политики, заинтересовалась Центральной Азией, в том числе и Казахстаном. Центральная Азия, называемая «вторым Ближним Востоком» также богата энергетическими ресурсами и расположена по соседству с другими развивающимися рынками как Россия, Китай, Индия и привлекает внимание других крупных стран. Корея также начала уделять основное внимание обеспечению и развитию месторождений нефти и газа в Центральной Азии, так как энергетическая безопасность является высшим приоритетом государственного управления.

Казахстан и другие страны Центральной Азии привлекли интерес Кореи по нескольким причинам. Во-первых, Центральная Азия богата энергетическими ресурсами, такими как нефть и природный газ, и является политически стабильной по сравнению с Ближним Востоком. Во-вторых, в этом регионе проживают около 350 000 корейцев, и в мерах укрепления их защиты прав и ценностей и отношений к своей исторической родине Центральная Азия имеет важное значение для Южной Кореи [3, 15 стр.]. И в связи с этим Южная Корея нуждается в стратегическом партнерстве со странами Центральной Азии. Энергетическая инвестиционная среда в Казахстане: Политика Казахстана в области экспорта энергоносителей и инвестиционный климат иностранного капитала для энергоресурсов были более привлекательными для Южной Кореи, чем другие страны Центральной Азии. Прежде всего, Казахстан со стороны масштаба государства имеет большое преимущество и относительно безопасное политическое положение по сравнению с другими странами Центральной Азии. Казахстан, будучи окруженным Россией, Китаем и другими мусульманскими странами, выполняет функции связывающей страны и в полной мере использует свои геополитические преимущества. Кроме того, Казахстан расширяет свою привлекательность инвестиций и обеспечивает стабильный экспортный рынок для своей сырой нефти, природного газа и минеральных ресурсов, планируя экономическое развитие страны ещё больше усиливает свою позицию через экономические и дипломатические Хабы Центральной Азии.

Казахстан считается страной с одной из самых открытых экономических стратегий в секторе экспорта энергоресурсов среди стран Центральной Азии. В первые годы независимости Казахстан зависел от иностранного капитала для развития ресурсов из-за ухудшенных экономических условий, что привело к чрезмерной зависимости от иностранного капитала и технологий. Уже в начале 1990-х годов он начал разрабатывать нефтяные и газовые месторождения вблизи Каспийского моря, чтобы привлечь иностранные нефтяные компании для стабильного производства энергетических ресурсов и их экспортирования. Начиная с 2000-х годов, периода продолжающейся самобытности, открытая политика Казахстана в области развития энергетического сектора привела к экономическому росту Казахстана. Казахстан является типичной страной-экспортером ресурсов с высокой долей экспорта в общем объеме и поддерживает благоприятную политику в отношении иностранных инвестиций в энергетический сектор.

Казахстан обладает богатыми природными ресурсами. На Казахстан приходится 30 млрд. баррелей нефти (1.8% всего запаса нефти в мире, занимает 12 место в мире) и 1.5 трлн. куб. м. природного газа (0.8% запаса в мире, занимает 22 место в мире). По запасам месторождения Кашаган, самого большого месторождение нефти, обнаруженное в 2000 году, предположительно достигает 38 млрд. баррелей нефти. Также Казахстан является самым большой страной производителем урана (31% объём производства в мире), 2 место по производству железной руды (13% объёма производства в мире), 4 место по производству титана (6% объёма производства в мире) и магния (3% объёма производства в мире), 5 место по производству рения (5% объёма производства в мире). Казахстан богат такими минеральными ресурсами как барит, бокситы, кадмий, медь, галлий, сера, цинк и др.

Создавая способы совместного инвестирования известного в Казахстане нефтегазового предприятия КазМунайГаз с иностранными компаниями в нефтегазовом секторе, Казахстан для диверсификации экспортной зоны, которая оказывает свое предпочтение в России, продвигает расширение транспортной сети в направлении Китая и Европы для роста экспорта энергоресурсов [4, с. 8].

Основные направления и содержание стратегии энергоресурсов в Казахстане: Республика Казахстан стремится к расширению географии поставок своих ресурсов, к привлечению иностранных инвестиций со стороны азиатских государств. Значительные капиталовложения послужили бы хорошим подъемом для модернизации нефтегазового

комплекса, создания новых нефтегазовых производств и транспортной инфраструктуры. Со своей стороны, Республика Корея могла бы предложить необходимые инвестиции как для освоения, так и переработки, и транспортировки нефти и газа в регионе.

Казахстан по сравнению с другими центрально азиатскими странами имеет наиболее благоприятный климат к вложению южнокорейских инвестиций в энергетический сектор страны. Одной из ключевых задач казахстанского правительства является усиление позиций страны на внешних рынках и вхождение в число крупных мировых поставщиков энергетического сырья и продуктов его глубокой переработки за счет внедрения передовых технологий производства [5, с.61].

Мировой опыт показывает, что некоторые развивающиеся страны, богатые сырьевыми ресурсами, не достигают устойчивого экономического развития и остаются в большей зависимости от изменения сложившихся обстоятельств на мировых товарных рынках сырья. По нашему мнению, Казахстан можно отнести к числу таких стран, которая является страной с малой экономикой, содержащий в себе крупный потенциал топливного и минерального сырья, что, в свою очередь, делает национальную экономику уязвимой к изменениям на рынке сырьевых ресурсов.

Для Казахстана развитие отношений с Республикой Корея в энергетической сфере является одним из актуальных направлений сотрудничества. Учитывая богатый опыт Южной Кореи в вопросе ускоренного развития, особенно организация конкурентоспособной обрабатывающей и перерабатывающей промышленности, для Казахстана является перспективным создание на территории страны инфраструктурные базы переработки, комплектования продукции с повышенной добавленной стоимостью, с использованием природных ресурсов Казахстана и новейших природных производственных технологии Южной Кореи.

Стремление использовать новые и новейшие технологии стран, добившихся наиболее значительных результатов в данной области, очень важны для развития научно-технического потенциала страны. Учитывая приоритетность в экономике Казахстана ускоренного развития технологической и научно-технической сфер с целью создания эффективных, конкурентоспособных производств, одной из перспективных сфер сотрудничества между государствами является сотрудничество в научно-технической области. Тем самым для Казахстана в настоящее время актуальна разработка механизма дальнейшего углубления экономического сотрудничества с Южной Кореи и расширения взаимовыгодных связей в научно-технической и инновационной сферах.

Стратегия Казахстан 2030 по развитию энергетических ресурсов - эффективно использовать энергетические ресурсы Казахстана путем быстрого увеличения добычи и экспорта нефти и газа с целью получения доходов, которые будут способствовать устойчивому экономическому росту и улучшению жизни народа.

Стратегия использования энергетических ресурсов включает в себя следующие элементы: Заключение долгосрочных партнерских отношений с главными международными нефтяными компаниями для привлечения лучших международных технологий, ноу-хау и крупного капитала; создание системы трубопроводов для экспорта нефти и газа; привлечение интересов крупных стран мирового сообщества к Казахстану и его роли в качестве мирового поставщика топлива; с привлечением иностранных инвестиций форсированное создание и развитие внутренней энергетической инфраструктуры; крайне рачительное использование будущих доходов от этих ресурсов [6].

Нынешнее положение сотрудничества/процесса развития ресурсной дипломатии по отношению к Центральной Азии: Проект развития энергетических ресурсов Кореи по отношению к Казахстану начался в середине 2000-х годов. Это намного позже, чем другие крупные глобальные страны, которые начали свою деятельность в 1990-х годов. Например,

Япония уже участвовала в масштабных проектах, таких как развитие месторождения Кашаган в конце 1990-х годов, и вышла на казахстанский энергетический рынок раньше, чем Корея [7, с. 81].

Как уже упоминалось выше, правительство Кореи в 2006 году из-за высоких цен на нефть и нестабильной ситуации на Ближнем Востоке обратило внимание на Центральную Азию как на новую ресурсную дипломатию, которой следует стратегически подойти в условиях насущной необходимости обеспечения альтернативными источниками энергии. В 2007 году был сформирован «Корейско-Центральноазиатский форум сотрудничества» в рамках стратегических интересов Кореи, и были проведены различные формы сотрудничества путем проведения форума между Кореей и Центральной Азией.

Главными приоритетами для развития ресурсов в Центральной Азии, которые должна рассматривать Южная Корея - это богатые природные запасы и доступ к рынкам. Учитывая этот факт, корейские эксперты считают, что Казахстан является наиболее подходящей страной для разработки нефтяных месторождений. Казахстан имеет наибольшее количество запасов нефти в Центральной Азии (5,3 млрд. тонн), а доступность рынка значительно улучшилась благодаря завершению строительства КТК и нефтепровода Казахстан-Китай. На обширной территории зона контроля Каспийского моря также является самой крупной среди стран Центральной Азии и, как ожидается, в будущем будет иметь самый высокий потенциал развития нефти.

Вскоре был разработан конкретный план поддержки продвижения корейских компаний в Центральной Азии и началась ресурсная дипломатия при тесном сотрудничестве с Казахстаном и другими странами Центральной Азии. В 2008 году правительства Кореи и Казахстана подписали концессионное соглашение о разработке проекта по разведке нефтяных месторождений в Жамбыл и соглашение о сотрудничестве в области строительства Балхашского ТЭС в 2009 году. А также частные предприятия Южной Кореи начали активно инвестировать в сотрудничество двух стран в области энергетики и ресурсов.

В частности, Казахстанский «Жамбыльский» бассейн на которую приходится доля залога Кореи (27%), считается самой успешной ресурсной дипломатией в Казахстане. Национальная нефтяная корпорация Кореи (KNOC) достигла заметных результатов, добыв сырую нефть во второй половине 2013 года. После исследования Жамбыльского бассейна был подписан меморандум о взаимопонимании по поисково-разведочному сотрудничеству с государственной компанией для открытия новых проектов сотрудничества в области разработки месторождений нефти, что обеспечит возможности для проектов развития казахстанского и зарубежного нефтяного месторождения. Кроме того, KNOC участвует в нефтяных блоках Altius, блоке ADA, в бассейнах Кульжан и Арыстан (ранее компания Сумбе) внутри Казахстана и производит сырую нефть.

Однако были случаи, когда крупномасштабные проекты были приостановлены или прекращены после подписания меморандума о взаимопонимании. Контракт на строительство нефтехимической установки KLPE (LG этилен), подписанный в сентябре 2013 года, с консорциумом (строительная компания GS, PetroPac, Linde) и организацией по заказу (LG Chem, Kazakhstan State совместное предприятие нефтехимической компании KPI) из-за разногласия в мае 2015 года был приостановлен.

Кроме того, строительство ТЭС в Балхаше, которое совместно продвигалась с Samsung C & T и Samsung Engineering в Казахстане, отложила переговоры по финансированию между подрядчиком и основным акционером и в сентябре 2009 года строительство резко прервалось.

Инвестиции в горнодобывающую отрасль корейских компаний не были достигнуты с 2012 года, хотя Казахстан является преобладающей страной с минеральными ресурсами мирового класса. Основными причинами плохого инвестирования корейских компаний в

горнодобывающий сектор являются неясность Казахстанского правительства, а также нестабильные правовые нормы и налоговые системы [8].

Оценка: Что касается выхода в Казахстан и другие регионы Центральной Азии, то Корея испытывала огромные трудности по сравнению с такими странами, как Россия, Китай и Соединенные Штаты, которые намного раньше вступили на эти территории.

Прежде всего, Корея и Казахстан географически отдалены и из-за позднего начала инвестирования средства в сектор энергоресурсов, Корея имеет ограниченное влияние в Казахстане. Как вы уже знаете, по сети нефтепроводов, которая была создана ещё в советское время, Россия продолжает тесный энергетический обмен с центрально-азиатскими нефтедобывающими странами и большинство Российских компаний участвуют в развитии основных промышленностях нефтяных и газовых месторождений. В середине 2000-х годов Китай завершил строительство нового трубопровода, который напрямую связывал Казахстан и Туркменистан, и стал следующим крупным импортером энергии после России, получая прямые поставки сырой нефти и природного газа. Кроме того, Соединенные Штаты помогают строить нефтепроводы (например, ВТС, ТАРП и т. д.), которые могут направлять нефтегазовые ресурсы Центральной Азии в Европу и Индию, одновременно подавляя влияние России в данном регионе. По сравнению со странами с богатым капиталом и инфраструктурой Корея оказывает меньшее влияние на энергетическую промышленность Казахстана.

Ресурсная политика Южной Кореи в отношении Казахстана с высоким государственным интересом привела к нескольким успешным делам. Однако можно сделать вывод о том, что ограничения «географического недостатка», «последнего инициатора» и «ограниченного влияния» не были преодолены. С середины 2000-х годов, когда Южная Корея интересовалась Центральной Азией и разработала план действий по продвижению в Центральную Азию, хотя между странами Центральной Азии и правительством Республики Кореи было много меморандумов, в действительности были ограничения в случае с Жабьльским бассейном и Сургильским газовым месторождением. Это объясняется тем, что корейское правительство не обеспечило базовую инфраструктуру, такую как построение доверия или политику помощи для продвижения среднесрочных и долгосрочных целей.

Вывод. Ресурсная политика Южной Кореи по отношению к Центральной Азии началась с потребности энергетической безопасности, в обеспечении стабильной энергетики и ресурсов. С этой целью Корея проводит ресурсную дипломатию, нацеленную на обеспечение основных источников энергии, таких как нефть и газ, в отношении стран Центральной Азии с богатой энергетикой как Казахстан. Но пока эта политика продвигается не оценивается на должном уровне.

В целях участия расширения в развитии нефтяного месторождения в Казахстане, необходимо будет принимать различные подходы. Основываясь на опыт экономического развития Корейского правительства, Корея, укрепляя свою ресурсную дипломатию, гарантируя капиталовложение в различные фонды, должна активно участвовать в инвестициях развития ресурсов. Также укрепление сотрудничества с существующими российскими и китайскими компаниями может стать хорошим способом в развитии ресурсов.

Ресурсная политика Южной Кореи в Казахстане должна создать долгосрочную сеть устойчивого сотрудничества и предпринимать усилия для активизации обмена. Для этого Корея должна расширять не только энергетику и ресурсы Казахстана, но и совместно культурной спецификой, политической, экономикой и географическим и исследованиями Казахстана необходимо расширять программу устойчивого обмена энергетики. Недавняя международная ситуация, переместившись от геополитического альянса, в котором доминирует идеология, к национальной стратегии, ориентированной на экономику, где согласованность в благо государства становится самым важным критерием для альянса.

Казахстан стремится приобрести технологии и ноу-хау для повышения собственного экономического развития и конкурентоспособности, а также использовать энергетические ресурсы для содействия общего развитию страны. Для этого Казахстан совместно с Южной Кореей взяв за основу технологию, активно предоставлять преимущественное право в развитие ресурсов для новых стран инвесторов и ведение беспроектных переговоров может стать хорошим взаимоотношений.

Список литературы

- 1 Ли Джун Бам Теоретический подход к энергетической безопасности: политическая экономия энергоснабжения и спроса – Сеул: Международный мир книга 2, издание 1, 2005. - 561 с.
- 2 Ли Жи Юн Сравнительное исследование внешней политики Кореи и Японии в Центральной Азии // Journal of World Area Studies - 2010. - Т. 31, № 3. - С. 64.
- 3 Ли Дже Янг и Санг-Нам Пак Повышение Центральной Азии и стратегия реагирования Кореи - Сеул: Корейский институт международной экономической политики, 2007. -518 с.
- 4 Анализ мирового энергетического рынка – Сеул: Институт экономики энергетики, 2013.- 425с.
- 5 Основные итоги программы правительства республики Казахстан на 2003-2006 гг. Программа правительства Республики Казахстан на 2006-2008 гг. – Астана: Елорда. [Электронный ресурс]. – 2006. – URL: <http://www.akorda.kz/ru/search> (дата обращения: 07.02.2018)
- 6 Казахстан 2030. Стратегия развития Казахстана до 2030 г.: проблемы и пути их реализации [Электронный ресурс]. – 2006. - URL: <http://www.akorda.kz/ru/search> (дата обращения: 08.02.2018)
- 7 Ли Жи Юн Сравнительное исследование внешней политики Кореи и Японии в Центральной Азии // Journal of World Area Studies - 2010. - Т. 31. № 3. - С. 81.
- 8 Ким Чон-Ин Сотрудничество между двумя странами в области минеральных ресурсов – Сеул: Объявление программы совместного комитета Корейско-Казахстанского экономического сотрудничества, 13.5.2013. – 457 с.

Ан Сан Хун, Ө.С. Құрмашев

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Корея мен Қазақстан арасындағы ресурстық дипломатия жайлы жазбалар

Аннотация. Берілген мақалада Қазақстанмен Кореяның ресурстық ынтымақтастығының саласындағы зерделеу және бағалау ерекшеліктері көрсетілген. Оңтүстік Кореяның көзқарасы бойынша, Орталық Азияның маңызды экономикалық және дипломатиялық мәні бар. Сол себебі Оңтүстік Корея энергетикалық саясат бағыттарын талдай отырып Орталық Азияға, соның ішінде Қазақстанға деген қызулығын көрсетті. Оңтүстік Кореяның Орталық Азиядағы ресурстарды дамыту бағыттарының бірі, Орталық Азияның бай табиғи қорлары және қол жетімді нарықтар болып табылады. Корея Республикасымен Қазақстан арасындағы экономикалық ынтымақтастығына баға берілді. Сонымен қатар Оңтүстік Кореяның Орталық Азияға, соның ішінде Қазақстанға деген ресурстық саясаттың мәліметтері зерттелді. Оңтүстік Кореяның Қазақстанға қатысты ресурстық саясаты ұзақ мерзімді желісін құруға және алмасу шараларын күшейтуіне күш салу керек.

Түйін сөздер. Энергетикалық ресурстар, ресурстық дипломатия, ресурстық саясат, жаңғырту, мұнай бассейндері, ноу-хау.

An Sang Hoon, O.S. Kurmashev

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Notes on the resource diplomacy between Korea and Kazakhstan

Abstract. The article discusses the specifics of studying and evaluating the cooperation between Kazakhstan and the Republic of Korea in the field of resources. From the point of view of South Korea, Central Asia has important economic and diplomatic significance. Therefore, South Korea, having analyzed the main direction of energy policy, became interested in Central Asia, including Kazakhstan. The main priorities for the development of resources in Central Asia, which are considered by South Korea - are the rich natural resources and access to markets. The economic cooperation between the Republic of Korea and Kazakhstan is also assessed in this study. Moreover, the materials of South Korea's resource policy towards Central Asia and Kazakhstan in particular is thoroughly analyzed. South Korea's resource policy in Kazakhstan should create a long-term network of sustainable cooperation and make efforts to enhance exchange.

Key words. Energy resources, resource diplomacy, resource policy, modernization, oil basins, know-how.

References

- 1 Li Dzhun Bam Teoreticheskij podkhod k ehnergeticheskoy bezopasnosti: politicheskaya ehkonomiya ehnergosnabzheniya i sprosa [Theoretical approach to energy security: political economy of energy supply and demand], Mezhdunarodnyj mir [International Peace], kniga 2, izdanie 1, 8 (2005). [in Korean]
- 2 Li Dzhi Yun Sravnitel'noe issledovanie vneshnej politiki Korei i Yaponii v Tsentral'noj Azii [Comparative study of the foreign policy of Korea and Japan in Central Asia], Journal of World Area Studies, Volume 31, edition No. 3.
- 3 Li Dzhe Yang i Sang-Nam Pak Povyshenie Tsentral'noj Azii i strategiya reagirovaniya Korei [Raising Central Asia and the Response Strategy of Korea], Seul: Korejskij institut mezhdunarodnoj ehkonomicheskoy politiki [Seoul: Korean Institute of International Economic Policy], 2007, P. 15.
- 4 Analiz mirovogo ehnergeticheskogo rynka [Analysis of the world energy market] 13-36 // Institut ehkonomiki ehnergetiki [Institute of Energy Economics], 17-20(2013).
- 5 Osnovnye itogi programmy pravitel'stva respubliki Kazakhstan na 2003-2006 gg [Main results of the program of the Government of the Republic of Kazakhstan for 2003-2006] Programma pravitel'stva Respubliki Kazakhstan na 2006-2008 gg. – Astana: Elorda [The program of the Government of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008. - Astana: Elorda], Available at: <http://www.akorda.kz/ru/search> (accessed 07.02.2018)
- 6 Kazakhstan 2030. Strategiya razvitiya Kazakhstana do 2030 g.: problemy i puti ikh realizatsii [Kazakhstan 2030. Strategy of development of Kazakhstan till 2030: problems and ways of their realization]. Available at: <http://www.akorda.kz/ru/search> (accessed 08.02.2018)
- 7 Li Dzhi Yun Sravnitel'noe issledovanie vneshnej politiki Korei i Yaponii v Tsentral'noj Azii [Comparative study of the foreign policy of Korea and Japan in Central Asia], Journal of World Area Studies, 31(3), 81
- 8 Kim Chon-In Sotrudnichestvo mezhdvu dvumya stranami v oblasti mineral'nykh resursov [Cooperation between the two countries in the field of mineral resources]. Ob»yavlenie programmy sovместного komiteta Korejsko-Kazakhstanskogo ehkonomicheskogo sotrudnichestva [Announcement of the program of the joint committee of the Korea-Kazakhstan economic cooperation] 13.05.2013

Сведения об авторах:

Ан Сан Хун – профессор, доктор Ph.D, приглашенный профессор факультета Международных Отношений кафедры востоковедения Евразийского Национального университета имени Л. Н. Гумилев, Астана, улица Сатпаева 2, Казахстан.

Құрмашев Ө. С. – преподаватель факультета Международных Отношений кафедры востоковения Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилев, Астана, улица Сатпаева 2, Казахстан.

An Sang Hoon –Visiting professor of Oriental Studies International Relations, Ph.D., L. N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev str. 2, Astana, Kazakhstan

Kurmashev O. S. - Lecturer department of Oriental Studies International Relations, Master of Arts, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev str. 2, Astana, Kazakhstan

FTAMP 39.15

Ж. Бейсенжан

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhuldyz.juju@mail.ru)*

Орта Азияның тарихи жағрапиясы туралы деректанулық, тарихнамалық зерттеулер

Аннотация. Бұл мақалада VI-XIII ғасырлардағы Орта Азияның тарихи географиясын зерттеудің деректік негіздері мен тарихнамалық аппаратына шолу жасалады. Тақырыпты зерттеуге негіз болған қытай және араб деректері салыстыра талданып, олардың деректік әлеуеті мен шынайылығы талданады. Сонымен бірге, тақырыпты зерттеуге қатысты ғылыми әдебиеттер мен олардың бағыт-бағдары, жеткен жетістіктері сарапталады. Басты мақсат Тан империясы мен Орта Азияның қарым қатынасын зерттеу. Бұл әртүрлі көзқарас арқылы Тан империясы мен Орта Азияның құрлық жол сызықтарының өзгерісін; Тан империясының Орта Азияға деген танымын, қытай және араб деректеріндегі Орта Азиядағы қалалардың орны мен бағыт бағдарын; Тан империясының Орта Азияға жасаған шырғалау саясатының барысын; шырғалау басқағын құрғаннан кейін Орта Азиядағы хулардың Тан империясы және арабтармен болған қатынасына деген әсері; Орта Азиядағы хулар мен Тан империясы арасындағы саяси қарым қатынастың өзгерісі мен себебі сияқты мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер. Қытай, Араб, Тан империясы, Орта Азия, тарихи жағрапия, деректер.

Тан империясы кезінде Мәуереннаһрды (Әмудария мен Сырдария арасындағы аумақ) орталық еткен Орталық Азия өңірінде қытай тарихында аты қалған тоғыз жабғұлы хулар (昭武九姓胡) Қаңлы (康国), Хорезм (安国) және Ферғана (拔汗那) елдері өмір сүрген. 624 жылдан 772 жылға дейін Орталық Азиядағы хулар мен Тан арасында бір жүз тоқсан төрт жылға созылған тікелей байланыс болды. [1, 80,82, 91б.]. Тибет, Батыс және Шығыс түрік және Түркештердің бірінен соң бірі күшейіп, Арабтардың шығысқа қарай кеңеюімен Жібек жолы шығыс пен батыс өңірдің саяси, экономикалық және әскери байланыстарының түймесі болған. Қытай тарихында, Тан империясының саяси күші бірінші рет Когарттан (葱岭) өтіп, Мәуереннаһр және Тохар (吐火罗) жерлерінде шырғалау аймақ басқақтығын орнатты, Орталық Азия Хулармен Тан арасында бір ғасырға жуық саяси бағыныштылық байланыс орнатылды. [4, Vol.1 p.84]. Осындай тығыз қарым-қатынастағы үрдістер біздің қойып отырған мәселемізді ішкерілей зерттеуіміздің негізін қалады. Осы деректер мен жетістіктерді зерттеуді 4 үлкен бөлікке топтастырып қарастыруымызға болады:

Тақырыпқа қатысты дерек көздер. Тан империясы мен Орталық Азия арасындағы байланыстар Тан империясының саяси, экономикасы және мәдениеті, тіпті тұрмыстарына орасан зор ықпал етті. Осындай бай мазмұндар “Тан империясы және Орталық Азияны” тақырып еткен көптеген аты шулы тарихи жазбалардың жазылуына үлес қосты YII-YIII ғасырдағы Орталық Азиядағы Хулардың тарихи өзгерістерін негізінен «Тан империясының Батыс өңірі. Биография» (大唐西域记), «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» (新唐书•地理志), «Цэфуюаньгуй» (册府元龟) және «Жаңа Тан кітабы батыс өңірі. Биография» (新唐书•西域传) сияқты Тан империясының деректерінде сақталған.

Бұл құжаттар сонымен қатар Тандықтардың Орталық Азиядағы Хуларға деген түсінігін көрсетеді. Осы деректер “Тан империясы және Орталық Азия” негізінде Тан им-

периясы Жібек жолы өзгерістер зерттей отырып Орталық Азия қалаларының бағдар және орнының дәлдігі мен шынайылығын зерттеу.

Зерттеу әдісінде қателерді қайталау болдырмауға тырысады «Тан империясы батыс өңір Биография», «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» «Цэфуюань гуй» және «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография» деректерінің шынайылығына күмәнді көзбен қарау негізінде Араб деректерімен салыстыра зерттеп Орталық Азия археологиялық материалдық және кейінгі зерттеушілердің зерттеулерімен Орталық Азияның негізгі сауда керуен жолындағы қалалардың бағыт бағдарын орнын дәлелдеу.

«Тан империясы батыс өңір Биография» Тан дәуірінің Орталық Азияның тарихи жағырапиясына қатысты ең ерте жазылған жазбаша дерек, онда Синьцзяннан Үндістанға дейінгі сапарындағы мемлекеттердің географиясы, трафигі, климаты, саясаты, діні, тілдері, этикетті, салық салу сияқтылары жазылған. онда 7 ғасырдағы Тан мен Батыс өңірдің жол жағдайын егжей-тегжейлі баяндаған. Осы кітап 1300 жылдан астам жылдар бойы қолданып зерттелген. [2, 97,88 б.].

«Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» VIII-X ғасырлардағы Қытаймен Орталық Азияның құрлық жол тармақтары жазылған, онда Орталық Азиядан Қытайға баратын жолдың СюаньЗуаннан батысқа сапарындағы жолмен айырмашылығы және Орталық Азиядағы тоғыз жабғұлы хулар шығысқа бару жолымен Хандықтардың батыстан шығысқа қарай жүрген жолжардың ұқсастығын байқауға болады. осы кезеңде Қытай мен Батыстың жер-транзит маршруттарының өзгеруі жазылады. Бұл дерек бір жағынан осы кезеңде Орталық Азия халқы мен Тан империясы арасындағы қарым қатынасымен өзара түсінігін көрсетеді.

«Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография » негізгі Тандықтардың Орталық Азия елдеріне деген танымы мен өзара қарым қатынастары жазылыған. Бұл жазбадан өзара қарым қатынасы барысындағы Тандықтардың Позициясы мен көзқарасын байқауға болады.

«Цэфуюаньгуй» бұл деректе Тан империясы мен Орталық Азия халықтар арасындағы саяси қарым қатынастар мен өзгерістер Орталық Азияны зерттеуші ғалымдарының назарындағы әрі әлі күнге дейін шешімін таппаған мәселелер . осы мәселені шешкендегі біз Тан империясы Араб және Орталық Азия халықтар арасындағы қарым қатынастарды біле аламыз. Тан империясы мен Орталық Азия халықтар арасындағы сый сипат беру қатынасы 7-8 ғасырдағы саяси байланыстың өзгерісін көрсетіп береді . « Цэфуюаньгуйдерегінің» жазба байлығы басқа дәуірдегі жазбалармен салыстырғанда мол, бірақ « Цэ фу юань гуйдағы» Тан империясы мен Орталық Азия халықтар арасындағы деректерді ғалымдар әліде жан жақтылы толық қолданыла алған жоқ.

Осындай бай мазмұндар көптеген ғалымдарды өзіне тартып “Тан империясы және Орталық Азияны” деген тақырыпта ғылыми зерттеулер алып барылды ,сонымен қатар біздің тереңдете зерттеуіміздің негізін қалады.

Орта Азияның тарихи жағырапиясы туралы деректерді жинау, реттеу, аудару және зерттеу жағындағы нәтижелер

Француз ғалымы Эдуард Шаванн (E.Chavannes) «Батыс түріктер тарихи» (Documents on the Western Turks) (1903) атты шығармасы екі «Таңнама» және « Цэфуюаньгуйдағы » , Батыс түріктердің тарихына қатыстыларын аударып реттеді және осындаға Орталық Азияның жер су атауларына қысқаша түсініктеме берді .Бұл шығарманың ерекшелігі афтор Қытай мен Араб деректерін салыстыра отырып талдау жасаған.

Ағылшын ғалымы Владимир Фёдорович Минорский Vladimir Minorsky «Худуд әл-Алам» атты деректі аудару барысында көптеген Ислам деректерін пайдалану арқылы 8-9 ғасырдағы Орта Азияның тарихи жағырапиясына анық тұжырымдама берді. Біз Орта Азиядағы жер атаулары мен орнын белгілегенде Минорскийдің зерттеу нәтижесіне сүйенеміз. Өкінішке ол қытай деректерімен салыстырып зерттемеген.

Голландиялық ғалым Гье, Михаэл Ян де М. J.de Goeje 8-10 ғасырдағы Араб-Ислам жағырапиялық деректерін жинақтау арқылы «Араб жағырапиясы» (Bibliotheca geographorum arabicorum) кітабын жазып шығарады [5, pp.467-474.]. Цен Чжун Мианың (岑仲勉) «Тан Ши Ю Шен», «Батыс түріктер тарихын толықтау және ғылыми-зерттеу» Эдуард Шаванның (E.Chavanes) зерттеуін артықшылығы батыс түріктер мен Тан арасындағы тарихи байланысқа өзіндік көзқарасын білдіреді. Осы ғалымдардың зерттеулерінде әлі көптеген қателік және зерттелмеген жерлері болса да олар «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биографиясына» пайдалы зерттеулер алып келді.

Дин Цяньның (丁谦) «Көне жаңа Танама Батыс Аймақтар географиялық зерттеу» (新旧唐书西域传地理考证) бұнда ол «Танама» мен «Тан империясы батыс өңір Биографиясындағы» батыс өңірдің тарихи жағырапиясына анықтама жасады.

Ұзақтан бері «Тан империясы батыс өңір Биографиясы» мазмұны толық әрі шынайылығы жоғары болу себебінен қытай және басқа елдің ғалымдарының зерттеуінде болған қытай ғалымы ЧжоуЛянькуаньның (周连宽) «Тан империясы батыс өңір Биографиясының тарихи жағырапиялық зерттеуі 1984 ж. (大唐西域记史地研究丛稿) [2], ДжиСянлиның (季羨林) «Тан империясы батыс өңір Биографиясының салыстыра түсінік беру, 1985ж.» (大唐西域记校注) РуиЧуанМиның (芮传明) «Тан империясы батыс өңір Биографиясы (Аударма) 1995ж.» (大唐西域记全译) сияқты кітаптар өкілдік зерттеулері болып табылады. Бұл зерттеулер «Тан империясы батыс өңір Биографиясындағы» тарихи және жағырапиясына анық түсініктеме жасаған олардың зерттеулері қазіргі заман қытай және басқа елдер зерттеуінің дәрежесі ең жоғары болған жетістік болып табылады. бірақ олар СюаньЦзаның Орталық Азиядағы басып өткен жерлерге нақтылы зерттеу алып бармағаны себепті «Тан империясы батыс өңір Биографиясының» сенімділіген дәлелдей алмайды.

Шетелдік ғалым Томас. Уоттерс, T. Watters «Тан империясы батыс өңір Биографиясының» ағылшын тілі аудармасы (1904). Уоттерс аудармасында СюаньЦзаны естелігіндегі жол қалалар орың қателіктерін байқаған бірақ ол осы қателіктерге нақтылы зерттеу алып бармаған. 1933жылы Орта Азиядағы самарқаннан шығысқа қарай 140км қашықтықтағы моунт кентінен «Site of the Castle on Mount Mug» тоқсанға жуық дерек кітаптары табылған, олар соғыды жазуы (粟特), қытай тілі (汉文), араб тілі (阿拉伯) және көне түрік руникалық жазуларында (古突厥卢尼文) жазылған себепті біз Орта Азияны соғыдылардың көз қарасыменде зерттеп білуімізге мүмкіндігін әкелді.

Таң дәуіріндегі Орта Азияның тарихи жағырапиясының зерттеу нәтижесі

Ресей ғалымы Бартольд Василий Владимирович Араб Ислам тарихының негізінде реттеп қолдану арқылы «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» (1898–1900), «Жетісу тарихының очерктері» (1898), «Түркістанды суландыру тарихына» (1914), «Қырғыздардың Тарихи очеркі» (1927), «Орта Азиядағы түркі халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс» (1935) «Орта Азиядағы түркі халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс» (1935) сияқты шығармаларын шығарып 7-12 ғасырдағы Орта Азияның тарихына үлес қосты. оның Орта Азия туралы жапон ғалымы Мацуда Хисао (松田寿男) қытай деректерінен пайдаланып Хань және Тан дәуіріндегі Тянь-Шань тауы өңірінің тарихи жағырапиясына талдау жасап «көне заман Тянь-Шань тауының тарихи жағырапиясын зерттеу» (古代天山地理学研究) атты шығармасын жазды. ғасырдағы жібек жолының Орталық Азия бөлігіндегі бағыт бағдары қалай болғанын зерттеген.

ЧжанКуанта (张广达) «Сұйяб қаласының орны» (1979) (碎叶城今考地), «Батыс өңір тарихи географиясына алғашқы талдама жасау» (1995) (西域史地丛稿初篇) Қытай және Араб Ислам деректерінен пайдаланып Орта Азиядағы сұйяб сияқты қалалардың орнына тексеріп қортынды жасады. Оның зерттеу нәтижесі арқылы Суяб қаласын негіз етіп өлшеу жүргізуімізге болады.

ЧенЧжуньянь (岑仲勉) «Қытай және шетел тарихы мен зерттеулері» (1962) (中外史地考证), Су Бэй хай (苏北海) «Батыс өңір тарихи географиясы» (1988) (西域

历史地理) сияқты зерттеулер Батыс аймағының тарихы мен географиясына өзіндік үлесін қосты. Бірақ олар СюаньЦзаның Орталық Азиядағы басып өткен жерлерге нақтылы зерттеу жүргізбегендігі себепті «Тан империясы батыс өңір Биографиясының» сенімділіген дәлелдей алмайды.

Тан империясы мен Орта Азияның өзара қатынасын зерттеу нәтижесі

Ағылшын ғалымы Х.А.Р Гиббдың (Gibb, H. A. R) «Арабтың Орта Азияны жаулауы» (1923) (The Arab Conquests in Central Asia) кітабында арабтардың Орта Азияны жаулау барысы, Орта Азиядағы халықтардың арабқа деген қарсылығы мен арабтардың тан халықтары, түріктер және түркеш хандығымен болған байланысы жазылады.

АҚШ ғалымы Кристофер Беквит (Christopher I. Beckwith) Арабпен Тибеттің тарихы және «Цэфуюаньгуйды» зерттеу арқылы «Орта Азиядағы Тибет империясы» (The Tibetans in the Ordos and North China) атты шығармасын жазады, онда Тибеттіктердің арабтар, түркештер және Танмен болған байланысы зерттелген.

Сюэ Цзюньчжэн (薛宗正) «Түркеш қағанатының гүлденуі мен құлдырауы» 1984ж. 突骑施汗国的兴亡, «Ташкент деректері» 1989ж. (石国考述), «Түрік тарихы» 1992ж.

(突厥史) сияқты шығармаларында түріктер мен Тан империясының байланыстары, Тан империясының Орта Азиядағы әлеуметтік күші сияқты мәселелер зерттелген.

Ван Чжилайдың (王治来) «Орта Азияның тарихы» 1986ж. (中亚史纲) кітабында YII-YIII ғасырдағы Орта Азия мен Тан империясы негіз етіп жазылған. Жоғарыдағы зерттеулерден Тан империясының қытай тілінде жазылған деректеріндегі Орталық Азияның тарихи жағырапиясына деген толық зерттеу мен реттеу өте аз. Таң мен Орталық Азияға қатысты тақырыпты зерттеудің алдында біз Таң империясы кезіндегі деректердегі Орталық Азияға қатысты бөлімі және Таң мен Орталық Азияның қарым қатынасына мән бере отырып анықтама жасағандағана зерттеу көлемін біле аламыз, әрі Орталық Азиядағы қалалардың орыны және қашықтығына талдау жасай аламыз. Осы ғалымдардың зерттеуінен Тан империясының деректеріндегі Орталық Азия халықтарының тарихына жағырапиясына деген түсінігінде қателік бар жоқтығын білуге болады. және Тан империясының деректері мен басқа елдердің деректерін салыстыра зерттеген зерттеулерде қандай алшақтық бар екенін, YII-YIII ғасырдағы жібек жолының Орталық Азия бөлігіндегі бағыт бағдары қалай болғанын зерттеген.

«Тан империясы батыс өңір Биография», «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» «Цэ фу юань гуй» және «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография» сияқты Тан империясының деректерін жазушылардың ішінде тіпті Орталық Азияға барып қайтқандары да бар болған, сол себепті Тандықтар Орталық Азия халықтарына деген танымы мен түсінігі толық болуы керек еді бірақ қазірге дейін қалған деректерге қарасақ Тандықтардың Орталық Азия халықтарына деген танымы өте таяз [2, 97 б.].

Осыншама көп деректер мен зерттеулер арқылы қысқа мерзінде толық әрі дәлелді зерттеу жасау әркімнің қолынан келе бермейді. «Тан империясы батыс өңір Биография», «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» «Цэфуюаньгуй» және «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография» деректерінің алдыңғы екеуінде Таң дәуіріндегі жібек жолының бағыты және Орталық Азиядағы мемлекеттердің, қалалардың орны көрсетіледі. «Тан империясы батыс өңір Биография» Тан дәуірінің Батыс өңірдің тарихи жағырапиясына қатысты ең ерте жазылған жазбаша дерек, «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» YIII ғасырлардағы қытай мен батыс өңірдің құрлық жол сызықтары жазылған сондықтан екеуінің өзіндік ерекшелігі бар. Ал соңғы екі деректе Тандықтар Орталық Азия халықтарына деген танымы мен түсінігі және өзара қарым қатынастары жазылған. Осы төрт дереккөзді зерттеу кезінде ғалымдар көптеген қателіктер жібергендіктен, келешекте қайта зерттеудің маңызы мен мағынасы зор екендігіне анық байқалады.

Деректерді белгілі проблемаларды шешуде қолдануы: біріншіден бұрынғы зерттеушілердің зерттеу негізінде «Тан империясы батыс өңір Биографиясындағы» Орта Азия

яға бару жолын зерттеуіміз керек; екіншіден Қытай және басқа елдердің зерттеушілерінің «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбаларыын» зерттеуі Сұябдан шығысқа қарай, сол себепті біз зерттеуімізді Сұябдан батысқа қарай зерттеуіміз керек; үшінші Араб Ислам тарихи жағырапиялық деректері мен Орта Азияның деректерінен пайдаланып «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биографиясындағы» Орта Азиядағы халықтардың тарихи жағырапиясының жағыдайын дәлелдеп растау; төртіншіден «Цэфуяюаньгуй» сияқты қытай тіліндегі деректерді реттеп Орта Азиядағы хулардың Таң империясымен болған саяси қарым қатынасын талқылау.

Қорытынды. Менің осы мақаланы жазуымдағы басты мақсатым - Тан империясы мен Орта Азияның қарым қатынасын зерттеу. Бұл әртүрлі көзқарас арқылы Тан империясы мен Орта Азияның құрлық жол сызықтарының өзгерісін; Тан империясының Орта Азияға деген танымын, қытай және араб деректеріндегі Орта Азиядағы қалалардың орны мен бағыт бағдарын; Тан империясының Орта Азияға жасаған шырғалау саясатының барысын; шырғалау басқағын құрғаннан кейін Орта Азиядағы хулардың Тан империясы және арабтармен болған қатынасына деген әсері; Орта Азиядағы хулар мен Тан империясы арасындағы саяси қарым қатынастың өзгерісі мен себебі сияқты мәселелер қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі

1 玄奘，《大唐西域记》卷一。据季羨林，张广达等《大唐西域记校注》本，中华书局1985年。

2 周连宽，《大唐西域记史地研究丛稿》，中华书局1984年。

3 E.Chavannes. Documents on the Western Turks. St. Petersburg, 1903

4 Thomas Wattoos. On YuanChuang's Trarrels in India 《大唐西域记》英译本 1904

5 H.A.R.Gibb. The Arab Intasion of Kashgar in A.D.715.BSOS vol-3, 1922ж.

Ж. Бейсенжан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Источниковедческие, историографические исследования об исторической географии Средней Азии

Аннотация. В этой статье рассматривается информация истории и историографии изучения исторической географии Центральной Азии в VI-XIII веках. Сравнительный анализ китайских и арабских данных, который является основой для исследования, анализирует их потенциал и реальность данных. В то же время анализируется исследовательская литература, направления и достижения по исследованию данной темы. Главной задачей является изучение взаимоотношения между империей Тан и Средней Азией. Здесь рассматриваются такие подтемы как;изменение дорожных линий на суше в империй Тан и Средней Азий, насколько империя Тан ознакомлена с Средней Азией, наименование и расположение городов Средней Азий в арабских и китайских сведениях,ход политических действий империй Тан по отношению к Средней Азий, влияние хуларов из Средней Азий на взаимоотношения между империей Тан и арабов, Причины изменении в политических взаимоотношениях между хуларами и империй Тан.

Ключевые слова. Китай,Арабские,Тан империя,Центральная Азия, историческая география, литературные данные.

Zh. Beisenzhan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Historiographic Researches of Literature and Historical Geography in Central Asia

Abstract. This article reviews the historical background and historical histories of the historical geography of Central Asia in the sixteenth and thirteenth centuries. A comparative analysis of Chinese and Arabic data is the basis for the study of this topic, analyzing their potential and credibility. At the same time, the research literature on this subject, its orientation and results are analyzed. The main goal is to explore the relationship between the Empire and Central Asia. This changed the boundaries of the Tian Empire and Central Asia through different viewpoints; the Tang Empire's recognition of Central Asia, the location and direction of Central Asian cities in the Chinese and Arab data, and the progress of the Tang Empire in narrowing Central Asian policies; Central Asia Influence of the State of Tang Empire and its relationship with Arabs after its establishment with a razorhead; issues concerning the changes and causes of the relationship between the Huhians and the Tian Empire in Central Asia were discussed.

Key words. China, Arabic, Tang empire, Central Asia, historical geography, literature.

References

- 1 Xuanzang «Datangxiyuji» juanyi. ju Jixianlin, Zhangguangda deng «Datangxiyujijiaozhu» ben Zhonghuashuju 1986 nian.
2. ZhouLiankuan «Datangxiyujushidiyanjiuzonggao», Zhonghuashuju 1986 nian.
- 3 E.Chavannes «Documents on the Western Turks» St. Petersburg, 1903
- 4 Thomas Wattoos On YuanChuang's Trarels in India. («Datangxiyuji» yingyiben) 1904
- 5 H.A.R.Gibb, The Arab Intasion of Kashgar in A.D.715.BSOS vol-3, 1922

Автор туралы мәлімет:

Бейсенжан Жұлдыз – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ шығыстану кафедрасының 2-курс магистранты, Сәтбаев к. 2, Астана, Қазақстан.

Beisenzhan Zhuldyz – magistracy of the Department of Oriental Studies L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev str. 2, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 03.09.25

З.С. Ильясова¹, Ш.О. Кенбаев²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ¹zita.08@mail.ru, ²shok81@mail.ru)

Роль племенных кланов на Аравийском полуострове

Аннотация. В статье рассмотрены некоторые особенности родоплеменного общества арабских стран. Актуальность предмета исследования на сегодняшний день обуславливается кризисными явлениями в регионе Ближнего Востока. Для объективного понимания происходящих внутривосточных процессов необходимо знать характерные особенности и проблемы взаимоотношений племенных кланов на аравийском полуострове, в особенности, в контексте меняющихся политических комбинаций и коалиций, которые имеют объективное влияние на ход исторических процессов в регионе. Существует необходимость понимания роли племен и кланов в общественной и политической жизни, в частности, в области разделения властных полномочий, формирования элитарных и бизнес групп, в военной среде и в области обеспечения безопасности государств.

Ключевые слова. Племена, арабы, генеалогия, трайбализм, кахтан.

Истинное понимание внутренней жизни арабских государств невозможно без хотя бы общего знания об их клановой «ткани», о родственных связях и исторических союзни-

чески-дружественных или враждебных отношениях между теми или иными племенами. Любая страна – это в первую очередь люди. Поэтому настоящее исследование посвящено арабским племенам как таковым, их традиционным социальным структурам и кланово-семейной «ткани» общества, которые были, есть и будут вне зависимости от наличия нефти и городской инфраструктуры.

Арабы всегда гордились особой заботой о своей генеалогии по сравнению с неарабами. Многовековая история Ближнего Востока свидетельствует, что нигде, пожалуй, не относятся так трепетно и с таким вниманием к вопросам генеалогии и благородства происхождения, как это делают арабы [1, 699 стр.].

Ближневосточная цивилизация построена на племенных обществах и их развитии. Племена сформировали основу безопасности и социального, и экономического выживания их членов. Современные средства связи и транспорта снизили роль племени в реализации этих функций, однако оно трансформировалось и превратилось в базис социальной идентичности и лояльности для его членов [2, 128 стр.].

В настоящее время в одной только Саудовской Аравии, занимающей подавляющую часть территории Аравийского полуострова, насчитывается более 100 племенных объединений и племен. Уровень «почитаемости» племени или рода оказывает существенное влияние при назначении его представителей на важнейшие государственные должности. Уроженцам «неблагородных» племен значительно сложнее получить высокую должность и занять влиятельное положение в обществе, поэтому они вынуждены искать покровительства у администрации и у «уважаемых» племен, что ведет к возникновению племенных союзов. Кастовый характер социальной организации аравийского общества обуславливает практическую невозможность браков между представителями племен разной степени «благородства» [3].

В Республике Казахстан эта сторона жизни арабов изучена мало, особенно функционирование политических систем, ибо исследователи в основном касаются данной темы при описании традиций и обычаев в различных государствах Ближнего Востока и Северной Африки, и очень редко касаются роли и места трайбализма во внутривнутриполитической жизни. Более того, сформировалось отношение к племенам и кланам как к чему-то имеющему отношение к кочевникам или, как вариант, жителям сельских районов. Сразу укажем, что это не так. Опыт Ближнего Востока показывает, что племенные структуры в разных формах оказываются частью правящих элит. И здесь следует понимать: родоплеменные связи и лояльности по-прежнему остаются социальным разделителем. Как показывает практика, не замечаемые и, по сути, не принимаемые в расчет связи и отношения, замешанные на родоплеменной основе, играют порой заглавную роль в расстановке государственных фигур и формировании внутренней, а вслед за ней и внешней политики в большинстве арабских государств. Сеем предположить, что и «революционные события» в Ливии и Йемене весны-осени 2011 года крепко замешаны на трайбалистской основе и все это потому, что «... трайбализм гораздо сильнее, чем демократия в качестве практического инструмента, как в процессе выражения идентичности, так и при участии в выработке политических решений...». Если говорить о ключевых элементах или «основных уроках» нашей политической эволюции после 1989 г., то очень четко видно, что самые важные из них непосредственно связаны с принципами и ценностями арабской культуры (Arab tribal culture) в то время как самые очевидные провалы есть отражение наметившегося перенимания или даже навязывания ценностей Запада» [4].

Хотелось бы отметить, что такое племя? В Коране повествуется, что Всевышний создал людей «народами и племенами, чтобы они знали друг друга» [5, сура 49, аят 13]. Итак, по мусульманской традиции человечество делится на народы (араб. шууб), которые в свою очередь состоят из племен (араб. кабаиль). Племя - это главный «кирпичик» для народа [6, 19].

Исторической родиной арабского народа является Аравийский полуостров, за это именуется как «мать арабских племен». Этот полуостров историки привыкли называть Джазира, т.е. остров, который состоит из трех основных частей: Хиджаза, Неджда и Йемена. Хотя, конечно, это не единственные «субрайоны» Аравии. Следует отметить, что территория каждой из этих основных частей определялась только приблизительно, так что почти каждый исследователь истории и географии арабов считал возможным высказывать собственное мнение об ее границах.

Хиджаз - область на западе Аравии, протянувшаяся от Акабы и Маана до Асира, который являлся частью исторического Йемена, однако в настоящее время входит в состав Королевства Саудовская Аравия. В Хиджазе находятся исламские святыни Мекка и Медина.

Неджд – область в центральной части полуострова, которую с трех сторон окружает пустыня: с севера – Нефуд, с востока – Дахна, с юга – Руб эль-Хали.

На юге Аравийского полуострова был расположен Йемен, который за свое плодородие земель получил от римлян название «счастливая Аравия». Здесь уже в глубокой древности существовали высококультурные рабовладельческие государства.

Центральную часть полуострова занимают засушливые степи и пустыни. Лишь кое-где встречаются оазисы с рощами финиковых пальм. Возле оазисов жило оседлое население. Большую же часть страны населяли кочевники-скотоводы. Они населяли обширные пространства аравийских степей полупустынь, известных под общим названием «бадв» или «бедв»: Отсюда произошло название аравийского кочевника – «бадави» или «бадауи», перешедшее в европейские языки в форме арабского множественного числа бедуин. Бедуины занимались скотоводством, преимущественно верблюдоводством; коневодство и овцеводство имели у них второстепенное значение, а козоводство ограничивалось очень незначительными размерами [7, 55 стр.]. Верблюд для бедуина – источник жизни. Бедуин утоляет жажду верблюжьим молоком, голод – верблюжьим мясом. Из шерсти верблюда бедуин делает себе одежду, из кожи – обувь, из шкур – стены шатра.

В V-VI вв. арабы (за исключением оседлого населения Йемена) находились в стадии первобытнообщинных отношений и жили в условиях родоплеменного строя, при котором единственной организацией было объединение людей, основанное на кровнородственных связях. Все население Аравии, как кочевники, так и оседлые, распалось на отдельные племена, а каждое племя (в зависимости от его численности и размеров территории его расселения) состояло из большого или малого числа кланов и родов [7, 67 стр.].

Индивидуумы как в населенных пунктах, так и в пустыне ощущали себя в первую очередь членами своего племени. Существование вне клана и племени было практически невозможным прежде всего из-за отсутствия необходимого минимума безопасности.

Что касается племени, то обычно не все составляющие его рода были связаны кровным родством. Иногда в состав племени включался род или группа людей, ранее принадлежавших к другому племени, путем клятвенного соглашения. Таким образом, племя являлось не только родственным, но и политическим союзом.

Во главе каждого племени стоял его предводитель – сейид (что означает господин): в более близкое к нам время его стали называть шейхом. Каждое племя было вполне самостоятельной, ни от кого независимой организацией. Безопасность ее членов и неприкосновенность их собственности обеспечивались неизменной взаимной защитой всех соплеменников [7, 70 стр.].

Существует множества терминов, которыми обозначают различные подразделения племени при их иерархизации. Две базовые единицы организации арабского общества - семья (аиля) и семейство (фасьяля). Под первой традиционно подразумевается группа ближайших родственников в пределах пяти поколений, под второй - та же линия родственников, но в пределах большего числа поколений. Социологи называют это «расширенной» семьей.

Следующая по величине единица именуется ашира (мн.ч. ашаир), что обычно трактуется как клан. Для обозначения термина «племя» используется слово кабиля (мн.ч. кабаиль). Сами арабы не делают особого различия между терминами ашира и кабиля. Крупные бедуинские племена всегда обозначаются как кабиля. В отношении же всех остальных в зависимости от точки зрения авторов могут употребляться оба слова. Многие попросту считают их синонимами. Так, слова кабиля (племя) и ашира (род, клан) зачастую используются в одном и том же значении.

В рамках клановой организации существуют и такие структуры, как хамуля (мн.ч. хамаиль) и джамиля (мн.ч. джамаиль). Дать им определение довольно сложно, укажем лишь, что это подвиды таких единиц, как род и семейство. На практике они существуют далеко не во всех племенах и районах Ближнего Востока и наиболее характерны для племен, сформировавшихся по «мозаичному» образцу. Так, в Иордании указанные структуры характерны, в частности, для клановой конфедерации Дааджа. В Палестине вообще предпочитают любой клан называть словом хамуля Г.Диксон, проживший много лет в Аравии, утверждает, что хамуля - это «секция племени», и в качестве примера приводит Хатлайн у Аджман и Сувейт у Дафир [8, 53 стр.].

Таким образом, можно сказать, что базовой единицей трайбалистского сообщества был и остается род. Племя не было столь сплоченным, тем более, что кочевья отдельных его ветвей бывали очень сильно далеки друг от друга. Здесь, конечно же, многое зависело от условий местности: в пустынях Аравии и Сирии легче мигрировать на большие расстояния и занимать обширные площади.

В VII в. Арабские племена (как кочевники, так и оседлые) находились на стадии разложения родоплеменного строя из-за имущественной и социальной дифференциации. Сейиды и их родственники захватывали лучшие земли, большинство поголовья скота, превращали свои должности в наследственные. Наиболее глубоко процесс разложения родоплеменных отношений наблюдался в Хиджазе, где жили полуоседлые племена и находились крупные торгово-ремесленные города Мекка и Ясриб (Медина). Именно здесь происходило формирование классового общества и зарождение новой идеологии, исключаяющей племенную рознь.

Возникновение Ислама связано с именем пророка Мухаммеда. Социальные позиции раннего ислама (ограничение ростовщичества, установление милости беднякам, освобождение рабов, честность в торговле) сделали его привлекательным для широких народных масс. С приходом Ислама аравийское сообщество объединилось и появилось чувство принадлежности к умме, стоящей выше любой трайбалистской автономности. После смерти Мухаммеда происходило избрание «заместителей пророка» - халифов.

В VII-VIII вв. арабские племена завоевали огромные территории Северной Африки, Ближнего и Среднего Востока, Испании. На завоеванных землях возникло новое большое государство – Арабский халифат.

История Арабского халифата обычно подразделяется на два этапа: дамасский период (661-750 гг.), когда у власти находилась династия Омейядов, и багдадский период (750-1258 гг.) – время правления династии Аббасидов.

Своеобразие государственного строя Арабского халифата было обусловлено постулатами ислама о неделимости духовной и светской власти. Глава государства – халиф, который объединял и держал в своих руках духовную (имамат) и светскую (эмират) власти. Первоначально халифы избирались мусульманской знатью. Но скоро власть халифа стала наследственной.

Территория Халифата была разделена на провинции во главе с военными наместниками – эмирами. Города и селения провинций управлялись должностными лицами различных рангов и наименований. Очень часто эти функции возлагались на руководителей местных мусульманских религиозных общин – шейхов [9].

Произошел процесс признания власти в рамках Арабского халифата большей части трайбалистских институтов. Возник феномен двойной лояльности, номинально существовала власть халифа, османского султана, однако на уровне каждодневной жизни племена подчинялись лишь своим шейхам и собственным законам и обычаям [8, 18 стр.].

В битве при Ямаме во время компании мусульман против мятежников под предводительством «лжепророка» Мусейлимы военачальник Халед бен аль-Валид встретив упорное сопротивление, применил нестандартный ход – построил свою армию по кланово-племенному принципу. Ведомые своими шейхами одержали победу. В дальнейшем этот расчет всегда срабатывал в войсках мусульман лучше любой идеологической подготовки [6, 34 стр.]. В конце VIII в. крепнущая местная знать начала тяготиться центральной властью, что усилило сепаратизм регионов. Постепенно Арабский халифат распался на ряд независимых эмиратов и султанатов.

Перед тем как перейти к описанию племен арабов, будет целесообразно разобраться в происхождении термина «аль - араб». Возникновение этого термина вызывает много споров. Установлено, что арабы не упоминаются ни в дошедших до нас литературных памятниках бедуинов доисламской Аравии, ни в Коране. Однако в кораническом тексте использовано однокоренное слово *á* араб [5, 97 аят], под которым понимались племена кочевников, обитавшие вокруг городов Мекка и Медина. То есть если принять кораническое «*á* араб» за протоэтноним «арабы», необходимо указать, что его первоначальным объектом были именно аравийские бедуины, которые, видимо и знали это слово из обихода «городских», а в отношении самих себя не использовали. Тем не менее язык Корана в тексте Священной Книги назван *áраби* т.е. арабским. Под этим подразумевается, что пророк Мухаммед передавал божественные откровения на понятном и доступном его народу языке [10, 122-131 стр.]. По представлениям арабских генеалогов («знатоков родословий») VII-VIII вв., все арабы вели свое происхождение от библейского Авраама (по-арабски - Ибрахим). Родоначальником северных арабов считался сын патриарха Исмаил, а южных арабов – Иактан, которого отождествляли с арабским Кахтаном. Вторую из основных групп арабских племен считали «настоящими арабами» - ал-араб ал-мутаариба или ал-араб ал-мустариба. Каждая из двух основных групп состояла из многих племен. Каждое племя имело свое название, а наиболее крупные племена в ходе расселения на Аравийском полуострове и за его пределами распались в свою очередь на самостоятельные племена, каждое из которых принимало новое название [7, 68 стр.].

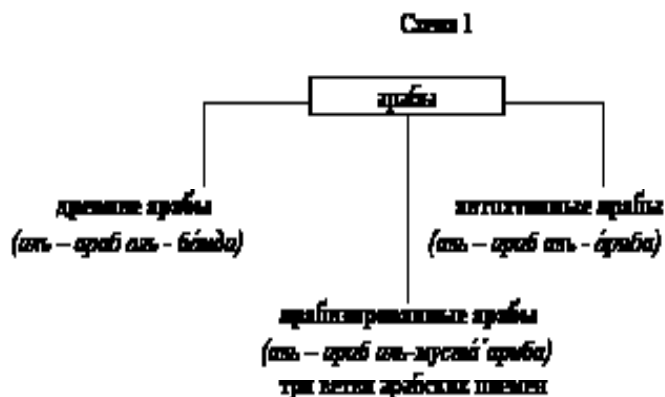
Христианская традиция относит арабов к семитским народам, так как, согласно древним еврейским преданиям, народы, заселившие после вавилонского столпотворения Западную Азию (ассирийцы, эламиты, арамейцы, евреи и арабы) были потомками Сима (Сема), сына библейского Ноя (арабски–Нух), который выжил со своей семьей после Всемирного потопа. Именно по линии трех его сыновей: Сима, Хама и Яфера продолжился человеческий род. Современные этнологи, как и известный востоковед И.М. Фильштинский делят древние арабские племена на североарабские (Аднаниты), входившие в группы Мудар и Раби’а, и южноарабские (Кахтаниты), относившиеся к группам Кахлан и Химьяр. Согласно данным И.М. Фильштинского к группе Химьяр относятся: Куда’а, Танух, Калб, Джухайна и Уэра.

К группе Кахлан: Тайй’, Хамдан, ‘Амила, Джузам, ал-Азд и Анвар, где в свою очередь из Джузам: Лахм и Кинда, а из ал-Азд: ал-Гасасина, Хуза’а, ал-Аус и ал-Хазрадж. Основные ветви группы Мудар: Кайс’Айлан, Тамим, Хузайл и Кинана. Из Кинана свое начало берет племя Курайш. Из Кайс’Айлан такие племена как: Хавазии, Сулайм и Гатафан, от племени Гатафан: ‘Абс и Зубьян Касательно второй группы южных арабов Раби’а, подразделяется на племена Асад и Ва’ил, где племенами Ва’ил являются Таглиб и Бакр. От племени Бакр берет начало племя Бану Ханифа [11, 7 стр.]. По данным арабских исследователей арабские племена делятся на три группы (схема 1) [12, 19 стр.]:

1) Вымершие арабы (древние арабы): так именуются древние арабы, достаточными и подробными сведениями об истории которых мы не располагаем. К их числу относятся такие племена, как ‘Ад, Самуд, Тасм, Джадис, ‘Имляк и другие.

2) Чистокровные арабы (автохтонные арабы) : так именуются потомки Йа‘руба бин Йашджуба бин Кахтана, которых называют также арабами-кахтанитами.

3) Арабизированные арабы: так именуются арабы, являющиеся потомками Исмаила, которых называют также арабами-аднанитами.



Современные арабы считают себя потомками двух основных ветвей – автохтонных и арабизированных арабов. Особое внимание при изучении родословных всегда было обращено на генеалогическое дерево племени Курайш (Курейш), выходцами из которого были: пророк Мухаммед и его прямые, от дочери Фатимы, потомки – Алиды (аль-Алавийа, ал-Алавийун); первые четыре халифа, именуемые «праведными» (хулафа рашидун); правители первых мусульманских династий – Омейядов (Умаййа, бану Умаййа) и Аббасидов (аль-Аббасийун, бану ал-Аббас), основавших халифаты [13, 7 стр.]. Родовая принадлежность и семейно-родственные отношения соплеменников Мухаммеда и их потомков в последующем, давали им преимущество перед другими племенами.

Таким образом, важность клановой самоидентификации, трайбалистских связей и роли тех или иных кланов и семейств в политической и экономической жизни исследователями повсеместно выделяется в качестве ключевой стороны функционирования современных арабских обществ, особенно в зоне Персидского залива.

Список литературы

- 1 Encyclopedia of Islam and the Muslim world, Vol 2. Editor in Chief Richard. C. Martin. New York: Macmillan, 2004, 1000 с.
- 2 Bassam Tibi. The Simultaneity of the Unsimultaneous: Old tribes and imposed nation-states in the modern middle east// Tribes and state formation in the Middle East. Ed. By Philip S. Khoury and Joseph Kostinor. California, 1990, 152 с.
- 3 Племена и кланы Аравийского полуострова–[Электрон.ресурс]. 2016 – URL:<https://ru.m.wikipedia.org/wiki>
- 4 Рами Дж. Хури. Вступая в эру трайбалистски основанных союзов [Entering era of tribally based alliances] Амман: Jordan Times, 1996. – 6 с.
- 5 Коран. Сура 49 Аль-Худжурат, аят 13; Сура Покаяние, аят 97
- 6 Аганин А.Р. Племена, кланы и семейства Катара. -М.: 2013.- 312 с.
- 7 Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. 2-е изд.Наука, М.1966. -275

- 8 Аганин А.Р. Племена и кланы Иорданского Хашимитского Королевства. 2-е издание, испр. и доп. М.: 2013.- 510 с.
- 9 Арабский халифат, Роль Ислама в становлении государства, Государственный строй - История государств- [Электрон.ресурс].- 2013. – URL: https://m/studme.org/71338/pravo/arabskiy_halifat
- 10 Грязневич П.А. Аравия и арабы, Ислам. Религия, общество, государство. М.: Наука, 1984. – 232 с.
- 11 Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517гг.)3-е изд. испр. и доп.-М.: АСТ: Восток-Запад, 2008.- 349 с.
- 12 Adnan Tarcici, The Queen of Sheba's Land. Yemen (Arabia Felix), Beirut, Nowfel Publishers, 1974, 296 с.
- 13 Алиев А.А. Курайшиты: Историко-генеалогический справочник 2-е изд. М.: ИНИОН РАН, 2014. – 584 с.

З.С. Ильясова, Ш. Кенбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Араб түбегіндегі тайпалық рулардың ролі

Аннотация. Мақалада араб елдерінің ру-тайпалық қоғамының кейбір ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі бүгінгі таңда Таяу Шығыс аймағындағы дағдарыстық құбылыстармен байланысты. Ішкі саяси үрдістерді объективті түсіну үшін Араб түбегіндегі тайпалық рулардың қарым-қатынасының ерекшеліктері мен проблемаларын білу қажет. Әсіресе аймақтағы тарихи үдерістерге объективті әсері бар өзгеріс ішіндегі саяси комбинациялар мен коалициялар контекстінде қарастыру қажет. Қоғамдық саяси өмірде ру-тайпалық әулеттердің ролін түсіну үшін, негізінен билікті бөлуде, элитарлық және бизнес топтарды қалыптастыруда, әскери салада және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде өте қажеттілік туындайды

Түйін сөздер. Тайпалар, арабтар, генеалогия, трибализм, қахтан.

Z.S. Ilyassova, S.O. Kenbayev

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The role of the breeding clans in the Arabian Peninsula

Abstract. The article has been considered some features of the genus-tribal society of the Arab countries. The relevance of the the research subject is conditioned as the crisis phenomena in the region of the Middle East up to now. For an objective understanding of the ongoing internal political processes, it is necessary to know the characteristic features and problems of the relationship of tribal clans in the Arabian Peninsula, especially in the context of changing political combinations and coalitions which has an objective influence on the course of historical processes in the region. It should be noted that there is a need to understand the role of tribes and clans in public and political life, namely in the field of dividing the authority, forming the elite and business groups, as well as in the military field and in the sphere of state security.

Key words. Clans, Arabs, genealogy, tribalism, qahtan.

References

- 1 Encyclopedia of Islam and the Muslim world, Vol 2. Editor in Chief Richard. C. Martin (New York, Macmillan, 2004).
- 2 Bassam Tibi. The Simultaneity of the Unsimultaneous: Old tribes and imposed nation-states in the Modern Middle East// Tribes and state formation in the Middle East. Ed. By Philip S. Khoury and Joseph Kostinor. (California, 1990).
- 3 Племена и кланы Аравиysкого полуострова [Tribes and clans of Arabian Peninsula]. Available at: <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>

- 4 Rami J.Huri. Vstupaya v eru traibalistski osnovannyh souyzov [Article Entering era of tribally based alliances] (Amman, Jordan Times, 1996).
- 5 Qur'an. Sura 49 Al –Hujuratur, ayat 13, Sura Pokayanie, ayat 97 [Surah 49 Al-Khujurat, verse 13, Surah Penance verse 97]
- 6 Aganin A.R. Plemena, clany i semeistva Katara [Tribes, clans and families of Qatar] Moscow, 2013.
- 7 Belyaev E.A. Araby, Islam i Arabskiy khalifat v ranee Srednevekovie [Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the earlier Middle Ages] (Moscow, 1966)
- 8 Aganin A.R. Plemena i clany Iordanskogo Hashimitskogo korolevstva [Tribes and clans of the Hashemite Kingdom of Jordan] (Moscow, 2013).
- 9 Arabskiy halifat, rol Islama v stanovlenii gosudarstva, Gosudarstvenyi stroi – Istoriya gosudarstv [The Arab caliphate, the role of Islam in the formation of the state, the State system – the history of the states]. Available at: https://m/studme.org/71338/pravo/arabskiy_halifat
- 10 Gryaznevich P.A. Araviya i araby, Islam. Religiya, obshestvo, gosudarstvo [Arabia and arabs, Islam. Religion, society, state]. (Nauka, Moscow, 1984).
- 11 Filshtinskiy I.M. Istoriya arabov i halifata (750-1517) [The history of Arabs and caliphates] (Vostok-Zapad, Moscow, 2008).
- 12 Adnan Tarcici, The Queen of Sheba's Land. Yemen (Arabia Felix), Beirut, Nowfel Publishers, 1974.
- 13 Aliyev A.A. Kuraishity: Istoriko-genealogicheskiy spravochnik [Quraysh: Historical genealogical reference book] Moscow, 2014.

Сведения об авторах:

Ильясова З.С. – к.и.н., и.о. профессора кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, Астана, Казахстан.

Кенбаев Ш.О. – магистрант 1 курса специальности «Востоковедения» Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, Астана, Казахстан.

FTAMP 11.25.91

С. Қабыкен

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: sai1991ran@mail.ru)*

Таң империясының Орта Азияға жүргізген саясаты

Аннотация. Мақалада VII-VIII ғасырлардағы Таң империясының Орта Азияға қарай кеңеюінің себебі, барысы және нәтижесі түрлі қытайлық және батыстық дерек көздері мен зерттеу материалдарына негізделіп талданады. Сонымен бірге Таң мемлекетінің Орта Азиядағы және одан да шалғай елдермен болған саяси-экономикалық және мәдени қарым-қатынасына тоқталады. Әсіресе, Таң империясының Орта Азиядағы үстемдігінің сипатына, ерекшелігіне сараптама жасайды. Қытайдың Таң империясының гүлдену кезіне сәйкес, оның батысында да екі алып мемлекет біртіндеп бас көтерді: оның бірі Тибет үстіртіндегі тарихтағы ең күшті империя-Тибет мемлекеті болса, енді бірі таяу шығыстағы Араб империясы еді. Бұл екі алып мемлекет Таң империясымен бірге сол кезеңдегі батыс аймақ тарихының негізгі ойыншысына айналды. Тибеттердің ойынша Таң патшалығы басқа бейтаныс мемлекеттерге қарағанда 'мәдениеттігі жоғары, адамдарының санасы ашық, өздерімен тепе-тең түсетін бірден-бір алып, мәдениетті ел болды. Бұл ұлы образ Таң империясының әскери әлеуеті мен гүлденген мәдениеттің арқасында қалыптасты.

Түйін сөздер. Таң империясы, Орта Азия, Араб халифаты, Тибет, саяси үдеріс, тарихи даму

Таң империясының гүлдену кезіне қарай, оның батысында екі алып мемлекет бас көтерді: оның бірі Тибет үстіртінде орналасқан, тарихтағы күшті империялардың бірі – Ти-

бет мемлекеті болса, енді бірі – Таяу Шығыстағы Араб империясы еді. Бұл екі алып мемлекет Таң империясымен бірге сол кезеңдегі батыс аймақ тарихының негізгі ойыншысына айналды. Тибеттіктердің ойынша, Таң патшалығы басқа мемлекеттерге қарағанда «мәдениеттілігі жоғары, адамдарының санасы ашық, өздерімен тепе-тең түсетін бірден-бір алып, мәдениетті ел» болды. Бұл ұлы образ Таң империясының әскери әлеуеті мен гүлденген мәдениетінің арқасында қалыптасты.

Жын гуан жылдарының басында, түрік аристократтары оңтүстікке ұдайы шабуылдап тұрды, бұл Таң империясының оңтүстік аймақтарының тыныштығына қауіп төндірді. Тан Тайцзун сыртқы байланыстардың стратегиясын және қорғаныс тактикасын белсенді қолданды, әубаста ол шектеу тәсілін қолданып, біршама қайшылықтарды шешті, бір жағынан сарбаздарды белсенді тәрбиелеп, түріктерге қарсы соғысқа даяр етті. Әрі сарбаздарды даярлау барысында өзі толық қатысты, бұдан әскери тиімділігі айтарлықтай жақсарды. 629 жылы, әскербасы Ли Цин Шығыс түріктерге қарсы соғыста үлкен табыстарға қол жеткізді. Шығыс түріктерді жеңген соң, мемлекет жерін кеңейтіп, адамдарды бір орынға орнықтырып, этникалық жанжалдар да шешіле бастады. Бұдан тыс Таң Тай Цзун Вэнь Чэн ханшайымды Тибетке ұзатты, бұл Қытай және Тибет қарым-қатынасын жаңа бір тарихи деңгейге шығарды, сонымен бірге, Қытай халық империясындағы ұлттар санын арттыру процесіне көптеген үлес қосты. Содан кейінгі 50 жыл бойы Таң империясы шекарасы тыныш болды.

635 жылы Тайцзун ғұндарды бағындырып, Гао Чанды біріктіріп, батыс түріктерге соққы береді, батыспен қарым-қатынас жасайтын сауда жолын ашып, батыс пен шығыс мәдениеті байланысын одан әрі күшейте түсті. Ол кісінің: «біз көшпенді халықтармен бір отбасымыз, егер де олар мені аспан астының егесі ретінде таныса, Қытаймен төрт рейлерді аллаламаса, оларды мен де мейіріміме аламын» (胡越一家, 我为天下主, 无问中国和四夷, 皆养活之) дегені бар [1,29бет]. Мұнан Тайцзунның соғыс арқылы мәселені шешуді қаламайтынын байқаймыз. Көршілермен тату болып, аз ұлттармен ынтымақта болғандықтан, Тан Тайцзун аз ұлттар арасында “Тәңір хут” деген атқа ие болды.

649 жылдың мамыр айында, ұзақ мерзімге жалғасқан ауру себебінен 51 жастағы Тан Тайцзун қайтыс болады. 20 жыл бойы патшалық еткен кезеңде көптеген ұлы табыстарға қол жеткізді, сондықтан да «чжэнь гуань жылдарындағы саясат» (贞观之治 кезеңін Тайцзин атымен байланыстырады [2, 6904 бет].

Тан Гаоцзуннан кейін, Тибет күшейе бастады, әрі Таң империясының батыс жағындағы негізгі қатеріне айналды. Ву Цзэтянь кезінде соңғы түріктер оңтүстікте, ал Ци даньдар оңтүстік-шығыста бас көтерді, бұл Таң империясының оңтүстіктегі жағдайын қиындатты. Сюань Цзун билік басына отырғаннан соң, жағдай жақсара бастады. 717 жылы Таң империясы Ци даньдардан ляо си 21 облысты қайтарып алды, ин дуан тұтықтығын құрып, Тун ло хуй циді қайтадан өзіне қаратты. Оңтүстік-батыс аймақтағы Суй е қаласын қайтарып алып, Тибет және Кіші бо лу дарды жеңді. Сонымен қатар, Орта Азияға баратын жолды қайталай ашып, Таң империясының батыс аймақтағы үстемдігін қайта қолына алды, атағы әлемге әйгілі болып, Жапония, Корей түбегі мен Оңтүстік Азия елдерімен де байланысы күшейіп, елші, саудагерлер үздіксіз қатынап тұрған.

Көптеген шетелдіктер Қытайға келіп, сол жерде сауда-саттықпен айналысты, біразы Қытайды мекен етті. Сол кезде батыс аймақтағы аз ұлттар Қытай жерін аңсады, Чанань қаласы дамыған орталық саналатын еді, бұл жерге жиналған адам саны екі жүз мыңнан асты. Таң империясының көлемі үлкен болғандықтан, шет аймақтарды тікелей билей алмады, сол себепті, Таң патшасы шет аймақтарға басқақтық және тұтықтық құрып, жергілікті адамдардан хан би сайлады. Мысалы: юнь нань патшасы, хуай жэнь хан секілді би-бектер мен неке арқылы саяси ықпал етті. 660 жылы Тан Тай Цзун Хун Хуа ханшайымды түйгұн патшасы Муюн Нохэбоға (诺葛钵) тұрмысқа береді, кейіннен түйгұндар мен тибеттік-

тер арасында соғыс болып, 663 жылы Тибет түйғұндардың ордасын ойрандайды. Хун Хуа ханшайымның талабы бойынша, елін бастап, Лянчжоуды паналайды (қазіргі Гань сувувэй).

641 жылы, Тан Тайцзун Вэнь Чэн ханшайымды Тибет зампосы Цронсон Гампоға тұрмысқа шығарды. Цронсон Гампо оны Бо Хайдан күтіп алды. Ханшайым көкөніс тұқымдарын, колөнер бұйымдарын, дәрігерлік және технологияға қатысты кітаптарды өзімен ала барып, олар Тибеттің алға басуында ерекше рөл атқарды. Бұдан кейін, Тибеттер жаңа зампо (патша) сайласа, белгілі деңгей де Таң империясына тәуелді болып қалды.

Уақыттың өтуімен, Тан Суанцзун билеуі кезінде, Таң империясының он жылғы бейбіт саясатынан соң, Таң империясы өзінің гүлдену шыңына жетті. Сонымен қатар, Тан патшалығы Тан Суанцзунның бағыт-бағдарымен кең көлемді әскери жорықтар жүргізді, әрі көптеген тибет әскерлерін қабылдады. Батыл және қайсарлы тибет әскері тез арада Таң империясы жүргізген соғыстың негізгі кейіпкері атанды. Сол уақытта Араб империясы да батыс аймақ таласына қатысты, әрі 715 жылы Таң патшалығымен алғашқы рет бетбе-бет қақтығысқа түсіп, батыс аймақ үш үлкен империя ортасында қалды.

Мемлекеттің негізгі жағдайының күшеюіне байланысты, батыс аймаққа талас Тибет үшін қиынға түсті, олар арабтармен біріккен жағдайдың өзінде еш нәтиже болмады. 715 жылы Тибет және Араб империясы бірігіп, Алданы таққа отырғызады, сонымен бірге Таң империясына қарасты Банаһан хандығына шабуыл жасайды. Бірақ Таң сарбазы Чжан Сюао мен Ли Чиужен бастаған қолдан тибет-араб бірлескен одағы жеңіліп қалады, және Орта Азияда маңызды орын алған Банаһан хандығын тартып алып, батыс аймақты дүр сілкіндірді. 717 жылы түркештер мен Тибеттіктер және арабдар бірігіп төрт аймаққа соғыс ашады. Нәтижесінде, Таң империясынан жеңіліп қалып, соңын да 722 жылы Тибет Таң империясына қарасты Кіші бо луға соғыс ашқан, Чжан Саохао және Чжан Сыли олардың әскер қолын қайтарған. Ал арабтарға келсек, олар “патшайым атасы” деп атайтын Абудулэ•май ли кэның (685-705) әмірі бойынша Ха ча чжи•и бэнь•ю су пу шығыс аймақты билейтін ең жоғары қол болады, бұл сарбаздың жетекшілігімен арабтар шығысқа қарай кеңейе түсті, Қытайдың байлығына көз салып, Мұһанмолы және Гутэйбай есімді қолбасшылардың қайсы бірінші болып Қытай жеріне жетсе, сол жердің басшысы болады депті[3,89бет]. Соңында Гу тай бай•бэнь•му сы линь•Ба си ли кісі, Та Ли Гань, Шу Мань, Та ха сы тань, Бу Ха Ла секілді Орта Азияның көптеген жерлерін бағындырды. Ал, Му хань мо дэ•И бэнь•ка си муда Орта Азияның басқа жерлерін бағындырды, бұл екеуі де Қытай шекарасына жете алмады. 715 және 717 жылғы арабтардың Қытайға қарсы соғысы жеңіліспен аяқталса да, арабтар тағы да Орта Азияға шабуылын тоқтатпады. Сол уақытта Таң патшалығының әскерлері Цинқай мен Тибетте үлкен соғыс жүргізіп жатқандықтан, Батыс аймақтарға аса назар аудармады, соны пайдаланған арабтар батыс аймаққа ықпал ете бастайды, әскери және діни ықпал көмегімен Таң патшалығына қарасты шағын Литі (粟特) мемлекеті арабтармен жақындасты. Арабтардың батыс аймақта кеңейуіне қарсылық ретінде Таң патшалығы түргештер арқылы оларға қатты соққы берді. Сюань цзун жылдарының алғашқы кезеңінде, Түркеш Ыстық (伊赛克) көл және Балқаш көлі маңында бас көтереді де, 715 жылы Таң патшасына бағынып, Таң патшасының Цзо Юй Линь сарбазы болып тағайындалды. Бұл біршама атаулардың ішінде ең маңыздысы – Цзинь фан-роуд. Цзин батыс мағынасын береді, бұл атақ Сүлік қағанға (苏禄可汗 Таң патшалығымен берілді, мақсаты – арабтарға қарсы тұру тілегін білдірді. Бірақ, Таң патшалығының берген мәртебесін алғанымен, түркеш ұлтының тума қасиеттеріне сай, олар сондада Таң патшалығының шекарасына шабуылға өтіп, Суйе қаласын басып алады. Соған қарамастан, Таң патшасы кеңшілікпен қарап, Суйе қаласын түркештерге сыйға береді, сол кезден бастап түркештер назарын арабтарға қарсы соғысқа арнайды. Таң патшасының түркештерге деген көңілі жайдан-жай емес екені анықталды. 718 жылы араб сарбазы Цзя Ла Хэ әскер бастап Мауреннахрдың солтүстігінде жеңіске жетті ((河中) содан соң әскерін топтап Қытай аумағына келіп жеткен сәтте түркештердің

қоршауында қалады, төлемақы төлеп әрең құтылады. 723 жылы Араб Хорасан (呼罗珊) сарбаз Мусылинды Шығыс Барғанға жортуылға жібереді, алайда, түркештер жарлық бойынша барып арабтарды қайтарады. 724 жылы Иециды II қайтыс болғаннан соң, Си Шаму Халифарың орнын басып, Мусилинды Шығыс барған соғыс ашуды бұйырып, әрі оның астанасы Кэ Сай қаласын (渴塞城) басып алады, Кэ Шүй Жи шайқастан соң 渴水日之戰), Араб әскерлері жеңілді, негізгі сарбаздары да шайқас майданында құрбан болды, бұл жайттан соң, арабтарға бағынған Каң Шижу мемлекеттері қайталай Таң патшалығының билік астына түсті, осы соққы арабтардың содан кейінгі 50 жыл бойы батысқа қарсы кеңейуін тоқтатты. 724-727 жылы, түркештер Литы мемлекеттеріне тереңдеп кіре бастады, сонау шалғайдағы Қаңлы да жетіп үлгерген еді. 726 жылы түркештер Вэй Гу Долар да (卫骨咄) қорғану үшін арабтарға қарсы соғыс ашты. Сол кезде түркештер тек Таң империясының спикері ретінде ғана Орта Азияда бой көрсеткен. 727 жылы Тохар ябғұсы ацзяо на чжи хань на фэй биань (吐火罗叶护阿交那支汗那飞表) Таң империясынан көмек сұрады, ол өздерін арабтардың қорлағанын, ауыр салық салынғанын және ата жерлерінің бүлінгенін айтып тез арада көмек алуды өтініштеді[1,56бет]. Бұдан біз Таң империясы мен түргештердің қарым-қатынасының тығыз екендігін байқаймыз.

Түргештер соғыстан жеңілген соң, әлемге әйгілі Гао Сяньчжи тарихи сахнаға шықты, Тан бауырындарын да, ол адамның Таң империясының батыс аймақты бағындыруына ұдайы үлес қосты. Гао Сяньчжи (?-755жылы) ол Гаоли адамы, әскери отбасында дүниеге келген. Гао Сяньчжи аткерлігі күшті және батыр адам болған. Кіші кезінде әкесімен бірге Сианьға барған, соғыста жеңіп, генерал болған кісі. Ең баста Тибет құрал-жарақ арқылы Кіші Бо Закон мен Кіші бо лу қыз алысты, ал Кіші Бо Законның географиялық орналасу жағына байланысты ол батыс аймақтардың Таң империясына салық тапсыратын жолын бөгеу тастады. Солайша батыс аймақтағы 20 шақты мемлекеттің барлығы Тибетке бағынды. Таң патшалығы үш рет соғыс ашса да, ешқандай пайда болмады. Сонымен, 747 жылы Тан Сюаньцзун Гаосянь Чжиге 10 мың жаяу әскер беріп, жеңуді бұйырған. Гао Сяньчжи әскерлерімен Сианьға шығып, Хуань чэн 换成 (今新疆阿克苏)、 Во сэ дэ 握瑟德 (今新疆巴楚东北)、 Шалік 疏勒 (今新疆喀什)、 Когарттан асып өтіп 葱岭 (今帕米尔)、 Пәнже өзенін кесіп өтіп 播密川, содан Кіші Бо Законға жеткен. Сол таңда ол жерде Тибет әскерлерінде он мыңдай адам бар еді, ауыр соғыстан соң, Таң әскерлері Тибеттің бес мыңдай адамын өлтіреді және мыңға жуық адамды тірідей ұстаған, киім-кешек, сауы-сайман, соғыс аттары да империя қарамағына өтті. Солай, Гао Сяньчжи батыс аймақтағы бекіген жолды ашты[3,69бет]. Сонымен қатар, Гао Сяньчжи Кіші Бо Законға үш мыңдай әскер беріп, Дағыт (Торғот) асуына (坦驹岭) қарай бағыттады. Дағыт тауының деңгейі 4688 метр, Кенді Хұш тауының ең қатерлі тау жолының бірі еді. Тауды асу үшін мұз жағалай шығу қажет, басқалай жақын жол болған жоқ. Осынау қиын жолдарды Гао Сяньчжи әскерлерімен басып өтіп, мыңға жуық адаммен Кіші Бо Законның патшасы мен Тибет ханшайымын тірідей тұтқынға алды. 749 жылдың маусым айында, Гао Сяньчжи Тибетке қарсы соғыста, Аббаситтер әулеті келіп, Омейяд хандығына соғыс ашады, Абуал Аббас құрасанды «khurasan» негіздеп, мемлекет ішкі соғыста ұдайы жеңіске жетіп отырды. 750 жылдың сәуір айында астана Дамаскіні (大马士革) басып алды, содан бастап Аббаситтер халифаты құрылды, қытайдар бұны Аббас әулеті деп атаған. [4,97бет]. Тибет мәселесін шешкеннен соң, Гао Сяньчжи араб күштеріне қарсы соғыс ашты, басында айтып өткендей, Араб империясына Орта Азиядағы көптеген мемлекеттер бой ұсынған, түркештер соғыста құрбан болғаннан соң. Гао Сяньчжи арабтардың Орта Азиядағы әсерін төмендету үшін, Таң империясына ешқандай тәуелділік қасиеттің сақтамаған деген себептермен Шашқа соғыс ашқан, Шашта арабтар сайлаған Чи Биши қаған еді. 751 жылдың қаңтар айында “Си ань цзе ду ши Гао Сяньчжи хан ордасына еніп, түргеш ханы, түрік басшысы, Шаш патшасын Таң патшасына ұсынды. Біз, сол кезде Гао Сяньчжи батыс аймаққа қарсы соғыста көптеген жетістікке қол жеткізгенін білеміз.

Гао Сяньчжи Мауреннахрдағы билігін қалпына келтірген соң, арабтардың қарсы шабуылына ұшырайды. 751 жылы Талас шайқасы басталды. Бұл шайқастың басталары анық еді, оның бір себебі, Таң империясы Орта Азиядағы үстемдігін қайта қолға алғысы келсе, онда оларға арабтармен шайқасуға тура келер еді, ал арабтарға келсек, Орта Азияны ұдайы билеуі үшін, Таң империясымен соғысқа түсуі қажет. Бұл шайқаста екі жақтың әскери қауқарын айтып өтпесек болмайды. Таң империясы жағында, Гао Сяньчжи бас сарбаз, Ли Сие орынбасар болса, әскер санына келсек, Қытай әскері жиырма мың, бұдан бөлек сырттан көмекке келген оң мың қарлұқ әскерлері бар. Талас шайқасына Гао Сяньчжи шамамен барлық әскер көшінің 80% қосқан еді, бұдан біз Гао Сяньчжидің бұл шайқасқа ертеден даярланғанын, әрі бұл жолғы шайқасқа Гао Сяньчжи көп күш салғанын байқаймыз. Бұдан тыс Таң империясының жауынгерлері аттылы жаяу дегенмен, негізі атты жауынгерлер еді, сондықтан да Таң империясының әскери қуаты күшті елі. Ал Араб жақтың негізгі сарбаздары Хорасан әмірі (呼罗珊总督) Абумуслым, уәзірі Зияды ибин Салих (Ziyad ibn Salih) болатын. Әскерлер саны Хорасаннан қырық мың бұдан сырт Арабтар билеп тұрған аймақтар Есіл өзені және Сыр дәрия мағындағы барлық қарасты мемлекеттердің әскерлері шамамен жүз мың айланасында еді, сонымен жалпы Араб әскелердің саны жүз елу ден екі жүз мың арасында еді. Әскер жағынан Арабтар негізгі ерекше орында еді. Сапа аспектілері жағынан, Хорасан құдайы Арабтардың әскери негізгі қамбасы, әрі Аббаситтер патшалығының бас көтерген жері еді, Хорасанның аттылы әскерлері Араб тайпасын да ең ықпалды әскерлер еді. География жағынан Арабтар негінде тауасып тас баспайды, ал Гао Сяньчжи Памыр үстіртінен асады[5,287бет].

Гао Сяньчжи Шаш мемлекетін жойғаннан соң, Қытай Орта азияға деген әсерін қайтадан қалыпқа түсірді, Гао Сяньчжинің әскери қозғалысқа қарсы тұрыу үшін, Арабтар Мауреннахрдағы шағын мемлекеттер мен селбесіп Гао Сяньчжиге қарсы соғыс ашқан, 751 жылы, Сианьна шығып памиар ойпатын басып өтіп, құмдардыда кесіп өтіп, үш айдан астам жорық барысында шілде айында Арабтар тұрған талас қаласына жетіп талас қаласын басып алады. Бұған арабтарда әлде қашан дайарлығы бареді, Гао Сяньчжи талас қаласын басыпалды деген қабар жекенде Арабтар жүзмен әскер бастап талас қаласына жолалды, екі жақ талас өзенің жийегінде кездесті, бүгінгі Әулие-ата (Aulie-Ata, қазіргі Жамбылда) қырғи соғыс басталды.

Қытайдың таң империясы Орта Азиядағы Каң мемлекеті, Ші мемлекеті, Ан мемлекеті секілді шағын мемлекеттер және батыс азиядағы Парсы мемлекеттер мен қарым-қатынасы жиы болған, әрі өз ара елшіде жіберіскен. 651 жылы таң империясы мен Араптар шынайы қарым-қатынасқа түсті. Көптеген Парсы, Арап және орта азиядағы саудагерлер Қытайға қоныстанып қалды. Олардың кейбірі жақұт, дәрі-дәрмек, жібек, жоғары өсімді ақша берумен айланысса, ал кейбіреуі дүкен ашып шелпек арақ саудалармен болған. Одан тыс көптеген саудагерлер Қытай және азия мемлекеттер арасында саудамен болған.

751 жылы талас шайқас кезеңінде Гао Сяньчжи араптардан жеңіліп тұтқынға төседі, сол кезде бұл тұтқындар өздерімен бірге Қытайдың қағаз жасау тәсілін Самарханға ала барады, кейін келе қағаз жасау технология осы өңірде және орта азияарқылы Арап мемлекеттерінеде жеткен[5,78бет]. Бұдан тыс Қытайдың жібек тоқу, керамикалық өндіріс секілді технологиясы араб елдеріне біртіндеп жеткен.

Әдебиеттер тізімі

1. 《新唐书》卷二二一下<西域传·康国>.
2. 《资治通鉴》卷二一六, 第6904页; 《旧唐书·高仙芝传》
3. 周连宽: 《大唐西域记史地研究丛稿》(以下称《从稿》), 中华书 1984年.

4 Le.Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905

5 Beckwith, The Tibetan Empire in Central Asia. Princeton University Press, New Jersey, 1987.

С. Қабыкен

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Политика Танской империи в Средней Азии

Аннотация. В данной статье анализируются причины, ход событий и последствия расширения влияния Танской империи над Средней Азией, для этого используются китайские и западные источники и исследовательские материалы. А также рассматриваются политико-экономические и культурные отношения Танской империи со странами Средней Азии и далеких стран. Особое внимание уделяется характеру, особенностям господства Танской империи над Средней Азией. На расцвете Танской империи в западной части империи появились два больших государства, первое это – государство Тибет, и другое Арабская империя. Эти два мощных государств вместе с Танской империей были основными политическими игроками в западной части. По мнению тибетцев, Танская империя по сравнению с другими государствами была культурно развитая, народ был образованным. Этот образ возник благодаря военной мощи и культуры Танской империи.

Ключевые слова. Тан империя, Средняя Азия, Арабский, Тибетский империя, Политический процесс, историческое развитие

S. Habuken

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The policy of the Tang Empire in Central Asia

Abstract. The article explains the reasons, process and expansion of the Tang Empire's influence on Central Asia in VII-VIII centuries. Various Chinese and Western sources and research materials are used. It also touches the political, economic and cultural relations between Empire and Central Asian countries as well as far beyond its borders. It particularly analyzes the character and features of the domination of the Tang Empire in Central Asia. At the blossoming of the Tang Empire in the western part of the Empire appeared two large states, the first one was the state of Tibet, and another one was Arab Empire. These two powerful states, together with the Tang Empire, were the main political players in the western part. In the opinion of the Tibetans, the Tang Empire was culturally developed and people were educated. This image originated from the military power and culture of the Tang Empire.

Key words. The Tang Empire, Central Asia, Arab caliphate, Tibet Empire, political reform, historical development

References

1 «xin tang shu» [new Tang book] juan er er yi xia «xi yu zhuan•kang guo» [western region•kang guo].

2 «zi zhi tong jian» [Mirror] juan er yi liu, di 6904 ye»; «iu tang shu•gao xian zhi zhuan» [old Tang book•gao xian zhi zhuan].

3 Zhou lian kuan, «da tang xi yu ji shi di yan jiu cong gao» [historical records of the western regions of the Tang dynasty], zhong hua shu 1984nian.

4 Le.Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905

5 Beckwith, The Tibetan Empire in Central Asia. Princeton University Press, New Jersey, 1987

Автор туралы мәлімет:

С.Қабыкен – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2 курс магистранты, Сәтбаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Sha YiLang – Graduate 2-grade Eurasian National University L.N.Gumilyov, Satpayev street 2, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 13.91

Б. Кенжебай

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: bellissimo.94@mail.ru)*

Жапондардың дәстүрлі мәдениетіндегі рухани сабақтастық

Аннотация. Мақалада жапон дәстүрлі мәдениеті мен эстетикасының жапондықтар өмірінде алатын орны қарастырылған. Кіріспе бөлімінде автор мәдениет түсінігіне тоқталып, оның анықтамаларына талдау жасайды. Жапон дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуында үш діни-философиялық арна – синтоизм, буддизм мен конфуцийшілдік үлкен роль атқарады. Дәстүрлі эстетикалық ұстанымның фурию, моно-но аварэ, ваби-саби және югэн түрлері жапон дәстүрлі мәдениетін түсінуге жол ашады. Ханами, цукими, юкими секілді ғажайыпқа сүйсіну мен көркемдік ойлау жүйесінің өзіндік ерекшеліктеріне назар салынған. Жапон түсінігіндегі сұлулық мәні – оның өткіншілігі мен қайталанбауында. Жапондықтардың ойынша, табиғатта көріксіз ештеңе жоқ, бастысы, заттың, құбылыстың сұлулығын көре білуге үйрену қажет. Соның негізінде қалыптасқан дәстүрлі мәдениет түрлері – шай ішу салтанаты, сакураны тамашалау, икэбана және бақша өнерінің мәні, тарихы, даму кезеңдері, негізгі ұстанымдары талдауға алынған.

Түйін сөздер. Жапония, дәстүрлі мәдениет, эстетика, шай салтанаты, ханами, икэбана, бақша өнері.

Кіріспе. Барша адамзатқа тән рухани мәдениет мыңдаған жылдар бойына қалыптасты және әлеуметтік тұрғыдан екі мақсатқа қызмет етті. Біріншісі – жаратылыстың объективті заңдылықтарын айқындау яғни танымдық әрекет; екіншісі – әлеуметтік тұтастықты сақтау яғни жалпы логикалық әрекет. Бұл орайда танымдық әрекетті ғылым атқарса, жалпы логикалық әрекет құқықтық және моральдық мәдениетке, өнерге, дінге тиесілі болды. Осы тұста «мәдениет» терминінің мәніне байланысты аз-кем ой тарқаталық. «Мәдениет» – көптеген мағына білдіретін сөз. Күнделікті өмірде адамның жеке қасиетіне қатысты қолданылып, мәдениеттілік мәнімен ұштаса айтылады. Сонымен қатар, «мәдениет» сөзі нақты тарихи дәуірді (мыс., орта ғасырлар мәдениеті), белгілі бір ұлттық, халықтық (жапон мәдениеті), адам өмірінің яки әрекетінің ерекше салаларын (көркем мәдениет, еңбек мәдениеті т.с.с.) анықтау үшін де пайдаланылады. Ғылымда «мәдениет» ұғымы аясында құндылықтар жүйесін, іс-әрекет тәсілдерін, символдық әрекетті, адамның өзін-өзі жетілдіру жолын, қоғамдық даму үлгілерін т.б. тану түсінігі де қалыптасқан. Мәдениеттің түрлі мағынада қызмет етуінің себебі адам өмірінің шексіздігі мен тереңдігін қамтуында жатыр [1, 15].

Сонда, мәдениет дегеніміз не? Бұл – еш уақытта үзілді-кесілді айқындап тастауға көнбейтін ұғым. Ғылыми әдебиетте мәдениетке байланысты 500-ге жуық анықтаманың болуы да сол себепті. Әр алуан ой-пікірлерді жинақтай айтқанда, мәдениет – адамның өзін қоршаған ортаға қандай мақсатпен қарауына, оларды бағалауына байланысты айнала дүниедегі құбылыстарды түрлендіре көрсетуге бейім призма. Бұл тұста дүниенің өзі де өзгеріп тұратынын есте ұстау қажет. Мәселен, жапондар өлең құрастыру ойынына сағаттап уақыт арнауға дайын тұрады. Оның сыры – жапон мәдениетінде, жапон менталитетінде эстетиканың айрықша құндылығы және барлық өткінші құбылыстың өзіне тән құндылығы бар. Мұны түсіну үшін әр жапонның бойына сіңген жапондық мәдениеттің ерекше құндылықтарын ажырата білу қажет.

Бұл орайда жапон халқының негізгі діни-рухани таным-түсініктерінің ұлттық бірегей мәдениеттің қалыптасуындағы орны мен маңызын анықтау мақсат етілді. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер алға қойылды – дін мен мәдениеттің бір-біріне әсер ету, өзара кірігу үрдістеріндегі ерекшеліктерді айқындау; жапондардың дәстүрлі мәдениетінде діндердің әсері мен олардың көріністері сақталғанын дәйектеу; жапон эстетикалық категорияларының жалпы жапон мәдениетінің қалыптасуына тигізген ықпалын көрсету. Тақырыпты

зерттеу кезінде ойды дәйекті жеткізу үшін жинақтау, тарихи, философиялық-мәдени анализ, синтез әдістері пайдаланылды.

Жапон эстетикалық категориялары. Жапонияның дәстүрлі мәдениеті өзіне ғана тән ерекшеліктерге ие. Себебі жапон мәдениетінің эстетикалық ұстанымдары Күншығыс Елінің дәстүрлі дүниетанымын айқындауға ықпал еткен үш діни-философиялық арнаның, яғни синто, будда діндері және конфуцийшілдіктің әсерімен қалыптасқан.

Табиғатты құдыретті бастау ретінде танып, айрықша құрметтеу жапондардың алғашқы наным-сенімдерінде қалыптасып, кейіннен ежелгі діні – синто дінінің негізіне айналды. Бағзыдағы синто діні шамандық рәсімдерге ұқсас болды; жапондар аспан дүниесіндегі қозғалысты басқаратын, табиғат құбылыстарына айнала алатын және тау шыңдарында, өзен-көлдерде, қасиетті тоғайларда, тастар мен кәрі ағаштарда мекендейтін құдырет иелеріне табынды.

Ал, Конфуций ілімі дегенде, этикалық ұстанымдарды ғаламдық заңдар қатарына дейін көтеруге жол ашқан ежелгі діни-философиялық ілімді түсінеміз. Конфуций іліміне тән эстетикалық ұстанымдардың жапон өнеріндегі көрінісі аспан дүниесіндегі жарасым заңдарына негізделген.

Жапондардың дәстүрлі эстетикасы синто, будда, конфуцийшіл идеалдарды тоғыстыра келіп, өзіне ғана тән ерекше ұстанымдарды қалыптастырды, өз кезегінде бұл ұстанымдар жапон мәдениетін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ұстанымдардың аса маңыздылары – фурюу, моно-но аварэ, ваби-саби және югэн. Фурюу түсінігі аса биік талғамды, білімділік пен парасатты ақыл-ойды білдіреді. Фурюу ұғымы эстетикалық мәнде, яғни өнер туындыларының кемелдігі мен оларды жасаушылардың рухани дүниесінің нәзіктігін танытатын ұстаным ретінде қолданылады. Әсіресе, бұл түсінік пейзажға, бақша өнеріне, сәулетке, шай ішу салтанатына, гүлдерді безендіруге қатысты жиі ұшырасады.

Моно-но аварэ («загтардың ғажайыбы») – Хэйан кезеңінде басымдық иеленген эстетикалық идеал. Оның негізгі мәні – табиғат пен адам болмысына тән тұңғыық та тұрақсыз сұлулықты сезім арқылы бастан өткеру. «Аварэ» сөзінің мағыналық реңктері материалдық дүниеге баянсыз, құбылмалы және қайғылы бірдеңе ретінде қарайтын буддалық көзқараспен үндеседі. Сонымен қатар аварэ ұстанымы тұрақсыз сұлулықтың барлық кереметін бағалауға қабылетті адам жүрегінің нәзік те талғампаз сезімталдығын білдіреді.

Ваби – күнделікті күйбеңнен ада, тыныш та бейкам өмірден ләззат табудың эстетикалық және моральдық ұстанымы. Қарапайым да таза сұлулық пен жан дүниесіндегі парасатты күйді білдіреді. Шай ішу салтанаты, рэнга және хайку өлеңдері осы ұстанымға негізделген. Камакура (XII-XIV ғ.ғ.) және Муромати (XIV-XVI) кезеңдеріндегі эстетикалық дәстүр ақылмен түсінген кедейшілік пен жалғыздықты материалдық және сезімнен туындаған қиындықтардан арылудың ең маңызды шарты ретінде бағалап, ал көрінетін сұлулықтың болмауын көзге көрінбейтін, тылсым сырлы, сол себепті өте асқақ тұратын сұлулыққа жақындау ретінде қабылдап, ваби ұстанымына жағымды мағына үстеді. Жаңа мағынадағы вабиді шай ішу салтанатының әйгілі шеберлері кеңінен насихаттады. Мысалы, Сэн Рикю байлықты кедейшіліктен, сұлулықты қарапайымнан іздеу қажеттігін атап көрсетіп, өз өнерін дзэнь-буддизмнің жоғары деңгейіне дейін көтеруге ұмтылды.

Саби – жапон эстетикасындағы дзэнь-буддизмнен бастау алатын аса маңызды ұстанымдардың бірі. Әсіресе, ұшы-қиырсыз ғаламның ғарыштық суығындағы әр адамның экзистенциалдық жалғыздығына ден қояды.

Югэн («жалғыздықтағы қайғының сұлулығы») – XII-XV ғасырларда ерекше дамыған эстетикалық идеал. Будда дінінде бұл ұғым ақыл-ой арқылы түсінуге болмайтын тереңде жасырынған ақиқатпен байланысты қолданылады. Ал жапондар югэнге «о дүниелік» тылсым сұлулықты білдіретін, сондай-ақ, түрлі мағынаға, жұмбақ сырға, қайғыға, тыныштық пен шабыттануға толы эстетикалық ұстаным ретінде жаңа мағына жүктеді [2, 47].

Жапон мәдениетінде күнделікті өмірдің мағыналы тұстарын білдіретін және аталған эстетикалық ұстанымдармен ұштаса танылатын «ханами» – гүлдерді тамашалау, «цукими» – айды тамашалау, «юкими» – қарды тамашалау деген эстетикалық ұғымдар бар. Ғажайыпқа сүйсіну дәстүрі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырады. Жапондар сұлулықты сезінудің өздеріне ғана тән үлгісін ұлттық игілік ретінде таниды. Шынында да, ғажайыпқа сүйсіну – жапондардың ұлттық дәстүрінің ажырамас бөлігі.

Жапондардың ғажайыпқа сүйсінуі мен көркемдік ойлау жүйесіне тән өзіндік ерекшеліктер бар. Олардың негізгілері:

- ойдың астарындағы мағынаны толықтай түсіндірмеуге бейімдік, өмірдің аялсыздығы, Дүниенің айналу үрдісінің шексіздігі;

- толассыз қозғалыстағыны бейнелеу, бір сәттіктен ләззат алу әрекеттерін ғажайыптың идеал көрінісіне балау;

- тиянақсыздық, яғни құбылмалы дүниенің ештеңені терістемей, бәрін өз бойына сіңіруі;

- пайымдаушылық;

- жұмбаққа толы белгілер мен нышандардың бәрінің сырын ашу;

- дүниені танып-білу қажетсіз, бастан өткеру керек;

- шындықты метафора, теңеу, гиперболалар арқылы астарлай көрсету.

Жапондар үшін эстетикалық категория ретіндегі сұлулықтың мәнділігі – өткіншілігінде, қайталанбауында. Жапон түсінігіндегі сұлулық – заттардың жеке өздерінде емес, олардың өзара байланысында, әрекеттесуінде. Олардың түсінігі бойынша, табиғатта көріксіз ештеңе жоқ, тек олардың сұлулығын көре білуге үйрену керек. Сұлулық дегеніміз – жақсылық, ол барлық нәрседе, барлық жерде бар, ал көркем нәрсенің бәрі – жақсылық [3, 51].

Жапон дәстүрлі мәдениеті. Аталған таным-түсінік негізінде пайда болған жапондық дәстүрлі мәдениет көріністерінің бірі – шай ішу салтанаты (тяною). Тяною – шай ішудің белгілі бір рәсімдері міндетті түрде сақталатын аса мағыналы және салтанатты дәстүр. Шай ішу салтанатының шай әзірлеуге арналған ыдыстарынан басқа да міндетті талаптарының бірі – ғимараттың безендірілуі, яғни қабырғада шиыршықталған қағаздың яки гүлдің ілініп тұруы. Жапондардың шай ішу салтанатын толықтыратын шай бақшасы («тянива») шай ғимаратымен біртұтас ансамбль құрайды. Оның құрылымы табиғаттың маусымдық өзгерісіне сай келетін табиғи өмірдің әсерін туғызуы қажет.

Шай ішу салтанатының негізіне төрт ұстаным алынған. Олар: жарасымдылық – адамның табиғатпен бірігуі, дүние құрылымының реттілігі; құрметтеушілік – барлық қатысушылардың теңдігі, бір-біріне құрметпен қарауы; тазалық – ғажайыпқа жақындау арқылы тазару; тыныштық – медитация үшін қажет жағдай. Жапон түсінігі бойынша, осы ұстанымдардың іске асуы салтанатқа қатысушылардың ішкі жарасымға қол жеткізуіне жол ашады. Ал салтанатты рәсімге байланысты мұндай түсінік қалай қалыптасқанын зерделеу үшін шайдың жапон мәдениетіне ену тарихына назар аудару орынды [4, 68].

Жапонияға алғашқы шайды IX ғасырда буддалық бағыттағы Шингон сектасының патриархы Дайши (Кукаи) әкеліп, жапон билеушілерінің арасына таратты. XII ғасырға дейін шай император сарайы мен буддалық рәсімдердің шеңберінде ғана шектеліп келді. Император сарайынан қолдау тапқан шай ішу үрдісі біртіндеп жапон қоғамының басқа деңгейлеріне де тез тарап үлгерді. Жапонияда шай ішу дәстүрінің өзіндік ерекшелігін қалыптастыруда Мурата Дзюко, Такено Йоо, Сэн Рикю сияқты тұлғалар шешуші роль атқарды. Муромати (1336-1573) кезеңіндегі мәдениеттің дәуірлеуі тұсында тірлік еткен Мурата Дзюко (1422-1503) негіздеген шай ішу дәстүрі шайды әзірлеу мен пайдаланудың өзін салтанатқа ұластыруға жол ашты. Мурата Дзюко Киото қаласында ең бірінші рет шағын ғана шай үйін салды. Дзюко рәсімі сыртқы көрініске емес, жан дүние мен ақыл-ойға бағыт-

талды. Шайға байланысты тағы бір дәстүр де осы Дзюкодан басталды. Аңыз бойынша, қытай ғұламасы Юан Ву Дзюкоға каллиграфиялық жазуы бар орама (какемоно) береді, өз кезегінде Дзюко оны шай ішетін бөлмеге іліп қояды. Содан бастап Жапониядағы әрбір шай үйінде «токонома» аталатын қуыс жасалып, сол жерге каллиграфиялық жазу немесе сурет салынған орама ілінетін болған.

Мурата Дзюко жолын Сакаи қаласында Такено Йоо (1504-1555) әрі қарай дамытып, шай ішу салтанатын кеңінен таратты. Йоо артық салтанаттылықтан бастартып, шай қажеттіліктерін мейлінше қарапайым жағдайға бейімдеді. Оның аса дарынды шәкірті Сэн Рикю (1522-1591) болды. Дәл осы адам шай ішу салтанатының рәсімдік сипаттарын белгіледі және барынша кемелдендірді, шай ішу салтанатының философиясын өмірлік тәжірибеге жақындатты. Тяноюдун мәніне байланысты Сэн Рикю қалыптастырған ілімде негізгі төрт ұстаным басшылыққа алынды, олар – ва (жарасым), ней (құрмет), сей (тазалық) және яку (тыныштық). Ол тяноюдун жеті ережесін белгіледі. Олар: гүлдерді безендіргенде табиғатты үлгі ету керек; көмірді су болмашы қайнағанға дейін ғана жағу керек; шайды дастарханға қажетті мөлшерде ғана әкелу керек; шай үйі жазда салқын, қыста жылы болуы керек; салтанатты өткізетін уақытты дұрыс таңдау керек; тамаша ауа райының өзінде жауын-шашынға әзір тұру керек; қонақтарға құрмет көрсету керек. Тяноюдун мәні қоғамдағы әр адамның бір-бірімен байланысты екеніне, әр адамның міндеті өзін ойламастан, өзгеге қамқорлық жасау қажеттігіне иландыру.

«Жапонияда қалыптасқан шай ішу мәдениеті қалай көрінеді және олардың мәні неде?» деген сұраққа жауап табу үшін салтанаттың жөн-жоралғысын рет-ретімен таразылап, мәніне үңілу қажет.

Шай ішу салтанаты өтетін павильонмен жалғасып кететін шағын баққа тас жол апарды, бақ ішіне тастан жасалған шамдар орналастырылған, мүк басқан тастар жатады. Ерекше маңызға ие нәрсе – таза су құйылған тас ыдыстар (цукубаи). Ыдыс – құдық ішінде бамбуктан жасалған, ұзын сабы бар шағын ожау болады. Келушілердің бәрі беті-қолын жуып, аузын шаюға тиіс. Содан соң су толы ожауды көтеріп тұрып, оның сабын жууы қажет. Ғибадатханаға және оның аумағына кірер алдында міндетті түрде жоғарыда айтылған рәсім орындалуы шарт. Бақ ішінде қарағай, кипарис, бамбук, мәңгі жасыл бұталар егіледі. Шай ішу салтанатына арналған бақтың әрбір бөлшегі оңашаға бейімделудің айрықша жағдайын туғызуы қажет.

Шай үйі – тясицудің құрылымына ерекше мән беріледі. Бұл – бар-жоғы екі немесе бір жарым татами болатын шағын бөлме, оған ені мен ұзындығы 60 сантиметрдей болатын кішкентай кіреберіс арқылы енеді. Кірер жолды осынша кішірейтудің философиялық идеясы бар, яғни биік өнерге жақындағысы келген әр адам иілуге міндетті, өйткені бұл жерде адамдардың бәрі тең. Кіреберістің тарлығы жауынгер қауымнан шыққан ақсүйектердің ішке қарумен кіруіне мүмкіндік бермейтіндіктен, семсерлерін босаға сыртында қалдыруға тура келетін. Бұл тұста да маңызды мән бар, яғни әр адам күйкі тірліктің бәрінен арылып, ештеңеге алаңдамастан, осы жерде ғажайыпқа ғана көңіл қоюы қажет [5, 97]. Шай үйіндегі ең маңызды орын – токонома қуысы. Әдетте онда каллиграфиялық жазулары бар орама орналастырылып, гүл шоғы қойылады. Токономаға арналған каллиграфиялық орама өте мұқият таңдалады және салтанат кезіндегі әңгіменің міндетті тақырыбы болып есептеледі. Тясицудің жарығына да ерекше мән беріледі. Үйдің жарығы тым күңгірт те, тым жарық та болып кетпеу үшін көлемі мен пішіні әртүрлі 6-8 терезе болады. Қажеттілік туса, рамаларды жылжытып, қонақтардың кешкі аспан аясындағы тауды немесе толған айды, күндіз бақтың бір бөлігін тамашалауына мүмкіндік жасалады. Қонақтар токонома заттарын бағалап болған шамада үй иесі көрінеді. Ол бәріне бас иіп, суы қайнап жатқан шағын қазан ілініп тұрған ошақ – ирориге жақындай отырады. Оның алдында рәсімге қажетті көк шай салынған қобдиша, тостаған, ағаш қасық жатады. Үй иесі тостағанға көк шай сеуіп, қай-

наған су құяды. Сосын бамбук сыпырғыны бір қалыпты қозғап, әлгі қосындының бетінде ақшыл-жасыл көбік пайда болғанша мұқият араластырады.

Қонақтар сыпырғының бір сарынды дыбысына құлақ түре отырып, болып жатқан тылсым әрекетті үнсіз бақылайды. Содан кейін үй иесі ең құрметті қонаққа тостағанды ұсынады. Ол адам аз-аздан жұта отырып, шайды тауысқан соң, тостағанның жиегін би-паздай сүртіп өтеді де, үй иесіне қайтарады. Бәрін айналып өткен соң тостаған үй иесіне оралады, содан кейін әр адам тостағанның кедір-бұдыр сыртын саусақпен сипап, саздың жылуын сезініп, мұқият қарап үлгеру үшін қайтадан қолдан-қолға көшеді. Қонақтар әңгімеге кіріседі. Бұл жерде тек қана токонома орамасының әсемдігі, қарағай бұтақтарының көркемдігі, тостағанның табиғи ғажайыптығы туралы айтылады.

Жапондардың шай ішу салтанаты әдеттегі нәрселерден сұлулық таба білуге қалыптастырады. Бұл рәсімде тәртіп пен қағидалар ұғымы эстетикалық деңгейге көтерілген. Шай ішу салтанатының заңы «Артық нәрсе – сұрықсыз нәрсе» деген түсінікке негізделген. Ойлана назар салсақ, жапондардың философиялық көзқарастары тұтастай мәдениетпен кірігіп жататынын байқаймыз.

Тек жапондарға тән дәстүрлі мәдениет көріністерінің тағы бірі – сакуруны тамашалау (о-ханами) мерекесі. Сакура – Жапонияда ерте көктемде гүлдейтін шиенің бірегей түрі. Ақ, алқызыл, қызғылт, түкті гүлдер жапырақтардан бұрын гүлдейді. Сакуруның гүлдеу уақыты тым қысқа, сәл ғана жел тұрып, жаңбыр жауған сәтте үлбіреген жапырақшалар үзіліп түседі. Буддалық түсінік бойынша, гүлдеген сакура адам баласына өмірдің өткіншілігін ескертеді.

Ежелгі дереккөздерінің жазуынша, о-ханами мерекесінің негізгі бөлігі гүлдеген сакура ағаштары орналасқан жерлерге бару болып есептеледі. Сакуруны тамашалауға бүкіл отбасы болып немесе достар мен қызметтестер үлкен топ болып барады. Мерекенің шырқау шегі – гүлдеген сакура ағашының саясындағы шағын демалыс сәті.

Сакура гүлдейтін уақыт ерте көктем болғандықтан, топырақ жылып үлгермейді. Соның өзінде де жұрт төсеніш төсеп алып, үйдегідей жайғасады да, сауық-думандарын өткізеді. Айналада балалар ойнап жүреді. Сакура саясында көктем мерекесін көңілді өткізу – әркім үшін парыз. О-ханами мерекесіндегі дәмдердің ең сүйіктісі күріштен дайындалатын онигири наны болып саналады.

Мерекенің арғы бастауын ежелгі диқаншылықпен байланыстыратын да түсінік бар. Сакуруның гүлдеуі бір замандарда күріш алқаптарындағы жұмыстың басталар уақытын есептеудің маңызды нышаны саналған. Мерекенің ежелгі ауыл шаруашылығымен байланыстылығын топырақта отыру, топырақ үстінде мерекелеу, өте көп адамның қатысуы, балалардың міндетті түрде болуы, мерекені барынша көңілді өткізу сияқты жәйттер де дәлелдейді. О-ханами дәстүрі император сарайында пайда болған. Кейбір дереккөздерінің көрсе туінше, Танг әулеті билік құрған VII ғасырдан бастау алады. Түп-бастауында қандай жағдай жатса да, бұл мерекенің ерте уақыттан бері жапон мәдениетінің аса маңызды көрінісіне және әр адамның өміріндегі жарқын оқиғаға айналып үлгергені анық. Сакуруның гүлдеуін тамашалаудың астарында жапондардың ғасырлар бойы қалыптасқан төл мәдениетіне, табиғатқа, ел тағдырына деген терең құрмет, тылсым байланыс бар. Бұл мерекенің арғы негізінде жаратылыстың әр құбылысынан тылсым құдыретті көретін жапондардың рухани танымы жатқан сөзсіз [6, 108].

Жапондардың дәстүрлі мәдениетінің тағы бір жарқын үлгісі – икэбана (жап. «икэ» – өмір, «бана» – гүлдер, мағынасы – жанды гүлдер) өнері. Бұл – гүлдерді безендіру өнері, яғни кесіп алынған гүлдерді, жас бұтақтарды арнайы ыдыстарға орналастырып, композиция құралады да, ғимарат ішіне қойылады. Икэбана негізіне материалдың табиғи сұлулығын айқындай көрсету арқылы іске асатын талғампаз қарапайымдылық ұстанымы алынған. Композиция құру кезінде шеберлер икэбанада көрініс тапқан өсімдіктердің табиғи мәнін, олардың жарасымы мен орналасуындағы, яғни композициядағы терең мағынаны танытуға

күш салады. Екі-үш қана бұтақпен шектелетін және ең қарапайым әрі елеусіз өсімдіктерге назар аударатын жапондар мейлінше қатаң пішінді сақтауға ұмтылады. Нағыз икэбана шеберлерінің ұстанымы – бірегейлік нышаны ретіндегі қарапайымдық және тұтастық ретіндегі жекелік. Оларды даралайтын қасиеттер – қысқалық, тереңдік және кемелдік.

Эстетикалық мағына икэбана композициясымен ғана шектелмей, осы өнерге үйрену үрдісін де қамтиды. Жапондарға қас-қағым сәтті бағалай білуді табиғаттың өзі үйреткендіктен, олар үшін маңызды нәрсе – икэбана құрау техникасы емес, рухани дайындық болып табылады. «Жапон аралдарындағы адамдардың өмірі табиғаттың қатал құбылыстарына тікелей қатысты болғандықтан, ежелгі адамдар бойында қорқыныш туғызды. Олар табиғат құбылыстарын құдыретті жаратушылар ретінде таныды. Содан соң, бірнеше дәуірлер өткен кезде, Жапонияда адам баласы табиғатпен жарасымды өмір сүрмесе, табиғат адамды аямайды деген ілім пайда болды» [7, 189].

Жапондар өмірінде ерекше маңыз алатын гүлдер табиғаттың бір бөлшегі саналады және табиғат пен будданың заңымен сабақтасады. Алғашында қарапайым гүл шоғы ретінде дайындалған гүлдер адамның табиғатпен бірігуінің символы ретінде шай ішу салтанатының міндетті бөлшегі болды. Ал пайымдау мен медитация үшін қызмет ететін гүлдер композициясының белгілі бір қағидалары біртіндеп қалыптасты. Ақыр-соңында икэбана өзіндік эстетикасы, символикасы, әдіс-тәсілдері бар қолданбалы өнердің жеке бір саласына айналды. Дегенмен икэбана өнері діни-философиялық мәнінен үзілді-кесілді ажырап кеткен жоқ. Әр композицияның құрылымы қатаң сақталды және негізгі үш элементтің болуы талап етілді, олар – табиғат пен ғарышты астарлайтын Аспан, осы өмірді бейнелейтін Жер және Адамның өзі. Бұтақ немесе гүл ғаламның бар екендігі жайында, табиғат және оның адаммен тұтастығы жайында ойлану, пайымдау, ден қою нысаны ретінде өзіндік мағына иеленеді. Композицияның ортасына тікелей орналасатын ең ұзын сабақша – аспан, ең қысқасы немесе төменде жатқаны – жер, ал бір жағына қарай бұрыла орналасатын ортаңғысы – адам болып бейнеленеді. Қураған немесе әлі бүршік жарып үлгермеген қауыздар бен жапырақтардың түсін таңдауда күрделі символдық мән бар және бұл тұста әйгілі шеберлер негіздеген көптеген қағидалар сақталады. Әрбір бөлшектің аса күрделі және астарлы мағынасын ескере отырып, олардың бәрін үндестіру шеберлігі ұзаққа созылатын әрі шыдам мен жігерді қажет ететін оқып-үйрену нәтижесінде ғана қалыптасады.

Икэбана пайда болғалы көптеген өзгеріске түсті. Себебі композицияны талдап-тануда түрлі мағыналылықтың болуы гүлдерді безендірудің әртүрлі мектептері мен стильдерін туындатты. Бұл өнердегі классикалық стиль – «рикка» аталатын, ғибадатханаларда аса ауқымды гүл шоқтарын безендіру үлгісі. Біртіндеп бұл бағыт тұрғын жайларда эстетикалық ләззат алу үшін қойылатын жеке стильдерге дейін дамыды. Қарапайымдылыққа бетбұрыстың басталуы икэбананың «нагаирэ» (шай ішу салтанатына арналған гүл шоқтары) және «сэйка» аталатын жаңа стильдерін туғызды. Біртіндеп икэбана өнері этикалық мән иеленді. Ақырында икэбана жапондардың ұлттық қасиетін қалыптастыруда рухани және эстетикалық маңыз иеленген өнерге айналды.

Икэбананың мәні – табиғаттан өзінің шынайы болмысыңды тану. Бұл – жапондардың ұлттық психологиясына тән дүниені символдық мәнде қабылдау үлгісі. Икэбанада көне заттар жоғары бағаланады. Бұл түсініктің негізінде де жапондардың рухани-эстетикалық санасына тән қасиет, яғни өзін бұрынғы адамдармен байланыстыру әрекеті жатыр. Сайып келгенде, икэбана өнері өзіндік мән-мағынасын сақтай отырып, нәзіктікті, жарасымды, көркемдікті және адам жанының абзал қасиеттеріне бағдар ұстанған сезімтал дүниетанымды ұлықтап келеді.

Жоғарыда әңгімеленген шай ішу салтанаты, сакуруны тамашалау, икэбана өнері сияқты жапондық дәстүрлі мәдениетке тән және жапондардың рухани таным-талғамымен байланысып жатқан үлгілердің бірі – бакша өнері. «Жапониядағы бакша өнері әртүрлі діни-философиялық ағымдардың әсерімен қалыптасқанымен, бәрінің өзара ұштасар тұстары көп. Әсіресе синто және будда (нақтылай айтқанда, – дзэн-буддизм) діндері терең із қал-

дырған [8, 76]. Бұлардың бәріне ортақ сипат – табиғатты құдырет иесі ретінде қабылдау түсінігі. Соның нәтижесінде Жапонияда ғажайыптың асқақ өлшемі ретінде табиғатқа тәу ететін рухани сенімге негізделген дәстүрлі мәдениет пайда болды.

Жапон бақшасы туралы алғашқы дерек б.д. 74 жылына тиесілі. Әдеби дереккөздерінің жеткізуінше, алғашқы бақшалардағы сулы жылғалар тоғанды айнала ағып жататын болған. Бақша өсімдіктері алуан түрлілігімен тамсандырған. Оның сыры – жапондардың табиғатпен үндесе өмір сүруге ұмтылатынында. Әуелде бақша ақсүйектер үйінің құрамдас бөлігі болған, дегенмен біртіндеп будда тақуажайлары мен танымал самурайлар өміріне де еніп үлгерген. XIX ғасырдан бастап қарапайым жұрт арасына да кең тарап, көптеген меншік үйлердің ажырамас бөлігіне айналған.

Жапон бақшасының даралығын толық түсініп, өзіне ғана тән кереметін сезіну үшін оның философиялық негізін саналы түрде түсіну қажет. Жапондардың рухани дәстүрінен бейхабар немесе үстірт қана хабардар адам бақша жасаудың барлық даналығына дендей алмайды, өйткені оның сыры да, жапон мәдениетінің өзге үлгілері сияқты, сыртқы көрінісінде жатқан жоқ. «Жапондардың дүниетанымы бойынша, нағыз суреткер өз туындысында ақиқатты ұсынуы шарт. Ал ақиқат табиғатта да, адам жүрегінде де, қысқасы, бардың бәрінде жатады. Сол ақиқатты көрсету үшін суреткер табиғатпен кірігіп кетуі қажет. Нағыз суреткер табиғатты бақша кейпінде бейнелеген кезде жалаң көшірме жасамайды, өзінің табиғатты қалай көретінін, өз жанының ақиқат болмысын бейнелейді. Өзіне тән жаны бар әрбір тас бақшаны жасаған адамның да жан дүниесінің бір бөлігін иеленеді [9, 281].

Жапон бақшасы табиғат сұлулығы мен барша дүниенің жарасымына сүйсінуге ғана қызмет етпейді. Сырттай тамашалай тұрып, адам өзінің ортақ жолға қатысы барын түйсінуі керек, өзін Ғаламның бөлшегі ретінде сезінуі қажет. Айналадағы жарасымды көре тұрып, ол жан дүние тыныштығына, өзін өзі тануға қол жеткізуге тиіс. Құм, су, тастарды, ұзақ уақыт тамашалағаннан кейін сана, дұрысында, сезім, түйсік оянуы қажет. Жапон бақшасы адамға қалыпты түсініктерден, логикалық ойлау арқылы қабылданатындардың бәрінен арылуға көмектесуге тиіс. Бақшаны тамашалау ой-сананы емес, жан дүниені оятады, ойлаудың жаңа деңгейіне көтерілуге ықпал етеді.

Өз туындысын табиғи материалдан жасай отырып, суреткер оның өз қалпын сақтауға, сол арқылы материалдың өз бойындағы сұлулықты айқындауға ұмтылады. Ол материалға өз ниетін үстемейді және көрушіге өзінің сұлулық туралы түсінігін сіңіруді көздемейді. Бақша жасаушыға да осы талаптар жүктеледі, яғни ол тастардың, құмның, судың, мүктің, өсімдіктердің өз бойындағы көркемдігін мейлінше толық айқындауға тиіс. Суреткер бақшадағы өсімдіктер мен заттарды пайдалана отырып, өзі үшін жанды да қозғалыстағы дүние болып табылатын жарасымды ұсынуды мақсат етеді. Бақшадағы заттар еш уақытта бірдей көлемде және бірдей пішінде болмауы шарт, ал сол заттарды байланыстыратын және табиғи алғашқы жарасымды бүлдіріп алмау үшін пайдаланылатын қиялдағы сызықтар параллель немесе бірдей ұзындықта болмауы қажет.

Тас пен құмнан жасалған философиялық бақшада юген ұғымына тән саналы ишара ерекше байқалады. Ең әйгілі осындай бақшаны шай ішу салтанатының шебері Соами XVI ғасырда Киотодағы Рандзи тақуажайында жасады. Ондағы тас «аралдар» композициясы ерекше құрылған, яғни адам қай тұстан қараса да, бәрін бірге көре алмайды, қандай жағдайда да бір тас кемдік етіп тұрады. Киото дәстүрі бойынша қалыптасқан бақшалардың үш типі бар. Олар: «Ке» – үйдің ішкі қажеттіліктеріне арналған; «Харе» – ресми дәстүрлі салтанаттарға қызмет етеді; ал «Суки» бақшалары тек қана эстетикалық маңыз иеленеді. Аталған бақша түрлерінің бір бақшада ұштасып жатуы жиі ұшырасады. Тас бақшаларының философиялық мәнін толықтай ашып түсіндіру мүмкін емес. Асимметриялық үйлесім мәңгілік өзгерістегі дүниенің шексіздігін танытады. Бақшаны жасау кезінде автордың ой-санасын билеген көңіл күйді бақшаны тамашалаушы адамның да бастан кешіруіне түрткі болатын ишаралау шығармашылық тәсіл болып табылады. Жапон бақшасы сән-салтанатқа

құрылмайды, оның құрамындағының бәрінен дегдар ұстамдылық, терең мағыналы ишара сезіледі. Тамашалаушы адам бақшадағы әрбір заттың, әртүрлі мағына ұсынатын жекелеген бөлшектердің ішкі көркемдігін көре білуі, ақыр-соңында тұтастай бақшаның құрылымындағы өзіндік жарасымды сезіне білуі шарт. Қай уақыттан бері бақшаның ортасында үлкен тоған орналасады және ол сумен қамтамасыз ету қызметін де атқарады. Бақшаларда ерте көктейтін өсімдіктер жоғары бағаланып, қылқан жапырақты және мәңгі жасыл өсімдіктерге баса назар аударылады. Күзгі мезгіл үшін хризантемалар кеңінен пайдаланылады.

Жапон бақшаларының негізгі идеялары: кішірейте көрсету және символизм, басты қасиеттері – табиғи дәлдік пен көркемдік. Негізгі материалдар: су, тас, өсімдіктер. Табиғаттың қуатты күшін меңзейтін тас пен су қазіргі уақыттың өзінде де символдық мәнінен қол үзбей келеді. Композияға жинақталатын жекелеген тастар (исигуми) бақшаның «сүйегі» болып саналады. Бақшадағы тастар барлық уақытта ерекше талаптар бойынша орналастырылады, оларды түріне, түсіне, көлеміне қарай іріктеп алады.

Жапон бақшасында символдық мағынаға айрықша мән беріледі. Мәселен, тоғандардағы аралдар тасбақа, тырна мәнінде бейнеленеді. Мүктер бақшасы, тастар бақшасы, шай ішу салтанатына арналған бақшалар бар. Тастарды, мүсіндерді ескілікті дүние іспетті дайындау, кішкентай көлемдегі өсімдіктер өсіру сияқты өнер түрлері дәл осы Жапонияда пайда болған.

Қорытынды. Жапон жаратылысына тән қасиеттердің қалыптасуында олардың тарихи өмірінде орын алған рухани және мәдени құбылыстар айрықша мәнге ие. Осы орайда бағзыдағы наным-сенімдері, соның негізінде қалыптасқан ұлттық синто діні және құрлықтағы елдерден келген буддизм, Конфуций ілімі маңызды орын алады. Мұнда назар аударатын ең басты мәселе – негізгі діндер мен ұлттық мәдениеттің өзара ұштаса дамуы жапон халқының кешегі-бүгінгі тарихында жарқын із қалдырып отырғаны және жапондардың біртұтас ұлт ретінде қалыптасуына зор ықпал еткендігі. Қазіргі жапон қоғамын заманауилық пен дәстүрлілік үйлесім тапқан қоғам ретінде танимыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Главева Д.Г. Традиционная японская культура: Специфика мировосприятия. – М.: Вост. лит. РАН, 2003. -262 с.
- 2 Бродский В. Искусство Японии VI-XVI вв. // Всеобщая история искусства. – М.: Искусство, 1964. -218 с.
- 3 Иофан Н.А. Культура древней Японии. – М.: Наука, 2010. -261 с.
- 4 Мараияк Ф. Япония. Образы и традиции. – М.: Наука, 1980, -361 с.
- 5 Арутюнов С.А. Япония: народ и культура. – М.: Знание, 1991. -329 с.
- 6 Овчинников Е. Ветка сакуры. – М.: Молодая гвардия, 1971. -247 с.
- 7 Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы. – М.: Наука, 1985. -312 с.
- 8 Николаева Н.С. Японские сады. – М.: Восточная литература, 1975. -197 с.
- 9 Самозванцев А.М. Мифология Востока. – М.: Алетея, 2000. -348 с.

Б. Кенжебай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Духовная преемственность в японской традиционной культуре

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль традиционной японской культуры и эстетики в жизни японцев. В вводной части автор останавливается в значении слова «культура», делает анализ определения данного термина. В возникновении японской традиционной культуры играют большую роль три религиозно-философских течений – синтоизм, буддизм и конфуцианство. Эстетические понятия как фурию, моно-но аварэ, ваби-саби и югэн дают возможность глубже понять японскую культуру. Особое внимание

уделяются специфическим особенностям системы художественного мышления и любованию прекрасным на примере ханами, цукими, юкими. Красота в японском понимании – это мимолетность и неповторимость. По мнению японцев, в природе нет ничего некрасивого, главное, научиться находить красоту в каждом явлении, вещи. На основе этого были исследованы сущность, история, этапы развития, основные положения таких видов традиционной культуры как чайная церемония, любование сакурой, икэбана и садовое искусство.

Ключевые слова. Япония, духовная культура, эстетика, чайная церемония, ханами, икэбана, садовое искусство.

B. Kenzhebay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Spiritual continuity in Japanese traditional culture

Abstract. The article deals with the role of Japanese traditional culture and aesthetics in Japanese life. In the introduction, the author gives own definition of the word “culture” and makes an analysis of other definitions of the term. Three religious and philosophical beliefs as Shinto, Buddhism and Confucianism play a major role in the emergence of Japanese traditional culture. Aesthetic concepts like *furyuu*, *mono-no aware*, *wabi-sabi* and *yugen* enable a better understanding Japanese culture. Particular attention is paid to the specific features of the system of artistic thinking and enjoying the beauty using an example of *hanami*, *tsukimi*, *yukimi*. Beauty in the Japanese understanding is fleetingness and uniqueness. In Japanese view, everything has its own beauty and the main thing is to learn to find beauty in everything. Based on this, it was given an analysis of the essence, history, stages of development and the main rules of tea ceremony, cherry blossom, *ikebana* and garden.

Key words. Japan, spiritual culture, aesthetics, tea ceremony, *hanami*, *ikebana*, garden art.

References

- 1 Glaveva D.G. Tradicionnaja japonskaja kul'tura: Specifika mirovosprijatija [Traditional Japanese culture: specificity of the worldview]. (Vost. lit. RAN, Moscow, 2003).
- 2 Brodskij V. Iskusstvo Japonii VI-XVI vv [Japanese art of VI-XVI centuries]. // Vseobshhaja istorija iskusstva. (Iskusstvo, Moscow, 1964).
- 3 Iofan N.A. Kul'tura drevnej Japonii [Culture of Ancient Japan]. (Nauka, Moscow, 2010).
- 4 Maraijak F. Japonija. Obrazy i tradicii [Japan. Manners and traditions]. (Nauka, Moscow, 1980).
- 5 Arutjunov S.A. Japonija: narod i kul'tura [Japan: people and culture]. (Znanie, Moscow, 1991).
- 6 Ovchinnikov E. Vetka sakury [Branch of sakura]. (Molodaja gvardija, Moscow 1971).
- 7 Pronnikov V.A., Ladanov I.D. Japoncy [The Japanese]. (Nauka, Moscow, 1985).
- 8 Nikolaeva N.S. Japonskie sady [Japanese garden]. (Vostochnaja literatura, Moscow, 1975).
- 9 Samozvancev A.M. Mifologija Vostoka [Mythology of the East]. (Aleteja, Moscow, 2000).

Автор туралы мәлімет:

Кенжебай Баян – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ шығыстану кафедрасының 2-курс магистранты, Сәтбаев к. 2, Астана, Қазақстан.
Kenzhebay Bayan – magistracy of the Department of Oriental Studies L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev str. 2, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 82-311.6

Г.Қ. Құрманғали

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: guka_1979@mail.ru)*

Мұхаммед әл-Ариан және тарихи роман жанры

Аннотация. XX ғасырдың 30 жылдарының екінші жартысында Египет әдебиетінде жаңа патриоттық бағыттың пайда болғандығы байқалады. Египеттік әдебиеттің осы кезеңінде қалыптасқан жаңа үдерістер мен жанр эволюциясының ерекшеліктерін қарастыра отырып, тарихи романдардың идеялық-көркемдік

маңызына тоқталамыз. Мақалада XX ғасырдағы араб әдебиетіндегі жаңа пайда болған роман жанры мен оның белді өкілдерінің бірі Мұхаммед әл-Арианның шығармашылығы жайында сөз болады. Әл-Ариан шығармашылығындағы аталған жанр арқылы тарихи шындыққа тереңірек үңіліп, сол кезеңде болған оқиғаларды ашық көрсеткен тұстары жан-жақты қарастырылады және сол кезеңнің бояуын шынайы, көркем түрде бейнелегені мысалдармен көрсетіледі. Араб әдебиетінде ерекше орын алатын тарихи романдардың халық романдарымен байланысы да сөз болады.

Осылайша, ағартушылық проза туындылары арасында египеттік романдар осы күнге дейін өзінің танымдық маңызын жоғалтпады. Сонымен қатар, халықты ағарту ісімен және олардың сана-сезімін дамытуда үлкен рөл атқарғаны анықталды.

Түйін сөздер. Египет әдебиеті, тарихи роман, көркем шығарма, образ, автор, сира, патриоттық бағыт, метафора

Өткен күннің құндылықтарының маңыздылығын, қолданысы мен болашақтағы нәтижесін әрбір мемлекеттің тарихы анықтайды. Бай тарихқа ие Мысыр дәуірлік маңызы бар оқиғаларды ежелгі өркениет кезеңінде де, ортағасырда да бастан кешірді. Олар: араб елдерінің шапқыншылығы, исламның таралуы, крест жорықшылары мен моңғолдардың шабуылы, мәмлүктердің билікке келуі және т.б. тарихи оқиғалар. Осындай өткен уақыттың оқиғаларын сипаттау тарихи романдарда кең етек алды. Бұл жанр түрлі кезеңдердегі оқиғаларды көркемдік түрде жеткізудің оңтайлы жолы еді. Тарихи оқиғаларды сипаттайтын шығармаларға деген қызығушылық ең алдымен Египет, Сирия және басқа да араб елдерінің қоғамдық-саяси өмірінде орын алды. Бұл романдар оқырманды үлкен танымдық мазмұны мен саяси және қоғамдық мәселелердің сипатталуымен қызықтырды.

Араб мемлекеттерінде орын алып жатқан көптеген әлеуметтік-мәдени үрдістер египеттік тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуы негізінде, заманауи әдебиеттің рөлі күшейген уақытқа сәйкес келеді. Ағартушылық идеологияның артынша, мәдени тұрғыдан көтерілудің нәтижесінде жаңа тарихи ойлау қалыптасады, ол египет әдебиетінде XIX ғасырдың екінші жартысында бастау алып, «ан-Нахда» («көтерілу») деген атауға ие болды. Араб әдебиетіндегі тарихи шығармаларға деген қызығушылық шарықтау шегіне XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жетіп, тарихи роман жанрының пайда болуына әкелді. Ол араб елдерінің әлеуметтік-саяси өмірі, Осман империясының қол астында болуы және Еуропа мемлекеттерінің отарлау саясатымен байланысты болды. Атақты араб ақындары мен жазушылары өз туындыларында аталған отарлау саясатына қарсылықтарын бейнелі сөз, ащы мысқылмен білдірген. Қарапайым халықтың патриоттық сезімін көтеру мақсатында аталған әдебиет өкілдері өткен күндерде өмір сүрген өз заманындағы батырлардың батылдықтары пен атақ-абыройын дәріптеді. Бұл тақырып көптеген араб поэзиясында, прозасында, драматургиясында қамтылды.

Араб шығысында тарихи роман жанрында жазылған алғашқы әдеби-көркем шығармаларға Селим аль-Бустани (1848-1884) және атақты сириялық ағартушы Бутрус аль-Бустанидің (1818-1883) еңбектері жатады. 1871 жылы «әл-Жинан» журналында Селим әл-Бустанидің «Зенобия» атты ең алғашқы тарихи романы жарияланады. «Зенобия» романы Египетті өзінің иеліктеріне қосып алуға тырысқан Пальмира патшайымы Зенобия мен Аврелиан император арасындағы қақтығысқа арналған көркем шығарма саналады.

Сәлим әл-Бустанидан кейін осы тарихи жанрда өзіндік орын иеленген Жамил Нахла әл-Мудаууар (1862-1907). Оның «Бағдаттағы мұсылман мәдениеті» (1882) («Хадарат ал-ислам фи Дәр ас-Салам») романы араб әдебиетінде өзіндік орны бар шығарма болып саналады. Сонымен қатар Египетте сириялық эмигранттар Джуржи Зейдан (1861-1914), Йақуб Саруф (1852-1927), Фарух Антун (1874-1922) жанрлық дамуға өзіндік үлес қосқан жазушылар.

XX ғасырдың 20-30 жылдарының екінші жартысында египеттік тарихи романының жаңа бағыты - патриоттық бағыт қалыптаса бастайды. Оның бастамасын Мухаммед Абу Хадидтің «Мәмлүк қызы» («Ибнат ал-мамлюк», 1926) шығармасы салды, онда жазушы өткен мен бүгінді жақындастырып, заманауи мәселелерге жауапты «тарихи тәжірибеден» іздейді.

Бірінші кезекте, ол тәуелсіздік тақырыбын, ұлт-азаттық күрес мәселесін ортаға қояды. Ол сол ғасырда жарияланған жалғыз әдеби журнал «Синдбадтың» авторы саналады [1].

Египет әдебиетінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына XIX аяғы мен XX ғасыр басында араб мемлекеттерінде орын алып жатқан әлеуметтік-экономикалық үрдістер әсер еткен. Араб әдебиетін қарастырғанда онда тарихи сипаты бар шығармалардың көп екені айқын аңғарылады. Әсіресе араб әдебиетіндегі жанрлардың ішінде ерекше орын алатын XIX ғасырда пайда болған тарихи романдар: «В 30-40-х гг. в творчестве Али ал-Джарима, Мухаммеда Фариды Абу Хадида, Саида Ал-Арйана, Али ал-Бакасира и других авторов происходит и становление египетского исторического романа, развивающего традиции Джирджи Зейдана и воскрешающего память о выдающихся личностях – поэтах, воинах, женщинах-правительницах, достойных занять место в пантеоне славы арабской истории»[2, 31 бет].

Тарихи романдардың тамыры классикалық араб поэзиясы сияқты тереңде жатқан жоқ. Дегенмен аталған жанрдың өзіне тән ерекшеліктері бар. Египет араб әдебиетіндегі тарихи көркем шығармаларда оған дейінгі жазылған прозалардың үлгілері, еуропалық тарихи романдардың элементтері кездеседі. Аталған тарихи романдар ежелгі орта ғасырда жазылған «халықтық романдармен» тығыз байланысты. Араб сираларында белгілі бір кейіпкердің тарихта болған оқиғалар мен оған қатысты адамдармен қарым-қатынасы туралы айтылады. «Сира» жанрын зерттеуші ғалымдардың пікірінше, аталған романдардың да өзіне тән даму тарихы бар дейді. Онда көне эпикалық аңыздарды, қиял-ғажайып ертегілерді және тарихи әңгімелерді кездестіруге болады. «Сират Али аз-Зибак», «Сират аз-Захир Бейбарс», «Сират Антар», «Мың бір түн» және басқа да сиралар соның айғағы. Демек, арабтардың тарихи романы өз негізіне араб халық романының (сиралар) тәжірибесі мен хабарлау, жеткізу дәстүрі негізінде қалыптасты. Онда әдетте атақты кейіпкердің әрекеттері, оның тайпа, халық немесе дін мүддесі үшін жасаған күрестері сипатталады. Араб тілінде жазылған бұл сираларда атақты батырлардың бастан кешкен оқиғалары мен оның өз тайпасы, сенімі үшін күресі жайлы баяндалған. Демек араб әдебиеті тарихында кешеуілдеп пайда болған тарихи романдар халықтық романдар жанрына тікелей қатынасы бар[3, 166 бет].

Алғашқы араб тарихи романдары мен халық романдарын салыстырсақ, өте көп ұқсастықтарды табуға болады. Сирада тарихи элементтер тарихи романдағы сияқты шығарманың негізі ретінде қолданылады. Алайда, бар назарды идеал тұлға болып табылатын белгілі бір кейіпкерді ерекше сипаттауға арнайды. Ал, араб тарихи романдарында кейіпкерлерді идеалға жақындату қадамдары болса да, олардың әрекетін психологиялық тұрғыдан түсіндірумен ерекшеленеді. Алғашқы тарихи романдарда сирадағыдай мифтік және ертегі сюжеттері болмаса да, белгілі бір гиперболаға жол беріледі. Араб халық романдарына тән салыстырулар, метафоралар және де басқа әдістерді қолдану көріністерін де байқаймыз. Осылайша тарихи романдар мен халық романдарының арасында анықталған көптеген ұқсастықтар тарихи романдардың өз бастауын араб халық романдарынан алды деуге негіз болады. Араб әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа деген қызығушылық авторлар мен оқырман қауымның назарынан тыс қалмаған. Тек оған деген қызығушылық өзінің шарықтау шегіне XIX-XX ғасырда жетіп, жаңа араб әдебиетінде тарихи романдар жанрының пайда болуына ықпал етті.

Міне, осындай тарихи романдардың авторы, Египет әдебиетінде өзіндік орны бар жазушы - Мухаммед Сайд аль-Ариан (1905-1964). Ол Египеттің ең атақты жазушыларының бірі. Мұхаммед әл-Ариан тек қарапайым жазушы ғана емес, сонымен қатар ойшыл және ұлттық мүддені көздеген революция жақтаушысы болды. Ол тарихи романдар және балаларға арналған әңгімелер жазумен аты шыққан[4]. Мұхаммед әл-Ариан білім министрлігінде жұмыс істеп жүргенде ғылымға, оқуға көңіл бөліп, оны дамытуға көп еңбек сіңірген. Египет мектептерінде кітапхана ашуға мұрындық болған қайраткер. Саид әл-Ариан қарапайым халықтың рухани дамуына көп үлес қосқан азамат. Көркем сөз шебері тек қана

көркем шығармалар жазып қана қоймай, қарапайым халықтың оны оқуына да мүмкіндік туғызған. Алайда мұндай қызметтеріне қарамастан оның аты тарихи романдары жарияланғаннан кейін ғана әйгілі бола бастады.

Египет әдебиетінің көрнекті жазушысы тарихи роман жанрының дамуына үлес қосып, өзіндік қолтаңба қалдырған. Яғни бірнеше тарихи романдардың авторы, оның ішінде ең танымалдылары «Қатр ан-Нада» («Шық тамшысы» немесе «Жомарттық елі», 1945 ж.) – ол Египеттегі Тулунидтердің дәуіріне арналған, «Бинт Константин» («Константиннің қызы», 1948 ж.) шығармасы Омеядтар әулетінің Византиямен күрес кезеңіндегі жағдай төңірегінде өрбиді. Әл-Арианға танымалдықты әкелген «Бабул Зуеуейла» («Зуеуейла қақпасы») шығармасы еді. Ол Египет тарихындағы драмалық кезеңдерді, яғни мәмлүктердің билігінің соңы мен Осман дәуірін бейнелейтін тамаша туынды саналады.

Мұхаммед әл-Арианның оқырманның ерекше қызушылығын тудырған шығармасының бірі - «Шаджарат ад-Дурр» романы. Сайд әл-Арианның «Шаджарат ад-Дурр» романында Шаджарат ад-Дурр, яғни, күйеуі ас-Салих ад-Дин Аййубтің (1240-1249 ж.ж. билік құрған) өлімінен кейін Египетті бірнеше ай жеке басқарған Египет билеушісі, атақты әйел туралы баяндалады. Романда сондай-ақ, түрік мәмлүктерінің билік үшін таласы және олардың тарихи сахнаға шығуы да суреттелген. Автор тарихта әйелдер биліктің басында тұрып, өзін дана, әрі көреген билеуші ретінде көрсеткен мысалдар аз болмағандығына жақсы дәлелдер келтіреді. Дегенмен әл-Ариан оқырманға тарихтағы атақты тұлға мұсылман орта ғасырындағы әйел-билеушінің тағдыры жайында мәлімет беріп қана қоймай, әйелдер мен еркектер теңдігі мәселесі жөнінде де сөз қозғайды. Дегенмен әл-Ариан оқырманға тарихтағы атақты тұлға мұсылман орта ғасырындағы әйел-билеушінің тағдыры жайында ғана сөз қозғамайды, сонымен қатар әйел мен еркек теңдігі мәселесі жөнінде ойлар айтады.

Тарихта әйел-билеуші жөнінде әңгіме көп, алайда, Шаджарат ад-Дурр өз кезеңінде ерекше із қалдырды, бұл айтқандық емес. Оның бойында билеушіге де, әйел затына да тән қасиеттер бар еді. Шаджарат ад-Дурр табиғатының қарама-қайшылыққа толылығы сонша, оған тоқталмай кету мүмкін емес. Демек жазушы бұл тақырыпты айналып өте алмады.

Әлемдік дамудың қазіргі кездегі шарттары мен жаһандану үрдісі әйел адамдардың қоғамдағы орнына үлкен әсерін тигізіп жатыр. Нәзік жандыларымыз тарих беттерінен тыс қалған емес, олар өздерінің сұлулығымен және ақылымен әлемнің, жеке адамның, тұтастай бір мемлекеттің тағдырына ықпал ете білді. Қазіргі кезде ғана емес әйел адамдардың билікте белгілі бір орын алуы сонау көне заманнан бастау алады. Испаниядан бастап Индонезияға дейін созылып жатқан мұсылман елдерінде таққа отырып, ел басқарған ең алғашқы сұлтан – Разия сұлтан. Әкесі Илтутмуш ақылдылығы мен адалдығы үшін басқа балалары болса да, өзінің қызын тақ мұрагері етіп жариялайды. Рәзия сұлтан тарихтағы мұрагерлікпен таққа отырған жалғыз әйел билеуші болып саналады. Алайда оның ел билеу уақыты ұзаққа созылмайды[5].

Рәзия сұлтан сияқты тарихта өзіндік орны бар, ерекше нәзік жанды – Шаджар ад-Дур. Бұл патшайым тақта өте аз уақыт отырғандығымен ерекшеленеді. Ол ортағасырлық мұсылман кезеңінде Египет тағына отырған алғашқы және соңғы әйел заты болды, исламның алғашқы ғасырынан бастап бүгінгі күнге дейін оған дейін де, одан кейін ел басқарған әйел болмаған. Біз бұл жерде исламға ерекше көңіл бөліп отырмыз. Себебі, Египеттің тағында атақты патшайым Клеопатра да болған. Ал Шаджарат ад-Дур исламды қабылдағаннан кейінгі Египет тағындағы бірінші және соңғы әйел-билеуші болып табылады. Автор бұл шығармасын арнайы Египет тарихында өтпелі деп аталатын кезеңге, яғни аййубидтер әулетінің билігі аяқталып, мәмлүк әулеттерінің дәуірі, бірінші бахриттік (1250-1381), бурджиттік кезеңі (1382–1517) басталатын тарих кесіндісімен оқырмандарды таныстыру үшін жазылғанын айтады.

Мұхаммед Сайд әл-Арианның «Шаджарат ад-Дурр» романы жинақы жазылған, оның тілі шежірелер тілін еске салады. Жазушы алдыңғы толқындағы әріптестері - тарихи

роман авторларына қарағанда қалаларды, табиғат құбылыстарын, сарайлар мен бақтарды сипаттауға көп көңіл бөлмейді. Ол тек египеттіктер мен крест жорықшылары арасындағы шайқасты толыққанды сипаттайды, өйткені әл-Ариан бұл шайқасты: әскердің орналасуы, сол кезде қолданылған қару-жарақтар, мысалы «грек оты» және т.б. әскерге қатысты нәрселерді жақсы зерттегені байқалады.

Бір қызық жері, автордың жазған шығармаларының сілтемесінде қандай да бір тарихи оқиғаларға толық түсініктеме, сондай-ақ, тарихи тұлғалар жайлы өте құнды мәліметтер беріп отырады. Демек мысырлық көрнекті жазушы өзі суреттеп отырған дәуірді жан-жақты зерттегені байқалады.

Мұхаммед Сайд әл-Арианның романдарында тарихи шындыққа тереңірек үңілген, реализмнің ең басты қағидалары сипатталған жағдайлардың өміршеңдігін көрсеткен, кейіпкерлердің образдары жан-жақты сипатталған.

Әдебиеттер тізімі

1. ردلا-فرجش // <https://alkotby.wordpress.com/2017/07/13/ردلا-فرجش/> - دي عس دمحم - ردلا فرجش. (Мухаммед Сайд әл-Ариан - «Шаджарат ад-Дурр»). (дата обращения: 25.12.2017)
2. Кирпиченко В.Н. Новая и современная литература Египта (XIX-XX в.в.). - М.: 2003. - 88 с.
3. Геокчайская Н.Ш. Предпосылки развитие жанра исторического романа в арабской литературе // *Baki universitetinin xabarları. Humanitar elmlar seriyasi* - 2005. - № 1, С. 166-169.
4. لافطال ابدال بتاك لضفا // <http://www.almsal.com>. (Балалар әдебиетінің ең жақсы жазушы). (дата обращения: 25.12.2017).
5. Ильдар Мухамеджанов. Как дочь султана взяла в свои руки управление Делийским султанатом [Электрон.ресурс].-URL: <https://islam-today.ru/blogi/ildar-muhamedzanov/kak-doc-sultana-vzala-v-svoi-ruki-upravlenie-delijskim-sultanatom/>

Г.К. Курмангали

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Мухаммад аль-Ариан и исторический роман

Аннотация. Во второй половине 30-х годов XX века в египетском историческом романе намечается зарождение нового, патриотического направления. Начало ему положили такие романисты, как Али альДжарим, Фарид Абу Хадид, Мухаммед Саид аль-Ариан.

В статье рассматривается творчество известного писателя Мухаммеда Сайда аль-Ариана, его место и роль в развитии жанра исторического романа. Особое внимание уделяется идейно-тематической стороне произведений данного писателя. С целью создания общей картины творчества автора, более кратко рассматриваются некоторые его исторические романы. С точки зрения стиля, исторические романы Мухаммед аль-Ариана представляют собой реализм. Писатель явно испытывает склонность к изображению жизненности показанных ситуаций, социальной обусловленности образов героев.

Ключевые слова. Египетская литература, исторический роман, художественная работа, образ, автор, сира, патриотическое направление, метафора

G.K. Kurmangali

Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Muhammad al-Aryan and historical novel

Abstract. The second half of the 20-30-ies of XX century in the Egyptian historical novel is planned formation of a new, patriotic. Getting him to put such novelists as Ali al-Jary, Farid Abu Hadid, Mohammed Saeed al-Arya.

The article examines the works of the famous writer Mohammed Said al-Aryan, his place and role in the development of the historical novel genre. Particular attention is paid to the ideological and thematic side of the works of this writer. In order to create a general picture of the author's work, some of his historical novels are briefly considered. From the point of view of the style, the historical novels of Mohammed al-Ariana belong to realism. The writer clearly tends to depict the vitality of the situations shown, the social conditioning of the characters' images.

Key words. Egyptian literature, historical novel, artistic work, image, author, sira, patriotic direction, metaphor

References

- 1 Muhammed Sayd ar-Rian – Shagarat ad-Dur. Available <https://alkotby.wordpress.com/2017/07/13/ن ايرعلا-دي عس-دم حم-، ردلا-ترجش>
- 2 Kyrpishenko B.N. Novaya i sovremennaya literature Egipta (19-20 v.v.) [New and modern literature of Egypt (XIX-XX в.в.)](Moskva, 2003).
- 3 Geokshayskaya N.Sh. Predposilka razvitiye zanra istoriheskogo romana v arabskoy literature [Preconditions for the development of the genre of the historical novel in Arabic literature]. Baki universitetinin xabarlari. Humanitar elmlar seriyasi [Bulletin of the University of Baku. Series of Humanities], -.1, 166-169 (2005). [in Russian]
- 4 Afdal katib liadab il-atfal [The best writer of children's literature]. Available <http://www.almrsal.com>
- 5 Ildar Muhamedzanov. Kak dosh sultana vziata v svoi ruki upravlenie Deliiskim sultanatom [How did you get a sultana sultry with a Delhi sultanate control]

Автор туралы мәлімет:

Г.Қ.Құрманғали – Шығыстану кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Халықаралық қатынастар факультеті, Сәтпаев көшесі 2. Астана, Қазақстан.

Kurmangali G.K. – Senior Lecturer, Department of Oriental Studies Faculty of International Relations, Eurasian National University. L.N. Gumilev Str. Satpaev 2, Astana, Kazakhstan.

ТҮРКІТАНУ ТЮРКОЛОГИЯ TURKOLOGY



ГРНТИ 03.20

М.И. Аманова

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: madinaamanova94@mail.ru)*

А.Байтұрсынұлы еңбектерінің түркітану ғылымының дамуындағы құндылығы туралы

Аннотация. Берілген мақалада Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми еңбектері жинақталып, оларға толық жан-жақты талдау жасалынды. Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының ең көрнекті өкілдерінің бірі болды, көп жылдар бойына оның еңбектері қарапайым оқырманға қолжетімсіз болғанымен, оның ұлттық мәдени мұрасына қосқан үлесі зор. Оның кең өрісті ғылыми қызығушылық филология, терминжасам, әдебиеттану, түркітану, педагогика және т.б сияқты салаларды қамтыды. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми еңбектерін жинау және оның қоғамдық – саяси қызметін бағалаумен қатар, берілген мақаланың негізгі мақсаты деп біз оның ғылыми зерттеулерінің қазіргі түркітану ғылымының дамуына маңыздылығын айқындау деп білеміз. Берілген мақсатымызға жету үшін келесі міндеттерді қойдық: сол кездегі қоғам және Ахмет Байтұрсынұлының Алаш партиясының көшбасшылардың бірі ретінде қоғамдық-саяси қызметі жайлы тарихи мәліметтерді жинақтау, Байтұрсынұлының ғылыми еңбектерін жинақтап, талдау және оның түркітану ғылымына жарамдылығын бағалау. Зерттеу қорытындысы Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми еңбектерінің қазақ филологиясына дамуына үлкен ықпал тигізгенін, ал оның терминжасам мен әдебиеттану салаларындағы зерттеулері сол кездегі түркітану ғылымының дамуына үлес қосқанын көрсетті. Сонымен қатар, оның 1926 ж. Баку қаласындағы түркітанулық съездіне қатысуы оның осы ғылым саласымен қызығушылығын көрсетеді.

Түйін сөздер. Ахмет Байтұрсынұлы, түркітану, фольклор, ағартушылық, терминология, лингвистика, қазақ зиялылары.

Кіріспе. XX ғасырдың басында қазақ ұлттық интеллигенциясының қалыптасуына көптеген факторлар әсер етті, олар сол кездің әлеуметтік-саяси және экономикалық болмысы болып табылады: XIX–XX ғасырлар тоғысында қазақ даласында капитализмнің қарқынды дамуы, татар диаспорасының және олардың қоғамдық пен педагогикалық қызметінің жергілікті халыққа әсері, мұсылман мектептерінде бастауыш білім және кейін орыс білім мекемелерінде жоғары білім алу мүмкіндігі және т.б. факторлар XX ғасыр басында мақсаты мен міндеттері, идеялары мен көзқарастары ортақ ұлттық зиялылар тобының қалыптасуына әкелді. Осы зиялы қауымның негізгі міндеттері: қазақ халқының азаттық қозғалысы, сөз бостандығы мен баспасөз бостандығы үшін күресу, оқу-ағарту ісі, қазақ халқының ұлттық қасиеттерінің: тілі, ділі, салт-дәстүрлерінің сақталуы, жазба және фольклорлық шығармалардың сақталуы болды. Осы қозғалыстың көшбасшысы мен XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық интеллигенциясының ең көрнекті өкілдерінің бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Оның ағарту ісі, білімі – тек қана бостандық, қоғамдық өзгерістер жағдайларында ғана халыққа пайда әкелетіндігін жете түсінді. Ол жергілікті басшылардың басынушылығын, патшаның шексіз билеушілігінің отарлық саясатын әшкерелеп жүрді. 1905-1907 жылдары

Төңкеріс өзгерістерге үміттендіріп, ол халықтың наразылығын білдіріп, жаппай толқуларына белсенді түрде қатыса бастады. Халықтың алдында сөз сөйлеп, қазақ зиялылар тобын ұйымдастып, Петербург қаласына үкімет атына өтініш жазады. 1909 жылы жандармдар оны жолдастарымен бірге Семей түрмесіне қамайды. Түрмеде сегіз ай ұстағаннан кейін, оны жер аударып жібереді. Ұзақ уақыт полиция қадағалауында болса да, халықтың бостандығы үшін күресті ол тоқтатқан жоқ. Сол жылдарда он өлең жазып, орыс классикаларының аудармаларын жасап жүрді, атап айтсақ, И.А.Крыловтың туындыларынан және т.б. А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалдар» жинағы 1909 жылы Петербург қаласында жарыққа шықты. Бұл жинақ оның ақын, аудармашы, өз халқына жаны ашитын адам ретінде атын шығарды. «Маса» деп аталатын өлеңдер жинағы 1911 жылы және 1914 жылдары Орынборда жеке басылым болып шықты. [1, 12 б.] Осы жылдарда ол ғылым жолына түсіп, тіл білімі бойынша мақалалар мен оқулықтар жазды, ғылыми зерттеулер жасады.

Зерттелуі. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиеті мен жазбаша дамуына үлкен үлес қосты. Атап айтқанда, оның 1909 және 1911 жылы шығарылған «Қырық мысал» және «Маса» жинақтарындағы шығармалар ерекше танымал. Ол қазақ фольклоры үлгілерін жинау және жариялау бойынша үлкен жұмыс атқарған. Сонымен қатар, ол 1923 жылы жарияланған «Ер Сайын» өлеңіне кіріспе мақаласын және түсініктемелерін жазған, «23 жоқтау» (1926) және қазақ әдебиеті тарихының алғашқы ғылыми зерттеуі болып табылатын «Әдебиет танытқыш» (1926) жазады, 1926 жылы «Түркі тілдеріндегі терминология туралы» тезисі жарияланады. Осы жылы Бакудегі Бүкілодақтық түрік конгрессінде сөйлеген сөзінде түркі тілдеріндегі терминология туралы баяндаманы оқиды. Сондай-ақ, қазақ балаларына ана тілін үйрету үшін бірқатар оқулықтар жазады. Олардың ішінде: «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Әліпби (1924), «Жаңа әліпби» (1926-1928 жж), және «Баяншы» (1926). 1921-22жж. жазушы Қырғызстан Халық ағарту комиссариатының Академиялық орталығының төрағасы болды, ал 1922-25 жылдары сол халық комиссариатының Ғылыми және әдеби комиссияның төрағасы болып тағайындалды. 1921 жылдан бастап жазушы педагогикалық іспен айналыса бастады, алғашында Орынборда, содан кейін 1926 жылдан бастап Ташкентте, ал 1928 жылдан бастап Алматыда ғылыми -педагогикалық қызметпен айналысады. 1912 жылы ол қазақ тілінде қолданылмаған таза араб әріптерін алып тастап «Жан емле» деп аталынатын жаңа қазақ тілінің әліпбиін құрастырады, осы құрастырылған алфавит әлі күнге дейін Қытайда, Ауғанстанда, Иранда тұратын қазақтармен қолданылады. Негізгі назар араб алфавитін қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне бейімдеу принциптерін дамытуға аударылды.

Мақаланың мақсаты, міндеті. Бүгінгі таңда түркітану түркі тілдері мен сол тілдерде сөйлейтіндерді ғана зердейлетін шығыстану ғылымының бір тармағы емес, түркі халықтарының тілін тарихын, мәдениетін, сонымен бірге олардың ежелгі заманынан бастап қазіргі кезге дейінгі болмысын зерттейтін тәуелсіз кешенді ғылым. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанда түркітану саласындағы зерттеулер өте өзекті болып табылады. Бұл мақаланың мақсатының бірі деп біз ұлтының күрделі кезеңінде оның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін, ана тілі, ділі үшін күрескен қайраткерлеріміз ұлт бостандығы идеясына сүйене отырып, қазақ филологиясының дамуына баға жетпес үлес қосқан, сонымен бірге түркітану саласында да зерттеулерді жүргізгенін көрсету деп санаймыз. Осы күрескендердің бірі - халқымыздың біртуар перзенті, ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі, «Алашорда» үкіметінің негізін қалаушы, лингвист, түркітанушы, қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы, ақын, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері – Ахмет Байтұрсынұлы.

Осы мақаладағы ғылыми зерттеулердің міндеттері: Ахмет Байтұрсынұлының идеялары мен көзқарастары туралы мәлімет беру, филология, әдебиеттану және түркітану ғылыми салаларында жазған ғылыми еңбектерін зерттеп, XX ғасырдың басындағы түркітану ғылымының дамуындағы оның еңбектерінің маңыздылығын анықтау.

Негізгі бөлім. Ахмет Байтұрсынұлы – алғашқы «жаналық ашушы» болған, өйткені ғылымдардың көп салаларында оған дейін ешкім қазақ тілінде жазбаған еңбектерді жазды. 1926 жылы қазақ әдебиеттану соның ішінде әдебиет теориясы саласында қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбек «Әдебиет таңытқыш» жарық көреді. Сөйтіп оны қазақ әдебиеттануының негізін қалаушысы деп атауға болады. Қазақ өлең құрылысының теоретигі академик З.Ахметов «Әдебиет таңытқыштың» маңыздылығы мен құндылығы жайлы осылай дейді: «Әдебиет таңытқышта» негізінен, поэтика, стилистика, өлең құрылысына қатысты мәселелер көбірек сөз болады. Автор үлкен ғалым-тілші болғандықтан, оның қазақ поэзиясының ерекшеліктерін осы мәселелерге байланысты тексеріп талдайтыны туралы түсінікті. Автор поэзия тілінің бейнелілігін, сөз қолдану тәсілдерін мұқият зерттеп, теңеу, ауыстыру (метафора), алмастыру (метонимия), шендестіру, анау, қайталақтау, дамыту, бүкпелеу секілді ұғымдарды әдеби термин ретінде қолданады. Сөйлемдердің синтаксистік топ болып бірігуін, «оралым», «қайшы оралым» деген сияқты түрлерін ажыратып көрсетеді. Қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындай, бунақ, тармақ, шумақ ұғымдарын қалыптастырады».[3]

Демек, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиеттанудағы басты терминдерді қалыптастырған еді. Шынымен де, ол терминжасам мәселесімен айналысқан еді. Терминология бойынша оның зерттеулері түріктанушылар мен қазақ тілі филологтары үшін баға жетпес құндылық болып табылады. Жазушы қазақ терминологиясының құрушылардың бірі болып табылады. Терминология мәселесі 1924 жылы 12-18 шілде аралығында өткен республикалық ғылыми қызметкерлердің I съезінде сөз болған. Съезд материалдары 1925 ж. Бакуде өткен Бүкілодақтық түркітанушылардың алғашқы съезінің материалдарымен таныстыру мақсатымен оның «Түрікшілер құрылтайы» атты мақаласы жарияланды. Ол қазақ терминологиясын қалыптастыруда, қазақ тілінің өз мүмкіншілігін толық пайдалану және интернационалдық терминдерді қолдану тәсілдерін сөз етеді, сонымен қатар ол 1926 жылы «Түркі тілдеріндегі терминология туралы» тезісін жазады.[2] Қазақ жазуы туралы мақалаларында жазушы қазақ түсінігіне бөтен, бірақ қазақ тілінің ішкі жүйесін түсіндіру үшін қажет сөздерді пайдаланады. Бұл дыбыс, әріп, емле, ноқат (нүкте), үтір, буын, әліпбе, сөз аяғы, белгі, сөз басы, дауысты дыбыстар, сүйеніш, дәйекші деген сөздер. Олар алғашқы рет белгіленген ғылыми түсініктердің атаулары болды.[5]

Дыбыстарды, олардың құрамы мен түрлерін түсіндіре отыра, А.Байтұрсынұлы оларды дауыстыларға, дауыссыздарға, жуын және жіңішке (жұмсақтарға) бөлді. Ғалымдар қазақ тілінің дыбыс жүйесінің жіктелуімен байланысты барлық терминологиялық түсініктерді белгіледі. Бұған тек «ымыралы», «ымырасыз» сөздер жатпайды, өйткені олар қолданыстан алынып тасталды. Бұл айтылған терминологиялық түсініктерге – жеті септіктің аталуы жатады. – атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес. Олар өздерінің дәлелдігімен және өміршеңдігімен ерекшелінеді.

А.Байтұрсынұлы терминжасамда екі қағидаға сүйенеді. Оның ең негізгісі қазақ тілінің ішкі мүмкіндігін жеткілікті түрде пайдалануы. Ол ана тілінің керемет білгірі, оның барлық мүмкіндігін ашып-көрсететін дарынға ие бола отырып, барлық мүмкіндікті қалт жібермеген. Оның термин жасауда ана тілінің бар мүмкіндігін сарқа пайдаланғанын айта отырып, оның өзге де дамыған елдердің грамматикалық категорияларын жіктеудегі бай тәжірибесін де байқамау мүмкін емес, әсіресе, орыс тілінің әсері сезіледі. Ол тілді морфология, фонетика, синтаксиске жіктеуде дәстүрлі жүйені қолданады, оның ерекшеліктеріне назар салады. Мысалы: тілімізде сөздердің бөлінуі түрі мен құрылысына қарай бес топқа бөлінген: түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымшалар, мағынасына қарай тоғыз топқа бөлінген; зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, демеу, жалғау, одағай. [6] Терминдер жасауда негізінен қазақ тілінің мүмкіндігіне иек артқан ол әртүрлі тәсілдерді қолданды: сөздерді заттық, номинативті мағынасына қарай іріктеді (әріп, сөз, сөйлем) не-

месе терминологиялық функциясына қарай жіктеді; сөз бен тіркесті, (түбір сөз, туынды сөз, сұраулы сөйлем, тұрлаулы мүше), термин жасауда әртүрлі аффикстер (бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, болымды, болымсыз, жалаң, жайылма, үстеу, одағай, есімдік, етістік т.б.) қолданы. Бұл терминдер орыс тілінің үлгісі бойынша жасалған деген пікірлер мен бұл терминдерді қолданыстан алып тастамақ болған талпыныстар да болды. Бірақ аталған терминдердің лайықты баламасы табылған жоқ және ол енгізген терминдер әлі күнге дейін өз өміршеңдігін жойған жоқ, ал жоғары оқу орындары мен мектептердегі оқулықтардағы қолданылатын терминологиялық жүйе Ахмет Байтұрсынұлының есімімен тығыз байланысты. Өзінің мақалалары мен «Тіл – құрал», «Тіл – жұмсар» еңбектерінде ғалым сондай-ақ қажет кезінде басқа тілден енген сөздерді, әсіресе орыс тілінен енген сөздерге (программа, фонетика, морфология, синтаксис, съезд, дума, школа, председатель, министерство, петиция т.б.) қолдануға қарсылық танытпайды. Ол терминологиялық материал ретінде қазақ тілінің сөздік құрамына араб тілінен енген сөздерді де жиі қолданады (оқу, білім, кітап, мектеп, өнер т.б.). Оның еңбектері, бірінші кезекте «Тіл – құрал» еңбегі қазіргі зерттеушілердің назарын өзіне аударады, себебі онда қазақтың төл сөздері лингвистикалық терминология ретінде кең ауқымда қолданылады. Жалпылингвистикалық және қазіргі қазақ тіл білімі ғылымының позициясымен қарар болсақ, оның терминологиялық мұрасы бүкіл түркі ғылыми әдебиетіне қосылған өзіндік үлес деуге болады. Ғалымның жұмысын талдай отырып, қазақ терминжасам жүйесінің бастау көздері, даму үрдісі мен үдерісін анықтауға мүмкіндік бар.

А.Байтұрсынұлы жалпы қолданыстағы сөздер мен олардың терминологиялық модификациясының арасындағы неғұрлым қолайлы байланыс пен сәйкестікті іріктеуде белсенді ізденіс жасады. Оның байланыстарының, сәйкестігінің берік болғандығы сонша, қазіргі қазақ тіл білімінде оның лингвистикалық терминологиясы өзінің қалпын сақтап келеді. оның қолданылған әдістері мен материалдары қазіргі күннің өзінде жалпы түркілік мәнге ие, барлық ұлт тілдері, соның ішінде қазақ тілі өзіндік әдеби-қатысымдық дамуында жаңа белеске шығуына жол алды. Қазақ лингвистикалық терминологиясын жасауда ол ұлт болмысын саптауда қолданылатын терминдерді жасауда алуан түрлі әдістерді, өзіндік тәсілін қолданғандығы. Жазушының еңбегіндегі терминдер лексика-морфологиялық және морфологиялық-синтаксистік әдістері арқылы жасалғандығы анықталды. Терминдердің лексика-морфологиялық тәсіл арқылы жасалуы сөз бірліктерінің семантикалық-морфемдік модификациясы арқылы, ал терминдердің морфологиялық-синтаксистік тәсілі сөз тіркестерінің құрылу жолдары арқылы жасалады. Екі жағдайда да ол қазақ тілінің құрылымы, жалғамалылығы т.б негізделген ерекшеліктерін ескерген.

Ол көне қазақтың және араб-парсы кірме сөздерін лингвистикалық термин ретінде қолдана отырып, ол өзі жасаған терминнің сөздің бастапқы мағынасымен байланысы болуын қадағалап отырды. Бұл жаңа лингвистикалық терминнің жылдам есте қалуына, оның мағынасын түсінуге, құлаққа жағымды естілуіне «сол тілде сөйлейтіндерге түсінікті» әрі бастапқы «күнделікті» мағынасы лингвистикалық терминмен ұғымдары жақын болуына әсер етеді.

Қазақ терминологиясының негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлы өзінің еңбектерінде жиырмасыншы жылдары терминжасамның екі негізгі қағидасын ұсынды:

1. Тілдің өзінің байлықтарын пайдалана отырып, термин жасауда ана тілдің мүмкіндіктерін барынша пайдалану.
2. Басқа тілдерден енген кірме сөздер, әсіресе туыс түркі тілдерден енген сөздерді алып, оларды қолданыста қалдыру. Мұның бәрі оның «Тіл-құрал, «Тіл-жұмсар» атты ғылыми еңбектерінде көрініс тапты.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1- том. –Алматы: Алаш, 2003. С.408
2. Айсултанова Қ.Ә., Шыныбекова А.К. Терминжасам және латын жазуы мәселесі // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы – 2015. –Т.152. №6. - С. 118-120
3. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Ұлттың ұлы ұстазы. - А., 2001.-С.64
4. Байтұрсынұлы А. «Қазақ» газетінен үзінді // Тіл және қоғам. Альманах. – А.: 2015 – №4(42). – С.95.
5. Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии. – Алматы: «Абзал-ай», 2014. – С. 384.

М.И. Аманова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

К вопросу о вкладе в развитие тюркологии трудов А.Байтұрсынова

Аннотация. В данной статье был проведен сбор и комплексный анализ научных трудов Ахмета Байтұрсынова. Ахмет Байтұрсынов является одним из самых выдающихся представителей казахской интеллигенции начала XX века, труды которого были недоступны для простого читателя в течении многих десятилетий, чей вклад в казахское культурное наследие является огромным. Его обширный научный интерес охватывал такие области как филологию, терминологию, литературоведение, тюркологию, педагогику и др. Основной целью данной статьи является помимо сбора научных трудов Байтұрсынова, оценки его политической и общественной деятельности – выявление значимости его научных работ для развития современной тюркологии. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: сбор исторической информации о реалиях того времени и общественно-политической деятельности Ахмета Байтұрсынова как одного из лидеров партии Алаш, сбор и анализ научных трудов Байтұрсынова и оценка их применимости в тюркологии. Проведенная работа показала, что исследования проведенные Ахметом Байтұрсыновым оказали влияние на казахскую филологию, некоторые его работы по терминологии и литературоведению привнесли вклад в развитие тюркологии того времени, а его участие в тюркологическом съезде в Баку в 1926 году показывает его интерес к этой области науки.

Ключевые слова. Ахмет Байтұрсынов, тюркология, фольклор, просветительство, терминология, лингвистика, казахская интеллигенция.

М.И. Amanova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

To the question of the contribution of the works of A. Baitursynov to the development of turkology

Abstract. In this article, a comprehensive analysis of the scientific works of Ahmet Baitursynov was conducted. Ahmet Baitursynov is one of the most outstanding representatives of the Kazakh intelligentsia of the early 20th century, whose works were inaccessible to the average reader for many decades, whose contribution to the Kazakh cultural heritage is enormous. His main scientific interest was in areas such as philology, terminology, literature studies, turkology, pedagogy, etc. The main purpose of this article is to collect scientific works of Baitursynov, to evaluate his political and social activities-to reveal the significance of his scientific works for the development of modern Turkology. To achieve the goal, the following tasks were set: collection of historical information about the realities of that time and socio-political activities of Ahmet Baitursynov as one of the leaders of the Alash party, the collection and analysis of Baitursynov's scientific works and an assessment of their applicability in Turkology. The work carried out showed that the research conducted by Akhmet Baitursynov had an impact on Kazakh philology, some of his works on terminology and literature contributed to the development of Turkology of that time, and his participation in the Turkic congress in Baku in 1926 shows his interest in this field of science.

Key words. Akhmet Baitursynov, turkology, folklore, enlightenment, terminology, linguistics, kazakh intelligentsia.

References

- 1 Bajtursynuly A. Bes tomдықshygarmalarzhinagy [Collected Works in Five Volumes](Alash, Almaty, 2003)
- 2 Ajsultanova Q.A., Shynybekova A.K. Terminzhasamzhanelatynzhazuymaselesi [the terminology and the Latin script], Qazaq ulttykuniversitetininhabarshysy[Bulletin of the Kazakh National University], 152(6), 118-120(2015)[in Kazakh]
- 3 Ahmetov Z. Bykilqazaq «Ahang» degen[Nicknamed «Ahang» by all Kazakhs], Ulttyngulyustazy. [The great teacher of the nation], A., 64 p(2001)
- 4 Bajtursynuly A. «Qazaq» gazetinenyzindi[an excerpt from the newspaper Kazakh], Tilzhaneqogam. Al'manah.[Language and society], 42(4), 93-95(2015)
- 5 Ajtbajuly O. Osnovy kazahs kojtermino logii [Bases of Kazakh terminology] (Abzal-ay, Almaty, 2014).

Сведение об авторах:

Аманова М.И. – түркітану кафедрасының 2-курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Amanova. M.I. – second-year master degree student of Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 11.25.45

А.Ж. Токмурзаева

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан
(E-mail: aqbota_zh@mail.ru)*

**Қазақ хандығы мемлекетінің халықаралық қатынасы контексіндегі
этноморальдық факторлар: теориялық талдау**

Аннотация. Мақалада ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы мемлекетінің халықаралық қатынас контексіндегі оның өзіндік күш-қуатына тіреккөз болған қазақ қоғамындағы этноморальдық ұстанымдарға теориялық тұрғыдан талдау жасау мақсаты көзделеді. «Қоғам – моральдық универсум» концепциясы басшылыққа алынады. Мәселе – жан, тән, рух, ұят, ар, намыс – категориялары контексінде қарастырылады. Бұл жерде қазақ ділмарлығы әр адамның өз ұлттық құндылықтарын түйсінуге, туған халқымен етенелігін сезінуге, оның рухани мұраларына деген шексіз ықыласын арттыруға және туған елін қорғауға ұмтылысын жетілдіруге күш салады. Одан адамның абыройы асады, ол халық абыройымен ұласады, яғни абырой намыстың – рухани қоры мен өзегі деген идея көтеріледі. Бұл мәселе отандық халықаралық қатынастартану ғылымында алғаш рет көтеріліп отыр.

Түйін сөздер. Мемлекет, жан, тән, рух, мораль, ар, намыс, би-шешендер.

Қазақтың дәстүрді қоғамындағы, әсіресе ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ хандығы мемлекетінің моральдық құндылықтары мен өлшемдері қоғамның ішкі әрі сыртқы саясатын жүргізудегі реттеуші күш болуы, халықаралық қатынастың «режиссері» болуы біз үшін ғылыми тұрғыда қызығушылық туғызады. Осыдан туындайтын келесі мәселе – қоғамды моральдық контекс тұрғыдан алып, «қоғам – моральдық универсум» деген концепцияны бетке ала отырып, мемлекеттің күш-қуатын моральдық нормалар аясында қарастыруға қадам жасау. Мұндағы басты тұғырнамалық нәрсе – қоғамды, мемлекетті адамгершілікті универсум деп тану идеясы. Демек, қоғам адамзатының ерекше рухани-моральдық жасампаздық күш-қуатының жемісі ретінде мойындалады. Теориялық тұрғыдан алғанда егер адам

– табиғатынан қоғамдық жаратылыс болатын болса, әрі қоғам адамның рухани жасампаздық қуатының жемісі болатын болса, онда мораль да қоғамдық құбылыс болатыны анық. Мәселен, Гегель «моральдың» құрамдас үш элементін қарастырады: отбасы, азаматтық қоғам, мемлекет. Ол қоғамдық моральды жалпыға ортақ мүдде талабынан өрбітеді. Оның пікірінше, моральдың объективті мәні бір мезетте әрі тікелей отбасы рухы, әрі феноменалды қоғам рухы, әрі еркін мемлекет болып табылады [1,100].

Мораль қоғам мүшелерінің барлығына бірдей, бірақ қоғамда адамның алатын орнына сәйкес қатаң реттелуі тиіс. Бұдан қоғамдық моральдың ережелері келіп шығады. Бірінші ереже, туған елінің заңдары мен әдет-ғұрыптарына бойұсыну, тәрбиемен санаға құйылған рухани ілімге, дініне адал болу, қоғамдық бәтуалы істерге жүгіну. Екінші – қоғам ұстанымына беріктік таныту. Үшінші – моральдық тұрғыда халық мүддесіне қарай өзінді өзгертуге тырысу [1,80]. Осы ретте егер еліне деген сүйіспеншілік моральдық құбылыс дейтін болсақ, онда мораль халықаралық қатынастағы саяси үйлесімділікті сақтаудың жалпыға ортақ қажетті заңдылығы деуге негіз бар. Сүйіспеншілік адамдардың бастапқы біртұтастығын қалпына келтірудің бірден-бір жолы. Ол сол тіршілік иесінің ортақ іске біріктіре алатын қуат. Тараптарды бір бүтінге айналдыра алатын тартылыс күші деп мойындауға болады.

Жоғарыда көтерілген қоғамның моральдық контекстін түсіну әрі оны түсіндіру үшін біз енді адамның моральдық табиғаты құрылымын теориялық тұрғыдан қысқаша талдап кетуді жөн санаймыз. Жалпы теориялық тұрғыдан қарастырсақ, адам – жан, тән және рухтан құралатын құбылыс. Онтогендік тұрғыда адам – жан, тән, рух тұтастығын білдіреді. Демек, адам үш өлшем арқылы көрініс табады. Адамның әрі тәни, әрі жани, әрі рухани тіршілігінің болатыны келіп шығады. Тән – жанның, рухтың мекені. Әл-Ғазали: «адам көзбен көрінетін тәннен, ақылмен пайымдалатын рухтан және нәпсіден құралған» жаратылыс деп мойындаған. Діни ілімдерге сүйенсек, рух Алланың қалауын орындаса, жан тәннің бұл дүниедегі мақсаттарын орындайды. Осыдан адам рухы жоғары тартылса, тән жердегі тіршілікке тартылады дейтін таным қалыптасады. Бұл бізге қоғамның моральдық күш-қуатының қайнар көздерін анықтауға мүмкіндік береді.

Осы ретте алдымен, біз адамдағы жан мен тәннің тұтастық бітімін теориялық тұрғыдан талдауға көңіл аударамыз. Мысалы, Платон антропологиялық дуализм позициясын ұстана отырып, адамды жан мен тәннен тұратын жаратылыс ретінде мойындайды. Августин адамды – жан мен тәннің қарама-қарсылығы ретінде қарастырады. Осыған ұқсас метатеориялық ой тұжырымдарды қазақ билерінің көзқарасынан да көптеп табуға болады. Айталық, «Балаң жақсы болса, жан мен тәннің шырағы...» (Төле би), «Жаны сергектің – тәні сергек», -деген шешендік нақылыдар соның дәлелі. Олай болса, адам болмысы – жан мен тәннің бірлігі болатыны ғылыми-теориялық ақиқат. Ахмет Байтұрсынұлының айтуынша да: «Тән мен жан сабақтас, екеуі бірінен бірі айырғысыз. Тәнсіз – жан жоқ, жансыз – тән тұра алмайды» [2,113]. Мұқтар Әуезовтың: «Тән қуатты болса, жан қуатты, ажарлы болады. Нашар жаннан осал мінездер туады» [2,113], -деп айтқаны сондықтан болар. Жоғарыда айтылғандардан біздің зерттеуіміз үшін маңызды идея – ол бұл дуализмдегі шешуші рөл атқаратын жан феномені болмақ. Біздің пікірімізше, жан – адам мен қоғам табиғатындағы моральдық күш-қуаттың қалыптасу әрі сақталу ордасы. Жан – бүкіл моральдық факторлардың эпицентрі. Олай болса, адам – қоғамдағы рухани, моральдық күш-қуатты өндіруші күш дейтін теориялық шешім жасауға болады.

Ендігі бір көңіл аударатын мәселе – жан мен рух қатынасы, олардың диалогы адамның, қоғамның моральдық әлеуетіне қатыстылық дәрежесі. Олардың өзара бірлігіне теориялық тұрғыда қысқаша интерпритация беретін болсақ, ең алдымен, теориялық ғылымда берілетін бүкіл ғаламға қатысты рухтың кең мағынасын естен шығармауымыз керек. Кең мағынада рух – бүтіндей процесс. Олай болса, рух – бүкіл жаратылыс ғаламының ішкі болмысына енген «әмбебап-табиғи энергиялық бастамасы» [3,101], -дейтін көзқараспен

келісеміз. Ал рухты адамға қатысты қарастыратын болсақ ол – адамның өмірмәндік бітімін анықтайтын ұғым ретінде мойындалады. Демек, рух – адам болмысын құраушы субстанциялық бөлігі. Рух – адамның өмір сүру күш-дәрмені, оның белсенді қызметінің энергиясы, адамды толыққанды адам ететін ішкі қуаты. Рух – адамның өзін-өзі және өзін қоршаған әлуетін өзгеден қорғау әлеует әлемі. Олай болса, рух – адамның рухани-адамгершіліктік, яғни моральдық-психологиялық бастамасы. Егер рух адамның бүкіл ішкі рухан-энергиялық құрылымын түзуші болатын болса, онда ол – адамның бүкіл энергиялық ақпараттық әлемін жасаушы құбылыс болмақ [3,102]. Жалпы онтогенездік тұрғыдан алғанда рух–өзінің тікелей бинарлық оппозициясының (психика-эмоционалдық) «қауызы» ретіндегі және біздің жанымыздың кванттық өрістеу кеңістігі ретіндегі бүкіл адамзат әлемнің жаралуына себепкер болған құбылыс. Жан мен тәнді байланыстыратын - рух». Рух – жаратылыстың әр бөлшектерінің өзара ықпалды әрекетін реттеп отыратын қуат көзі. Шоқан Уәлихановтың көзқарасына сүйенетін болсақ, «рух – адамның мәгі жасайтын ішкі әлемі»[4,173],-дейтін принципті ұстануға негіз бар. Рухани болмыс – жан мен рухтан құралған. Олай болса, рух – жанның ақыл, білім жүйесі. Әл-Ғазалидің айтуынша «рух – Алла Тағаланың бізге сыйлаған білім орны». Шәкәрімнің айтысында «Рух жанның сәулесі, қуаты, оның ажырамас бөлігі, қасиеті, тәнмен байланыстыратын құралы, азаттық әлемнің ықпалынан қорғайтын қорабы, сауыты тәрізді. Жан – Ғаламның мәңгілік энергиялық ақпараттық «қауызы» ретіндегі жаратылыс. Яғни, Ғалам – өз тіршілігін өзіне сидырып тұрған рухани коммуитарлық бүтін. Ол тектік коммуитарлық бастама ретінде пайда болады. Олай болса, жалпы адамзат тарихы адамдардың шығармашылық әрекетінің нәтижесі ретінде рухани коммуникация жемісі дегуге негіз бар. Рух – адамның басқарушысы, жанның эфирлік кеңістігі, адам психикасының, іс-әрекетінің, мінез-құлқының негізі әрі өрісі.

Осыдан «рух» пен «мораль» ұғымдарының өзара қатынасы және олардың тұтастығы туралы теориялық-әдіснамалық мәселе туындайды. Рух – моральдық жүйенің айнасы, асыл қазынасы, онтогендік бастауы. Ал мораль – рухтың тыныс алу кеңістігі, көріну формасының қағидаттық жүйесі. Мораль – ұлттық рухтың көрсеткіші. Қоғамдық мораль – мемлекеттің алтын қазығы. Моральдың мықтылығы – мемлекеттің мығымдылығы мен оның тұрақты дамуының кепілі. Демек, рух пен мораль жеке адамнан басталатын бүкіл ұлттық ерекшеліктерді: қабілетін, күш-қуатын, әлеуетін айқындайтын тұтас жүйе.

Олай болса, жоғарыда біз қарастырып отырған хандарымыздың, билеріміздің, батырларымыздың, дүлдiл шешендеріміздің, ақын-жырауларымыздың қарапайым адамдардан ерекшелігі де олардың сол рухында жатпақ. «Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі» [2,11], -деп Мұстафа Шоқайдың айтқаны соның дәлелі. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың: «Ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс»[5], -дегенінің мәнісі сонда болар. Осы орайда адам мен қоғам үйлесімдігін қамтамасыз етуде тек заң ғана жалғыз реттеуші күш болған жоқ. Сонымен бірге, ең алдымен, елдің салт-дәстүрі немесе әр елдің рухани моральдық жүйесі де қоғамдық қатынасты реттеуші күш мәртебесіне ие болғанын айтумыз керек. Екіншіден, әр елдің заңдық жүйесінің өзі оның рухани-моральдық жүйесінің сұрыпталған формасы деп айта аламыз. Мәселен, әлемдік тәжірибені есекрсек, Ежелгі Қытайда конфуций концепциясы мемлекетті басқаруда дәстүрлік тәртіпті бірінші орынға қойып, дәстүр шешуші фактор ретінде мойындалған. Халықаралық қатынасты зерттеуші Батыс өңірі ғалымдары да елдің күш-қуаты контексіндегі моральдық фактордың рөлін мойындайды, тіпті оны зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Мәселен, Ф.Гизо қоғамдық өмірдегі моральдық факторды да жоққа шығармайды.

Ендеше қазақ даналығы қоғамды құраушы ретіндегі адамның қандай негізгі атрибутивтік қасиеттеріне көңіл бөлген және ондағы рухани-моральдық пайымдаулар нендей деген мәселе тұрады. Қазақтың дала қоғамында да: Жер – ана рухы; ата-баба рухы, ел рухы; халықтық рух; ұлттық рух; Отан рухы; даналық рух; жауынгерлік рух; батырлық рух; мемле-

кетшілдік рух; қоғамшылдық рух; әлеуметшілдік рух – сияқты дәстүрлі нормалар қоғамдық қатынастың әр саласында моральдық күш-қуат көзі құзырына ие болып, рухани-әлеуеттік қызмет атқарған. Мұнда негізгі рөлді этноморальдық ұстанымдар атқарды десек болады. Демек, адамның да, қоғамның да адамгершіліктік құрылымы қоғамдық қатынаста зор маңыздылыққа ие болып, саясаи басым бағдар ретінде қызмет еткен. Осы ретте негізінен – ұят, ар, намыс, борыш, ұлт тұтастығы мен бірлігі т.б. – сияқты ұғымдар алдыға шыққан. Бұлар қазақ халқының рухан кодының қайнар көздері деп айта аламыз. Ел Президенті Н.Ә.Назарбаев рухани жаңғыруды болашақ бағдары ретінде қарастыра келіп: «...Қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бас-тау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғыр-намасы» [5], -деп көрсетеді.

Енді сол жоғарыда көрсетілген ұлттың рухани кодына айналған қоғамның күш-қуатын құрастыратын моральдық көздеріне қысқаша талдау керек деп есептейміз. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қоғамшыл азаматтарына тән моральдық кодексі қалыптасқан. Соның бірі – «Ар» феномені. Ар – адамның моральдық мазмұнын көрсететін ұғым. Ар ұғымы әрбір жан иесінің өз іс-әрекеті үшін өзінің алдындағы моральдық жауапкершілікті сезінуін, әділетті болуға деген ішкі ниетін білдіреді. Олай болса, арды әр жеке тұлғаның адалдық, шыншылдық, әділдік, кеңпейілділік, кісілік, ұждан сияқты сапалық белгілерін бағалаумен байланысты болатын моральдық-этикалық және кешенді қоғамдық құбылыс деп айта аламыз. Ар адамдардың табиғи болмысынан өрбіп отыратын жалпы қоғамдық рухани-әдептік кеңістікті қамтитын жалпы категория деуге негіз бар. Ар - адамға қатысты сезім, оның тұлғалық құрылымының құрамдас бөлігі болып табылатын қоғамдық-болмыстық қасиет. «Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза» (М.Әуезов) деген ой тұжырымсоның дәлелі. Ар – бұл адамға қойылатын елдік, ұлттық, қоғамдық, азаматтық, мемлекеттік талаптардың адамның ішкі рухани болмысына сіңірілген, моральдық болмысына айналдырылған үні және адамның қоғамы адамгершілігінің көрсеткіші. Халық даналығындағы “Жарлы болма, арлы бол” деген нақыл сөз содан қалған.

Қазақ би-шешендері ар мәселесіне аса зор көңіл бөлген де оны адамның иманды болмысының өлшем бірлігінің бірі ретінде қарастырған. Сонау бағзы дәуірлерден жеткен Майқы бидің шешендік тәмсілдерінде «ар» мәселесі былайша қойылады: «Жанның ұлы Ар мен Хұн, тартқызбас бізге зар мен мұн». Бұл тұста ар адамның рухани әрі жани дүниесінің константалық бірлігі болатынын мойындаған тұғырнама анық байқалады. Ар қоғам рухының сақшысы әрі жан сүйеніші мен қорғаны дейтін идея жатыр. «Әдептілік ар-ұят – адамдықтың белгісі...», «Жарлы болсаң да, арлы бол» -деген қазақтың шешендік нақылдары сондай таңым-түсініктің көріну формасы болған деп айтуға болады. Қазақ шешендігі адам мен қоғам – арлы жаратылыс деген тұжырымды ұсынады. «Ары жоқтың ақылы жоқ» деген халық мақалының астарына үнілетін болсақ, ар қоғамдық сана үшін айқындаушы фактор болатындығын ескертеді. Ар – қоғам бүтіндігі мен тұтастығы өлшемі. Шәкәрімнің «ар ілімі» бойынша, Ар – адамзатының Алла аманатын сақтаушы және жауап беруші рухани субстанциясы, ар – жанның болмысы. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген халық даналығы соның кепілі болса керек.

Қоғамның моральдық өмірінде ар адамның мінез-құлықтарын реттеуші қызметін атқарады. Бір жағынан ол адамның іс-әрекетін бағалайтын болса, екінші жағынан, адамды кейбір маңызды, әлеумет үшін құнды істерге итермелейді, үшіншіден, ол теріс істерден

сақтандырушы қорғанысы болады. Мұны «Арға мінәжат етілсе, барға қанағат етілсе, әуелінде ынтымақ, ортасында береке, артында шүкірлік тұрмас па», «Ұят пен ар қымбат», (Қазыбек би) деп айтқаны, айғақтап тұр. Мысалы, Балпық би: «Қадірлей білсең – ар қымбат ...» немесе «Ар – ұяттың белгісі...» (Ескелді би), –деп ар биіктігін оның нәзіктігімен, құрметтілігімен танытады. Осыдан қоғамның моральдық өмірінде ар – адамның мінез-құлықтарын реттеуші қызмет атқаратындығын байқаймыз. «Арынды сатпа, малыңды сат...» (Бапан би), «Кедеймін деп налынба, арынды сатып жалынба» (Есей би), «Мал-дүние іздеп, арымызды сатпайық, ата-баба аруағын сақтайық» (Шоған би), –деп келетін шешендік нақылдар сол бір қоғамдық қызметтің қорғаушысы қызметін атқарып тұрудың сақшысы болатындай идеяны дәріптеп тұрғандай болады. Ар бір жағынан адамның қоғамдық іс-әрекетін бағалайды, екінші жағынан, адамды ел үшін қандайда бір азаматтық істерге итермемлейді, теріс істерден сақтандырады. Оған «Батырың өтті Бөгенбай! Еңбек қылған ел үшін, жауда кеткен кек үшін, қазақтың абырой-арына сарып қылған бар күшін» (Бұқар би), –деген шешендік нұсқалар мысал бола алады. Мұнда ар – қоғам болмысындағы түйінді моральдық құндылық, зор куат-күш дейтін идея жатыр. Қ.Ш.Бейсенов: «Ар ұғымы – адамгершілік, ізгілік қағидаларына, қоғамда ... қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен жөн-жоралғыларға сәйкес адамның іс-әрекетін шектейтін, реттейтін ішкі рухани қысымды бейнелейді» –деп көрсетеді.

Арлылық мінездің шолғыншы-өшеуіші ретінде “ұят” ұғымын алуға болады. Ұят ардың нақты жағдайда көрініс табу формасын білдіреді. Мысалы, қорқақтық жасау – ұят, әдепсіздік көрсету – ұят, үлкенді сыйламау – ұят және т.б. Шағырай шешен: «Ұят та жоқ, ар да жоқ, әсіресе барда жоқ, бұзылып тұр заманым» –дей келіп, осы бір біздің заманның, қоғамның мінезін дәл көрсетіп тұрғандай болады. Ұят – адамгершіліктің қорғаны, ардың – қосшысы. Өйткені ұятты іс-әрекет кісіліктен шығарады, намысыңды келтіреді, арға тиеді. Төле би Қарабек батырға қаратып: “Атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі. Өзіне келер ұяттың өзі біліп тұрса игі”, –деген шешендік толғауды айта келіп, адамның ар-иманды білу қасиетімен айқындалатын адамның моральдық келбетін көрсететін асыл мінезі болатындығын аңғартады. Ұят жоқ жерде береке де, бірлік те болмайды, кісілік мінез жоғалады да арсыздық орын тебеді. Сайып келгенде, Төле би-шешен адамтану, тұлға тану, рухани құндылықты танудың ұлттық әдіснамалық жүйенің үлгісін пайымдауға тырысады. Сондықтан қазақ шешендігі «Ұяттың жоғалтқан адам бәрін де жоғалтады», –деген моральдық ұстанымдарды алға тартады. Ұят пен ардың азаюы немесе тіпті жоғалуы әлеуметтің адамдықтан шығу есігі дегенге меңзейді. Ар-ұят – адамдағы болмыстық онтос, априорлық қасиет, жаратылыстық бітім. Сондықтан «ар-ұят – адамның, қоғамның жан азығы» болып табылады. Қоғамның рухани субстанциясы – ар. Олай болса, «Бәрінен де ұят пен ар қымбат» (Қабан би) –дейтін қағида содан қалған деуге болады. Мұнда ар адамның қоғамдық болмыспен қатыстылығын анықтайды деген идея көтеріледі. Өйткені ардың төгіліп, төгілмеуінің өлшеуіші әлеуметтік қатынастағы адамға берілетін рухани салыстырмалы баға болып табылады. Ар адамның әлеуметтік қатынасқа түсу аясындағы орны мен рөлін анықтайтын қоғамдық сана мен қоғамдық пікірдің қалыптасу өлшемі. Адамның арына қарай оған деген көзқарас, оның әлеуметтік мінез сапасына деген пікір қалыптасады. Арына қарай адамның қоғамдағы беделі анықталады десек артық айтпағандық. Осы орайда Жетек шешеннің: «... Мен адам – адам болса екен, ардан безбесе екен, ...ерлікке бастаса екен, елдің шырқын бұзбаса екен...деп соны іздеп барамын» –деп айтқанын келтіруге болады. Міне, бұл айтылған шешендік арнау ар феноменінің қаншалықты қоғамдық руханият болатындығынан хабар берсе керек. Олай болса, ар қоғам болмысындағы маңызды да түйінді моральдық құндылық. «Қайғысыз қара су – тоқтық, жарлыға ар емес жоқтық» (Киікбай би) –деп айтылған шешендік нақыл, адамды ар сақтауға баулиды. Сондықтан арлы болу – ардақты болу деген сөз. Арлы адам әрқашанда көптің құрметіне бөленеді.

Қоғамның күш-қуатын құрастыратын моральдық бастаудың келесі бірі – «намыс» ұғымы. Намыс – адамның әлеуметтік-қоғамдық бітімін, азаматтық оң позициясын, рухани

болмысын сипаттайтын моральдық-құндылықтық категория. Адамның жан дүниесіндегі намыс сезімі оның ел-жұртына, ұлтына, туған жеріне, отанына, ата-анасына, отбасына, қоршаған ортасы мен қоғамына деген пәк ықылас-қатынасынан туындайды және осылардың бүтіндігі үшін күресі арқылы көрініс табады. Осы тұста «Ел намысы – ер намысы», -деп келетін шешендік нақылға сүйенетін ұлттық әдіснамалық тұғырнаманы аңғаруға болады. Намыс адамның ар-ождан, абырой, борыш сияқты рухани құндылықтық қиеттерімен қатар оның еліне, отанына, мелекетіне, қоғамына, ұлтына деген қатынасының мәндік болмысын білдіреді. «Ер өзі үшін туады, елі үшін өледі» –деп келетін шешендік тұжырым соның дәлелі. Олай болса, намыс кез-келген азаматтың универсумдық рухани бітімін білдіретін уникум құбылыс. Намыс қазақ дүниетанымында “Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы”, –деген ұстанымға негізделеді. Мұндай ұстаным шындығында адамның ішкі жан-дүниесіне жар салатын намыстық үн-ұран әрі бұл қазақ шешендік өнеріндегі намыс феноменін түсіндіруге қатысты қисынды акме-ой жүйесін, намысты қайрау әдіснама кешенін көрсетеді. Рухани құндылық тұрғысынан алғанда намыс – адамның рухани әлемін бейнелейтін моральдық құбылыс, оның рухани бітімінің имманенттік субстанциясы, ішкі моральдық интенциялық әлеуетінің құрамдас бөлігі. «Ат – шабысына қарай шабады, ер – намысына қарай шабады» (Сырым шешен), -деп келетін шешендік арнау соның дәлелі. Осыдан келіп, «Ерді – намыс өлтірер, қоянды – қамыс өлтірер», -деген рухани-моральдық қағида туындайды. Бұл пастулат, намыс – адамның рухани болмысында болмай қоймайтын абсолютті қасиет, намыс сезімінсіз адам баласы жаратылуы мүмкін емес дегенді білдіреді.

Қазақ шешендігі «Ер – намыс универсумы» дейтін концептіні алға тартады. Сондықтан намыс ең алдымен, субъектінің өзін-өзі тануынан бастау алып, қоршаған ортаны сезініп-қабылдауына ұласады. Осыдан – намысқорлық, намысшылдық қасиет туындайды. Төле бидің Тайкелтірдің келешегін болжай келе: «...Ел намысын жібермей, қысылғанда халқына пана бола алатын алғыр, ұтымды адам болып өскелі тұр...», -деп айтқаны соны көрсетпек. Бұл Төле бидің намысқа жұмыс істейтін, ел намысының қарақшысы болатын намысқор азаматын болжап, білудегі әдіскерлік пайымын білдірсе керек. Тұлғаның намысқорлық бітімін қалыптастыруға бағытталған тәлімгерлік моделі деуге болады. Ел намысына қызмет ету ер-азамат үшін басты парыз, негізгі борыш дейтін таным тұғырын ұсынады. Ер-азаматты сондай намыс әлеміне баулудың тактикалық сұлбасын Ескелді бидің: «...Сыпайы туған бұл жұртым, ...дұшпанға намыс бермеген...», -деп айтқандарынан байқауға болады. Мұнда намыстың жұмсалыу кеңістігі анықталады, яғни намыс өз жұртының барын паш етуден, оны көздің қарашығындай сақтаудан басталады дегенге меңзейді. Осыдан келіп: «Ұл мен қызды қаматып, намысқа шаппай түн қатып, көз жұмып кекке текке отыра алмайтын елміз» (Қазыбек би), -деп айтылған шешендік толғаудан намыстың бүкіл қазақ елі үшін қызмет ету аясы анықталады. Сонымен біз «ер – намыс консулы» дейтін концептіні аңғара аламыз. Бұл бір жағынан, намысты адамның кісілік және адамдық болмысын айқындайтын асыл қасиеті дегенді білдірсе, екінші жағынан, намыс әр азаматтың қоғамдағы өз орынын белгілеуі және сонан соң ел алдындағы өзінің адамдық борышын, халқына қызмет ету бағытындағы тұлғаның отансүйгіштік сезімін оятудың тәлімгерлік моделін көрсетеді. Бұл жерде қазақ ділмарлығы әр адамның өз ұлттық құндылықтарын түйсінуіне, туған халқымен етенелігін сезінуіне, оның рухани мұраларына деген шексіз ықыласын арттыруға және туған елін қорғауға ұмтылысын жетілдіруге күш салады. Одан адамның абыройы асады, ол халық абыройымен ұласады, яғни абырой намыстың – рухани қоры мен өзегі деген идея көтеріледі. Демек, қазақ шешендік сөз өнері намысқа қызмет жасайтын және оны тезге салып қайрайтын өнеге-үлгі ойлар кенті мен кешені деуге әбден болады. Бұдан қазақ даласындағы сөз ұсталарының намыс феномені туралы әрі концептуальдық, әрі перцептуальдық пайымдау сана өрісін және намысты қазақтың рухани камертоны дәрежесіне көтеру моделін байқаймыз.

Халқымыз ұлттық рухты сіңіруде намысты жоғалтпау – елдігіміздің нығаюының кепілі деп санаған. Осыдан: «Намысыңды жастан сақт! Халқыңды алалама! Жақыныңды жаралама! Қалысыңды қаралама!» (Сары би), «Екі ойлы болма, екі ұшты сөйлеме» (Бөлтірік шешен), «Ер ақылды болғанда, елден қайрат табылар» (Бекболат би), -деген намысқа жұмыс жасайтын ереже-канондар келіп шығады. Демек, намыс адамға тән қасиеттің бірі – ізгі сүйіспеншілік, жауапкершілік, адалдық сезімдермен тығыз байланысты құбылыс болып шығады. Егер сүйіспеншілік намыстың сезімдік қоры болса, намыс оның құндылықтық мазмұны болады. Жауапкершілік намыс үшін қажеттілік факторы болса, намыс жауапкершіліктің көріну формасы болып табылады. Ал адалдық намыстың моральдық ұстанымы болса, намыс адалдықтың әрекеттік қыры деуге болады. Бұл тұста қазақ шешендік өнерінің адам болмысы мен оның өмір сүру көпқырлылығынан намыс феноменінің полифониялық сипатын анықтау жүесінің ерекшелігін болжау қиын емес.

Сонымен қазақ ділмарлығындағы адамды азаматтық намысқа уағыздайтын қисындарға келсек, ол өзінше бір құбылыс деуге болады. «Қалыптан шықсаң да, намыстан шықпа», -дейтін намыс оты деуге болады. Сонымен бірге, бұл келтірілген мысалдар намыс қай заманда да, қандай жағдайда да елдің елдігін, адамның адамдығын білдіретін негізгі – қуат күші болған құндылық екенін мойындатады. Намыс – адамның қадір-қасиетіне байланысты өте нәзік, өте өткір де күшті, лезде бас көтеретін тылсым сезім. Сондай-ақ, намыс – елдің қорғаныс құралы мен қуат-күші. Жалпы мұсылмандықта, оның ішінде қазақта адамның намысына тию – кешірілмес әдепсіздікке жатады. Намыс жайлы Мұхаммед пайғамбар хадисінде: «Ер жігіттің үш намысы бар: бірі – иманы, екіншісі – отаны, үшіншісі – отбасы, өзгесі жалған намыс» –деп көрсетіледі. Адамның намысын қозғайтын сыртқы ықпалдармен қатар, оның ішкі мінезіндегі қиғаш көріністермен де күресе білу намысқа салмақ салатын, намыстың көрінер де қызмет етер тұсы болып табылады. Намыс – адамның ішкі сезімі әрі ар-абыройын қорғайтын рухани қауызы. Қорыта айтқанда намыс – адам рухының көрініс табу формасы. Сондықтан қазақтың қоғамдық санасында «рухы бірдің – намысы бір, намысы бірдің – рухы бір» рухани идеологиялық парадигма қалыптасқан. Ол өз тарапынан бүкіл қазақ хандығы мемлекетінің ішкі және сыртқы саясатында басты ұстанымға айналып, жалпы мемлекеттік күш-қуат әлеуетінің өлшемі болғанын анық байқаймыз.

Қазақ батырларының өздеріне тән жауынгерлік этикасы мен моральдық нормалары қалыптасқаны белгілі. Олар ерлік пен ізгілікті мұрат тұтты. Нағыз батыр жүрегі ізгілік пен мейірімге толы, достыққа адал, сертке берік, елге тұтқа әрі пана бола білетін тұлға болды. Орыстың жазба деректерінде Кенесарының: «Мен батыршылдығымды ешқашан тастамаймын және ерліктің кереметін көрсетіп өлемін» - дегені айтылады. Бұл келтірілген мысалдан батырлық рух пен елдік рухтың бір жерге тоғысуын, алдыңғысының кейінгісіне жұсалуындағы моральдық ұстаным үлгісін, ал соңғысының елдің этноморальдық күш-қуатына дем беру үдерісін аңғарамыз. Сонымен бірге, батырдың жеке тұлғалық бітіміндегі күш-қайрат ел-жұртының күш-қуаттық әлеуетінің өлшемі дейтін саяси-идеологиялық идеяны байқау қиын емес. Осыған ұқсайтын көзқарасты Есет би-батыр өзі туралы: «Мен, мен едім, мен едім, қатарға салсаң қайыспас. Қас қара нар мен едім, шабуыл салса шаршамас шыны тұлпар мен едім. Су шашырап, жел тимес, аударылмас қара кеме едім қасарысып келгенде, қап түбіне сыймаған қара болат мен едім. ...Заманымда өзімнің еңсеріскен ер көрдім. Жасанысқан жау көрдім, тізелескен дау көрдім. Үрікпедім, саспадым. Бір өтірік болмасын, табаным тайып қашпадым», -деген шешендік шиырынан таба аламыз. Есет батырдың «еңсеріскен ер көрдім», «жасанысқан жау көрдім», -деген толғауынан елдік намысқа жұмсалған, азаматтық арға мінәжат етілген сыртқы саяси ынта-жігері мен қызметін көреміз. Ал «қатарға салсаң қайыспас», «шабуыл салса шаршамас шыны тұлпар мен едім», -деген шешендік теңеулерден шыдамдылық, табандылық, төзімділік сияқты ерлік пен қайсарлық рухқа қызмет етіп тұрған моральдық қуатты аңғарамыз. Мәселен, адам тұлғасы ол – тілек.

Өз болмысында табандылық көрсету, оның дәл осы мәнімен анықталады. Тілек белсенді күшті, адамзат тіршілігін қолдауға бағытталған күш-жігерді көрсетеді. «Аударылмас қара кеме едім», «қара болат мен едім», -деген өзіндік баға батырлық рухтан хабар беретін мінездің бітімін білдіреді. Ең соңында «үрікпедім, саспадым», «табаным тайып қашпадым», -деген шешендік бітімнен қазақтың намыс рухына негізделген қайсарлық мінезді байқаймыз. Батырлардың рухани-моральдық бет-бейнесі мен негізгі қызметін халқымыздың, хандық мемлекеттің сыртқы саясатындағы саяси күш-қуаты жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып тұрғаны анық байқалады. Бұл өз кезегінде қазақтың батыр тұлғаларының сыртқы саяси қатынас «уақыт ағымымен орайлас келген даналық, жауынгерлік» [6,95] күш-қуаттың аясын білдірсе керек. Ескелді батырға Төле бидің: «...Табаныңнан мұз өтсін, маңдайыңнан күн өтсін. ...Мұратың халық болсын, алдың жарық болсын!», -деп берген шешендік батасы соның кепілі болмақ. Мұнда да Төле би халықтық рухты батыр мұратына байлайды. Ол батырдың ер-азаматтық жауапкершілігіне жүктеліп, жауынгерлік мінезді шынықтыра түседі. Батырлық қазақ қоғамында ежелден өмір салты ретінде қалыптасқан ерекше рухани феномен. Қазақ би-шешендерінің шешендік алқау-арнауларында батырдың батырлық болмыс-бітіміне берген бағасында осы бір далалық салттың мәдени-рухани идеалы жасалған. Мысалы, Төле би өзінің Тұрсынбай, Құттыбай дейтін батыр жігіттеріне қарап былай депті: «Асыл тусаң Керей бол, үш қазаққа мерей бол. Уақ болсаң Шоға бол, даулы істе жорға бол. Арғын-Қыпшақ болсаң Алтай бол, найман-қоңырат болсаң Матай бол. Байұлы болсаң Адай бол, үйсін болсаң Ботбай бол. Бұл алтауы болмасаң, қалай болсаң солай бол?», -деген шешендік арнауларынан қазақ даласындағы батыр бабалардың ерлік пен батырлық бітім-мінезге баға береді. Сонымен бірге, Төле бидің шешендік толғауынан батырлық мінез бүкіл хандық қоғам мен мемлекеттің рухани-моральдық күш-қуатының көзі ретінде дәріптеу моделін көреміз. Мемлекетті батырлар рухымен шыңдап, батырлар қызметімен нығайту мақсатын жасырмайды. Ноғайбай бидің: «Ақын деп Шөжені айт, шешен деп Бөлтірікті айт, батыр деп Сыпатайды айт», -деген шешендік алқау-арнауынан да сондай сарындағы батырлық мінезге берілген бағаны аңғарамыз. Оны елдің тағдырына бааланған жақсылықтың белгісі деп біледі. Мысалы, «Еліне қарап ері туады», «Ақылды елді оздырады» (Ескелді би), -деген шешендік нақылдар соның куәсі. Мұнда негізінен елдік рух ерлік мінезге жүктеліп, ел мінез ердің ақылы мен қайраты арқылы көрініс табатыны айтылады. Ел тәуелсіздігі ердің рухани-моральдық батылдық пен ұстамдылыққа аманатталады. Аристотель батылдық пен ұстамдылықты қайырымды мінездің нақты түрлері ретінде қарастыра келіп, батылдық – қорқақтық пен жанкештіліктің тең ортасы. Аристотельдің пікірінше, адам әрқашан тең ортаны ұстануға талпынуы тиіс [1, 17-18]. Осы мәселе қазақ ойшылдарының шығармашылығында да көрініс тапқан. Мысалы Шәкәрім Құдайбердіұлы: «Ат болсын, киім болсын, мінез болсын, Құба төбел істі қыл жарасымды. ...Артық алу, Не кем салу, Қапы қалу жарамас» – деп ой толғайды. Сондай-ақ, билер батыр ата-баба рухын еске сала отырып, оны негізге ала отырып, елді, жерді, елдің территориясын сақтау дәстүрі – қазақтың хандық қоғамының ең басты нысаны болғанын айғақтайды. Жаугершілі заманның мінезіне сай болу, тарихтың қатаң талабын жауп бере білу ердің ісі дегенге саяды [6, 96]. Мысалы, Парламент Сенатының депутаты Қайрат Ищанов: «...Бабалардан мирас болған ізгі қасиеттерді қайта түлетіп, асылдарымызды ардақтап, ұлттық қазыналарымызды қастерлеп, барымызды қадірлейтін, адамзатқа игілік пен адамгершілік әкелетін алтын дінгек болған дағдылы дәстүрімізді өркендету міндеті тұр» [7], -деген пікірді алға тартады. Теориялық тұрғыдан алғанда қасиет – адамның әдетке айналдырған ішкі дүниесінің кемелдігі. Қасиет біздің әртүрлі жағдайларға бейімделуге қабілеттілігімізден көрініс табады [1, 17]. Нәбижан Мұхаметханұлы «ынтымақтастықты сақтау өзіміздің ішкі дипломатиялық шеберлігімізге байланысты» [8], -деп есептейді. Бұл көзқарастар қазақ даласындағы озық ұлттық адамгершілік сананың бүкіл мемлекеттің рухани қуатының тектамыры болатынын қуаттап тұрса керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Реми Хесс. 25 ключевых книг по философии. Перевод с французского С. М. Каюмова, Ю. Ф. Пучкова. Челябинск: «Урал LTD», -1999. -368 с.
- 2 Алаш ұлағаты: Азат қайраткерлерінің ел болашағын елестеткен қанатты, даналық, түйін ойлары. Құрастырған Исин Амантай. –Алматы, 2017. -224 б.
- 3 Капышев А., Колчигин С. Онтология Духа. –Алматы: издательство «СаJa», 2005. -204 с. (101 б.)
- 4 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. –Алматы: Жазушы, 1985. -500 б. (173 б.)
- 5 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру//Егемен Қазақстан, №70 (29051) 12.04.2017 (1 б.)
- 6 Сәрсембин Ү. Ұлттық рух феномені//Ақиқат, №2, 2016. 95-98 бб. (95 б.)
- 7 Ищанов Қ. Жаңғырудың жаңа жолы//Егемен Қазақстан, 14сәуір, 2017. 2 б.
- 8 Мұхаметханұлы Н. Ұзын арқан, кең тұсау – Қазақстанда ғана бар//Түркістан газеті, №40 (1210), 05.10.2017. 9 б.

А.Ж. Токмурзаева

*Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана*

**Этнонаравственные факторы в контексте международных отношений государств
казахского ханства: теоретический анализ**

Аннотация. В данной статье сделан теоретический анализ этнонаравственных принципов в казахском обществе, которое является основой уникальной власти Казахского ханства в XIII-XVIII веках. Основой анализа является концепция «Общество - нравственный универсум». Проблема рассматривается в контексте следующих категорий: душа, природа, дух, стыд, честь и достоинство. Красноречие казахского национального достояния каждого человека, осознание родного населения, его желание и стремление к повышению усилия на совершенствование духовного наследия и вложение сил стремиться защищать родину. Более превышает человеческое достоинство, то есть честь и достоинство – духовный стержень рассматриваемой идеи. Этот вопрос впервые исследуется в отечественной науке о международных отношениях.

Ключевые слова. Государство, душа, природа, дух, нравственность, честь, достоинство, бии-ораторы.

A.Zh. Tokmurzayeva

Kazakh Ablai khan university of international relations and world languages

**Ethnicity factors in the context of international relations of the Kazakh khanate:
theoretical analysis**

Abstract. The article aims to analyze the theoretical analysis of ethno-moral principles in the Kazakh society, which was the basis of the unique power of the Kazakh Khanate in XIII-XVIII centuries. The article explores «Society - moral universe» concept. The problem is considered in the context of soul, nature, spirit, shame, honor and dignity. Here, the Kazakh mentality strives for everybody to realize their national values, feel their sense of tolerance with their people, to increase their desire for spiritual heritage and to defend their native country. From there, the prestige of a man exceeds the people's dignity, the idea that the honor and pride of honor are raised. This is the first issue in the domestic science of international relations.

Key words. State, soul, nature, spirit, morality, honor, dignity, bii-orator.

References

- 1 Remi' Hess. 25 kli'y'c'evyh kni'g po fi'losofi'i' [25 key books on Philosophy]. Perevod s frantsy'zskogo S. M. Kai'y'mova, I'y'. F. Py'c'kova [Translation from French done by S. Kayumov, Yu. Puchkova]. C'eli'abnsk: «Y'ral LTD», -1999. -368 s. [in Russian]
- 2 Alas' ulag'aty: Azat qai'ratkerlerinin' el bolas'ag'yn elestetken qanatty, danalyq, tu'i'in oi'lary [Alash's heritage. Thoughts and opinions of Alash leaders about the future of the country]. Qurastyrg'an I'si'n Amantai' [Collected by Isin Amantay]. –Almaty, 2017. -224 b. [in Kazakh]
- 3 Kapys'ev A., Kolec'i'gi'n S. Ontologi'i'a Dy'ha [Ontology of the Spirit]. –Almaty: i'zdatelstvo «CaJa», 2005. -204 s. [in Russian]
- 4 Y'a'li'hanov S'. Tan'damaly [Memoirs]. 2-bas. –Almaty: Jazy's'y, 1985. -500 b. [in Kazakh]
- 5 Nazarbaev N.A'. Bolas'aqqa bag'dar: ry'hani' jan'g'ryy' [Orientation for the future: spiritual revival] //Egemen Qazaqstan, №70 (29051) 12.04.2017 [in Kazakh]
- 6 Sa'rsembi'n U'. Ulttyq ry'h fenomeni [The phenomenon of the national spirit] //Aqi'qat, №2, 2016. 95-98 bb. [in Kazakh]
- 7 I's'anov Q. Jan'g'ryy'dyn' jan'a joly [A new way for revival] //Egemen Qazaqstan, 14sa'y'ir, 2017.
- 8 Muhamethanuly N. Uzyn arqan, ken' tusay' – Qazaqstanda g'ana bar [Long rope, widespread presentation - only in Kazakhstan] //Tu'rkistan gazeti, №40 (1210), 05.10.2017. [in Kazakh]

Сведения об авторе:

Токмурзаева А.Ж. – халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, халықаралық қатынастар мамандығы бойынша 2 курс докторанты, Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көш. 200, Алматы, Қазақстан.

Tokmurzaeyva A.Zh. - Senior Lecturer of the Department of International Relations, 2nd year PhD student in International Relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Muratbayev str., Almaty, Kazakhstan.

**«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы»
журналында мақала жариялау ережесі**

1. Журнал мақсаты. Саяси ғылымдар, аймақтану, шығыстану, түркітану салалары бойынша мұқият тексеруден өткен ғылыми құндылығы бар мақалалар жариялау.

2. Журналда мақала жариялаушы автор мақаланың қол қойылған бір дана қағаз нұсқасын Ғылыми басылымдар бөліміне (редакцияға, мекенжайы: 010008, Қазақстан республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 408 кабинет) және vest_polit@enu.kz электрондық поштасына Word форматындағы нұсқаларын жіберу қажет. Мақала мәтінінің қағаз нұсқасы мен электронды нұсқалары бірдей болулары қажет.

Мақалалар *қазақ, орыс, ағылшын* тілдерінде қабылданады.

3. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі мақаланың Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысында басуға келісімін, шетел тіліне аударылып қайта басылуына келісімін білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына кепілдеме береді.

4. Мақаланың көлемі 18 беттен аспауға тиіс (6 беттен бастап).

Мақаланың құрылымы

5. *XFTAP* <http://grnti.ru/> - *бірінші жолдың сол жақтауында;*

Автор(лар)дың аты-жөні – жолдың ортасында;

Мекеменің толық атауы, қаласы, мемлекеті (егер авторлар әртүрлі мекемеде жұмыс жасайтын болса, онда әр автор мен оның жұмыс мекемесі қасында бірдей белгі қойылу керек) – жолдың ортасында;

Автор(лар)дың E-mail-ы – жақша ішінде, курсивпен, жолдың ортасында;

Мақала атауы – жолдың ортасында;

Аннотация (100-200 сөз; формуласыз, мақаланың атауын мейлінше қайталамауы қажет; әдебиеттерге сілтемелер болмауы қажет; мақаланың құрылысын (кіріспесі, мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды) сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұны берілуі қажет).

Түйін сөздер (6-8 сөз не сөз тіркесі)

Түйін сөздер мақала мазмұнын көрсетіп, мейлінше мақала атауы мен аннотациядағы сөздерді қайталамай, мақала мазмұнындағы сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, ақпараттық-іздістіру жүйелерінде мақаланы жеңіл табуға мүмкіндік беретін ғылым салаларының терминдерін қолдану қажет.

Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды бөлімдерін қамтуы қажет – *жоларалық интервал - 1, азат жол «қызыл жолдан» - 1,25см, беттеу жолағы – еніне сай жасалады.*

Таблица, суреттер – аталғаннан кейін орналастырылады. Әр таблица, сурет қасында оның аталуы болу қажет. Сурет айқын, сканерден өтпеген болуы керек.

Мақаладағы формулалар тек мәтінде оларға сілтеме берілсе ғана номерленеді.

Жалпы қолданыста бар аббревиатуралар мен қысқартулардан басқалары міндетті түрде алғаш қолданғанда түсіндірілуі берілуі қажет.

Қаржылай көмек туралы ақпарат бірінші бетте көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі

Мәтінде әдебиеттерге сілтемелер тікжақшаға алынады. Мәтіндегі әдебиеттер тізіміне сілтемелердің номерленуі мәтінде қолданылуына қатысты жүргізіліде: мәтінде кездескен

әдебиетке алғашқы сілтеме [1] арқылы, екінші сілтеме [2] арқылы т.с.с. жүргізіледі. Кітапқа жасалатын сілтемелерде қолданылған беттері де көрсетілуі керек (мысалы, [1, 45 бет]). Жарияланбаған еңбектерге сілтемелер жасалмайды. Сонымен қатар, рецензиядан өтпейтін басылымдарға да сілтемелер жасалмайды (әдебиеттер тізімін, әдебиеттер тізімінің ағылшынша әзірлеу үлгілерін төмендегі **мақаланы рәсімдеу үлгісінен қараңыз**).

6. Мақала соңындағы әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтер орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) беріледі.

Авторлар туралы мәлімет: автордың аты-жөні, ғылыми атағы, қызметі, жұмыс орны, жұмыс орнының мекен-жайы, телефон, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде толтырылады.

7. Қолжазба мұқият тексерілген болуы қажет. Техникалық талаптарға сай келмеген қолжазбалар қайта өңдеуге қайтарылады. Қолжазбаның қайтарылуы оның журналда басылуына жіберілуін білдірмейді.

Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Автор (рецензент мақаланы түзетуге ұсыныс берген жағдайда) үш күн аралығында қайта қарап, қолжазбаның түзетілген нұсқасын редакцияға қайта жіберуі керек. Рецензент жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі.

8. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі 2018 жылы 4500 тенге – ЕҰУ қызметкерлері үшін және 5500 тенге басқа ұйым қызметкерлеріне.

Реквизиттер:

Цеснабанк: КБЕ16
БИН 010140003594
РНН 031400075610
ИИК KZ 91998
ВТВ 0000003104
TSES KZ KA

**Положение о рукописях, представляемых в журнал «Вестник Евразийского
национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Политические науки.
Регионоведение. Востоковедение. Тюркология»**

1. Цель журнала. Публикация тщательно отобранных оригинальных научных работ по направлениям политические науки, международные отношения, востоковедение, регионоведение, тюркология.

2. Автору, желающему опубликовать статью в журнале необходимо представить рукопись в твердой копии (распечатанном варианте) в одном экземпляре, подписанном автором в Отдел научных изданий (по адресу: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Учебно-административный корпус, каб. 408) и по e-mail vest_polit@enu.kz. При этом должно быть строго выдержано соответствие между Word-файлом и твердой копией.

Язык публикаций: казахский, русский, английский.

3. Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций.

4. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц).

5. Схема построения статьи (страница – А4, книжная ориентация, поля со всех сторон – 20 мм. Шрифт: min – Times New Roman, размер (кегель) - 14):

ГРНТИ <http://grnti.ru/> - первая строка, слева

Инициалы и Фамилию автора(ов)- выравнивание по центру, курсив

Полное наименование организации, город, страна (если авторы работают в разных организациях, необходимо поставить одинаковый значок около фамилии автора и соответствующей организации)

E-mail автора(ов) – в скобках курсив

Название статьи – выравнивание по центру полужирным шрифтом

Аннотация (100-200 слов; не должна содержать формулы, по содержанию повторять название статьи; не должна содержать библиографические ссылки; должна отражать краткое содержание статьи, сохраняя структуру статьи – введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы).

Ключевые слова (6-8 слов/словосочетаний).

Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы).

Основной текст статьи должен содержать введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы – *межстрочный интервал – 1, отступ «красной строки» -1,25 см, выравнивание по ширине.*

Таблицы, рисунки необходимо располагать после упоминания. С каждой иллюстрацией должна следовать надпись. Рисунки должны быть четкими, чистыми, несканированными. В статье нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки.

Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте.

Сведения о финансовой поддержке работы указываются на первой странице в виде сноски.

Список литературы

В тексте ссылки обозначаются в квадратных скобках. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая - [2] и т.д. Ссылка на книгу в основном тексте статьи должна сопровождаться указанием использованных страниц (например, [1, 45 стр.]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются. Нежелательны ссылки на нерцензируемые издания (примеры описания списка литературы, описания списка литературы на английском языке см. ниже в образце оформления статьи).

В конце статьи, после списка литературы, необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке) и на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке).

Сведения об авторах: фамилия, имя, отчество, научная степень, должность, место работы, полный служебный адрес, телефон, e-mail – на казахском, русском и английском языках.

6. Рукопись должна быть тщательно выверена. Рукописи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись принята к опубликованию.

7. Работа с электронной корректурой. Статьи, поступившие в Отдел научных изданий (редакция), отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Авторам в течение трех дней необходимо отправить корректуру статьи. Статьи, получившие отрицательную рецензию к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения и утверждения для публикации.

Периодичность журнала: 4 раза в год.

8. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение к опубликованию необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге):

Реквизиты:

Цеснабанк: КБЕ16
БИН 010140003594
РНН 031400075610
ИИК KZ 91998
ВТБ 0000003104
TSES KZ KA

Provision on articles submitted to the journal
“Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series”

1. Purpose of the journal. Publication of carefully selected original scientific works in the fields of political science, regional studies, oriental studies, turkology.

2. An author who wishes to publish an article in a journal must submit the article in hard copy (printed version) in one copy, signed by the author to the scientific publication office (at the address: 010008, Republic of Kazakhstan, Astana, Satpayev St., 2. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 408) and by e-mail vest_polit@enu.kz in Word format. At the same time, the correspondence between Word-version and the hard copy must be strictly maintained.

Language of publications: *Kazakh, Russian, English.*

3. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations.

4. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 6 pages).

5. Structure of the article (page – A4 format, portrait orientation, page margins on all sides - 20 mm. Font: type - Times New Roman, font size - 14)

GRNTI <http://grnti.ru/> - *first line, left*

Initials and Surname of the author (s) - *center alignment, italics*

Full name of the organization, city, country (if the authors work in different organizations, you need to put the same icon next to the name of the author and the corresponding organization) - *center alignment, italics*

Author's e-mail (s)- *in brackets, italics*

Article title - *center alignment, bold*

Abstract (100-200 words, it should not contain a formula, the article title should not repeat in the content, it should not contain bibliographic references, it should reflect the summary of the article, preserving the structure of the article - introduction, problem statement, goals, history, research methods, results /discussion, conclusion).

Key words (6-8 words/word combination. Keywords should reflect the main content of the article, use terms from the article, as well as terms that define the subject area and include other important concepts that make it easier and more convenient to find the article using the information retrieval system).

The main text of the article should contain an introduction, problem statement, goals, history, research methods, results / discussion, conclusion - *line spacing - 1, indent of the “red line” -1.25 cm, alignment in width.*

Tables, figures should be placed after the mention. Each illustration should be followed by an inscription. Figures should be clear, clean, not scanned.

In the article, only those **formulas** are numbered, to which the text has references.

All **abbreviations**, with the exception of those known to be generally known, must be deciphered when first used in the text.

Information on **the financial support** of the article is indicated on the first page in the form of a footnote.

References

In the text references are indicated in square brackets. References should be numbered strictly in the order of the mention in the text. The first reference in the text to the literature should have the number [1], the second - [2], etc. The reference to the book in the main text of the article should be accompanied by an indication of the pages used (for example, [1, 45 p.]). References to unpublished works are not allowed. Unreasonable references to unreviewed publications (examples of the description of the list of literature, descriptions of the list of literature in English, see below in the sample of article design).

At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is in Russian) and in Russian and Kazakh languages (if the article is English language).

Information about authors: surname, name, patronymic, scientific degree, position, place of work, full work address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English.

6. The article must be **carefully verified**. Articles that do not meet technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the article has been accepted for publication.

7. Work with electronic proofreading. Articles received by the Department of Scientific Publications (editorial office) are sent to anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. The authors must send the proof of the article within three days. Articles that receive a negative review for a second review are not accepted. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office. Articles that have positive reviews are submitted to the editorial boards of the journal for discussion and approval for publication.

Periodicity of the journal: 4 times a year.

8. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4,500 tenge, for outside organizations - 5,500 tenge):

Requisites:

Тsesnabank: КБЕ16
БИН 010140003594
РНН 031400075610
ИИК KZ 91998
ВТБ 0000003104
TSES KZ KA

Мақаланы рәсімдеу үлгісі /Образец оформления статьи /Template

ГРНТИ 27.25.19

А.Ж. Жубанышева¹, Н. Темиргалиев², А.Б. Утесов³

¹²*Институт теоретической математики и научных вычислений Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*

³*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан*

(E-mail: ¹axaulezh@mail.ru, ²ntmath10@mail.ru, ³adilzhan_71@mail.ru)

Численное дифференцирование функций в контексте Компьютерного (вычислительного) поперечника

Аннотация. В рамках компьютерного (вычислительного) поперечника полностью решена задача приближенного дифференцирования функций, принадлежащих классам Соболева по неточной информации, полученной от произвольного конечного множества тригонометрических коэффициентов Фурье-Лебега дифференцируемой функции... [100-200 слов]

Ключевые слова. Приближенное дифференцирование, восстановление по неточной информации, предельная погрешность, компьютерный (вычислительный) поперечник.

Основной текст статьи должен содержать

- введение/постановка задачи,
- цели/история,
- методы исследования,
- результаты/обсуждение, заключение/выводы.

Список литературы

1. Темиргалиев Н. Компьютерный (вычислительный) поперечник как синтез известного и нового в численном анализе// Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева -2014. –Т. 4. № 101. – С. 16–33.
2. Локуциевский О.М., Гавриков М.Б. Начала численного анализа. -М.: ТОО «Янус», 1995. -581 с.
3. Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам// Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященная 110-летию со дня рождения академика С.М. Никольского, Москва, Россия, 2015. – Москва, 2015. -С.141-142

А.Ж. Жұбанышева, Н. Темірғалиев, А.Б. Утесов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің теориялық математика және ғылыми есептеулер институтыа, Астана, Қазақстан

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Компьютерлік (есептеуіш) диаметр мәнмәтінінде функцияларды сандық дифференциалдау

Аннотация. Компьютерлік (есептеуіш) диаметр мәнмәтінінде Соболев класында жататын функцияларды олардың тригонометриялық Фурье-Лебега коэффициенттерінің ақырлы жиынынан алынған дәл емес ақпарат арқылы жуықтау есебі толығымен шешілді... [100-200 сөз]

Түйін сөздер. Жуықтап дифференциалдау, дәл емес ақпарат бойынша жуықтау, шектік қателік, Компьютерлік (есептеуіш) диаметр.

A.Zh. Zhubanysheva, N. Temirgaliyev, A.B. Utesov
*Institute of theoretical mathematics and scientific computations of L.N. Gumilyov Eurasian
National University, Astana, Kazakhstan*
K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Numerical differentiation of functions in the context of Computational (numerical) diameter

Abstract. The computational (numerical) diameter is used to completely solve the problem of approximate differentiation of a function given inexact information in the form of an arbitrary finite set of trigonometric Fourier coefficients... [100-200 words]

Key words. Approximate differentiation, recovery from inexact information, limiting error, computational (numerical) diameter, massive limiting error.

References

1. Temirgaliyev N. Komp'yuternyj (vychislitel'nyj) poperechnik kak sintez izvestnogo i novogo v chislennom analize [Computational (numerical) diameter as a synthesis of the known and the new in numerical analysis], Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University], 4(101), 16–33 (2014). [in Russian]
2. Lokucievskij O.M., Gavrikov M.B. Nachala chislennogo analiza [Elements of numerical analysis] (Yanus, Moscow, 1995).
3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh.K. O normah proizvodnyh funkcionov s nulevymi znachenijami zadannogo nabora linejnyh funkcionov i ih primenenija k poperechnikovym zadacham [About the norms of the derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to the width problems]. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvjashhennaja 110-letiju so dnja rozhdenija akademika S.M.Nikol'skogo «Funkcional'nye prostranstva i teorija priblizhenija funkcionov» [International conference on Function Spaces and Approximation Theory dedicated to the 110th anniversary of S. M. Nikol'skii]. Moscow, 2015, pp. 141-142.

Сведения об авторах:

На каз.:

Жұбанышева А.Ж. – Теориялық математика және ғылыми есептеулер институтының аға ғылыми қызметкері, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан. Тел.: +7 (7172)709-500 (внут. 33-411). E-mail: axaulezh@mail.ru.

Темірғалиев Н. – Теориялық математика және ғылыми есептеулер институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан. Тел.: +7 (7172)709-500 (внут. 33-325). E-mail: ntmath10@mail.ru.

Утесов А.Б. - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Математика кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, А.Молдағұлов даңғ. 34, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: adilzhan_71@mail.ru.

На рус.:

Жубанышева А.Ж. – Старший научный сотрудник Института теоретической математики и научных вычислений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сатапаева 2, Астана, Казахстан. Тел.: +7 (7172)709-500 (внут. 31-411). E-mail: axaulezh@mail.ru.

Темиргалиев Н. – Директор Института теоретической математики и научных вычислений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сатапаева 2, Астана, Казахстан. Тел.: +7 (7172)709-500 (внут. 31-411). E-mail: ntmath10@mail.ru.

Утесов А.Б. - кандидат физико-математических наук, доцент кафедры Математики, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, пр. А.Молдагуловой 34, Актөбе, Казахстан. E-mail: adilzhan_71@mail.ru.

На англ.:

Zhubanysheva A.Zh. – Senior researcher of the Institute of theoretical mathematics and scientific computations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Astana, Kazakhstan. Tel.: +7 (7172)709-500 (31-411). E-mail: axaulezh@mail.ru.

Temirgaliyev N. – Head of the Institute of theoretical mathematics and scientific computations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Astana, Kazakhstan. Tel.: +7 (7172)709-500 (33-325). E-mail: ntmath10@mail.ru.

Utesov A.B. - candidate of physical and mathematical sciences, Associate Professor of the Department of Mathematics, K.Zhubanov Aktobe Regional State University, A.Moldagulova Prospect, 34, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: adilzhan_71@mail.ru.

Редактор: А.М. Ногаева
Шығарушы редактор: Е.А. Изтелеуова
Дизайн: Е.А. Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
-2018. - 1(122). - Астана: ЕҰУ. 144-б.
Шартты б.т. -18 Таралымы - 35 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ.,
Сатпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: (87172) 709-500 (ішкі 31432)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды